

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Гоцуляк В. В. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Дубінка-Гуша Є. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Ільницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Земзюліна Н. І. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Карев Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В.І. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресит О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габілітований, професор (Польща);
Священко З. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Стемпнік А. – доктор габілітований, професор (Польща);
Сінкевич С. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Червко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus IСV 2019: 77.30

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

х дзвз.т рдсгю ивал с идвуоь

а иддідт Уваг дм ив т дасвз днжнд /а Ut d0

рольз дм аув г ауабатд ое асувдт есом пдсгю ивал оеуз д п ауонал

раслам днуась І ібсась оех ксаинд

о пдн х ксаинан б іауон Інг дч

дфсорфб г ауабатд

l dn t 5b s f

інеоа атд Інг дч

t вилу

с ім дпнтонт

Редколегія висловлює
щире подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники - Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. - 2011. - № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до

Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 7 від 24.06.2021 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliany-n-ejournal.edu.edu.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2021

© Черкаський національний університет, 2021

© Автори статей, 2021

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

V. V. Hotsuliak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
L. O. Dubinka-Guschka, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
V. I. Inytskyi, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
N. I. Zemzulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchitsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O. H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political Sciences, associate professor (Ukraine);
O. P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Z. V. Svyaschenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O. V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Smigel, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2019: 77.30

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

х лязз.т рдсЮг явал с идвуось

а иддлг Уваг дм ив т дасвз днжид /a Ut d0

роьуз дм аув г ауабатд ое асувдт есом пдсЮг явал ое уз д п ауонал

раслам днуась l юбсась ое х ксаинд

о пдн х ксаиндн б яуаюн нг дч

дфсорфб г ауабатд

l dn t 5 s f

hноа атд нг дч

t вилу

с им днпюнт

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association “Independent association of agricultural producers in the Chornobayivsky district”, the honorary chairman of the I. M. Piddubny Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko and the leaders of “Dnipro” corporation Andriy Petrovych Dusheyko, Grygoriy Petrovych Dusheyko, Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 7 from 06.24.2021).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyyn-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Морозов А. Г. Петру Григоровичу Душейку – 70.....	5
---	---

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XXI ст.

Боечко В. Ф., Боечко Г. В. Система недержавних закладів освіти українського селянства у Східній Галичині та Волині в 20-30 рр. XX ст.....	6
Волошенко В. О. Культурне поле україномовних антиалкогольних видань «для народу» зламу XIX – XX ст.....	11
Георгієва М. Д. Науково-виробнича інтеграція в аграрному секторі економіки Болгарії (1970 – 1990-х рр.).....	20
Жулканич Н. М., Міщанин В. В. Історичні передумови та складнощі запровадження ринку землі в Україні.....	24
Перехрест О. Г., Тіміка О. О. Український селянський фактор у німецько-радянській війні 1941 – 1945 рр.....	30
Починок О. О. Роль еліти Поділля у запровадженні кооперативних установ у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття.....	43
Священко З. В. Внесок місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості у розробку основ нової аграрної політики на початку XX ст. (на матеріалах Уманського повіту).....	51

Історія аграризму

Компанієць О. В. Аграризм у Болгарії та Чехословаччині першої третини XX століття: компаративний аналіз.....	57
Корновенко С. В., Тельвак В. П. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.).....	64
Лозовий В. С. Аграрний тип українського суспільства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.: підстави формування засад вітчизняного аграризму в період революції 1917 – 1921 рр.....	71
Пасічна Ю. Г. Аграризм: нова концепція розуміння Української революції 1917 – 1921 рр.....	79

Голод 1921 – 1923 рр., Голодомор 1932 – 1933 рр.

Байкеніч Д. В. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя.....	87
Іванець А. В., Петренко І. Є. Київ у роки Голодомору-геноциду (1932 – 1933 рр.).....	94
Старовойт С. В. Комуністична пропаганда в контексті суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.....	102
Стасюк О. О. Діяльність уповноважених та виконавців Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.: методологічний аспект.....	111

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Маркова С. В., Шеремета Л. О. Український селянин-хлібодар: історико-етимологічний дискурс.....	115
Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Півдня України в поглядах Є. Чикаленка: етнологічний вимір.....	122

Аграрна історія в іменах

Онищенко А. О. Внесок професора Іринарха Щоголева (1873–1943) у розроблення української наукової природничої термінології.....	128
Пятницькова І. В. Спогади М. П. Балліна, М. В. Левитського, В. С. Нагірного про кооперативний рух України у другій половині XIX – на початку XX ст.....	134

Рецензії

Лазуренко В. М. Аграрний характер Української революції 1917 – 1921 рр. (рецензія на монографію «Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.»).....	139
---	-----

CONTENTS

Anatolii G. Morozov Petro Grygoryevych Dusheyko – 70.....	5
<i>The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations of the 19th – the 21th century</i>	
Vladyslav F. Boiechko, Hlieb V. Boiechko The system of non-governmental educational institutions of the Ukrainian peasantry in Eastern Galicia and Volhynia in 20-30s of the 20th century.....	6
Viktoriiia O. Voloshenko The cultural field of anti-alcohol prints “for the people” in Ukrainian at the turn of the 19th - 20th centuries.....	11
Maria D. Georgieva Research and production integration in the agricultural sector of the Bulgarian economy (1970 – 1990s).....	20
Nelya M. Zhulkanych, Vasyl V. Mistchanyn Historical precondition and difficulties of implementation land market in Ukraine.....	24
Olexander G. Perehrest, Olena O. Titika The Ukrainian peasant factor in the german-soviet war 1941 – 1945.....	30
Olexander O. Pochynok The role of the elite of Podilya in the introducing of cooperative institutions in Podilsk province at the end of 19th - early 20th century.....	43
Zinaida V. Svyaschenko Contribution of local committees of the special meeting on agricultural industry in the development of the fundamentals of the new agricultural policy in the early 20th (on the materials of Uman county).....	51
<i>History of agrarianism</i>	
Oleksiy V. Kompaniets Agrarism in Bulgaria and Czechoslovakia in the first third of the 20th century: a comparative analysis.....	57
Serhii V. Kornovenko, Viktoriya P. Telvak Agrarianist practices of resolving the agrarian issue during the period of the Ukrainian revolution (1917 – 1921).....	64
Vitalii S. Lozovyi Agricultural type of Ukrainian society of the Naddnpiriansk region of the second half of the 19th - early 20th century: grounds for the formation of the fundamentals of domestic agrarism during the period of the revolution of 1917 – 1921.....	71
Yulia G. Pasichna Agrarianism: a new concept of understanding the Ukrainian revolution of 1917-1921.....	79
<i>The femine of the 1921 – 1923, the Holodomor 1932 – 1932</i>	
Dmytro V. Baikienich Mass man-made famine of 1921–1923 and issues of Ukrainian grain exports.....	87
Andriy V. Ivanets, Ivan E. Petrenko Kyiv durind the Holodomor-genocide (1932 – 1933).....	94
Svitlana V. Starovoit The communist propaganda in the context of collectivization and the Holodomor of 1932–1933.....	102
Olesia O. Stasiuk Activity of authorized persons and executors of the Holodomor genocide of 1932–1933: methodological aspect.....	111
<i>Methodology, historiography and source studies of agrarian history</i>	
Svitlana V. Markova, Liliya O. Sheremeta Ukrainian peasant-breadwinner: historical and ethymological discourse.....	115
Yuriy P. Prysiazhniuk Ukrainian peasants of the South of Ukraine in the views of E. Chykalenko: ethnological dimension.....	122
<i>Agrarian history in names</i>	
Anastasia O. Onyshchenko The contribution of professor Irynarkh Shchogoliv (1873–1943) in the development of Ukrainian scientific natural terminology.....	128
Iryna V. Piatnytskova Memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho about the cooperative movement of Ukraine in the second half of the 19th - the beginning of the 20th century.....	134
<i>Reviews</i>	
Valentyn M. Lazurenko Agrarian character Ukrainian revolution 1917 – 1921 (review of the monograph «Kornovenko, S. & Zemzulina, N. & Kovaleva, N. & Malinovsky, B. & Masnenko, V. & Morozov, A. & Mikhailyuk, O. & Pasichna, Yu. Peasants, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 - 1921). Cherkasy, 2020».).....	139

Петру Григоровичу Душейку – 70

*П. Г. Душейко
Фото із відкритих джерел*

2 серпня 2021 р. виповнюється 70 років відомому в Україні громадському і державному діячеві, господарнику, меценату, доброму другу нашого часопису – Петру Григоровичу Душейку.

Не лише журнал, але й багато інших починань українських і черкаських істориків-аграрників, насамперед Науково-дослідний інститут селянства, ось вже добрих два десятки років завжди відчуває щиру, безкорисливу підтримку з боку Петра Григоровича. Вже багато років проведення різноманітних наукових заходів із вивчення аграрної історії, історії українського селянства, видання наукових часописів і монографій з серії «Бібліотека історії українського селянства» стають можливими завдяки його щирому сприянню. Так, за безпосередньої підтримки Петра Григоровича та його родини, починаючи з 2000 р., у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького проведено 11 Всеукраїнських та Міжнародних симпозіумів із проблем аграрної історії. В їх роботі взяли участь сотні відомих вітчизняних і зарубіжних науковців. Ці представницькі наукові зібрання стали потужним стартовим майданчиком для швидкого наукового злету багатьох молодих

дослідників історії українського селянства.

Проблеми українського села, щирим сином і надійним оберігачем якого завжди був, є і буде Петро Григорович Душейко, постійно висвітлюються на сторінках нашого часопису. Ви, шановний читачу, тримаєте в руках 25-те, ювілейне його число. Сьогодні кожен випуск журналу «Український селянин» надходить до Гарвардського університету, до Баварської книжкової палати, яка є центральною книгозбірнею Німеччини, до інших академічних бібліотек України та країн Європи. Завдячуючи постійній турботі Петра Григоровича, журнал індексований престижними міжнародними наукометричними базами та є авторитетним фаховим виданням, що входить до Переліку наукових фахових видань Міністерства освіти і науки України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора наук, кандидата наук, доктора філософії.

Та не лише підтримкою наукових досліджень з історії українського селянства славен рід Душейків. Як на Черкащині, так і в Україні добре знають про господарські успіхи агрокорпорації «Дніпро» та асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району», беззаперечним лідером яких є Петро Григорович. Віддаючи багато часу і енергії сільськогосподарському виробництву, він, як вірний син свого народу, ні на хвилину не забуває простої істини, що не люди заради виробництва і прибутку, а навпаки – економічні успіхи повинні бути спрямовані на добробут людей.

Дбаючи про своїх земляків-односельців, Петро Григорович, відкидаючи модне серед багатьох агропідприємців спрямування на монокультурність виробництва, дбає як про зернові й олійні культури, так і про м'ясне та молочне тваринництво, овочівництво і навіть рибальство та пасічництво. А як інакше? Адже наша рідна земля споконвіку відзначалася тим, що наші пращури турбувалися про неї всебічно, дбайливо як справжні господарі, а не шукачі швидких прибутків.

Скільки зусиль докладає Петро Григорович як Почесний голова фонду імені Івана Піддубного та Президент обласної федерації греко-римської боротьби для збереження пам'яті й примноження слави нашого великого земляка, одного із найбільш знаних у світі українців – Івана Максимовича Піддубного. У серпневі дні Петро Григорович буде відкривати в Красенівці Міжнародний турнір із греко-римської боротьби, присвячений 150-річчю з дня народження Івана Піддубного.

Декілька років тому коштами родини Душейків у Васютинцях на дбайливо доглянутому лузі постала чудова, така співзвучна оточуючій їй місчині, сільська церква. Окрасою не лише села, але й всієї Черкащини став Васютинський дендрологічний парк, заснований Петром Григоровичем 44 роки тому. На його чотирьох гектарах нині біля 300 рідкісних видів дерев і 250 трав'яних рослин. Знову ж таки дендропарк – це суто соціальний проєкт родини Душейків, бо є у житті кожної праведної людини щось вище, ніж досягнення матеріального успіху. Це щастя жити на рідній землі, піклуватися про неї і всіх на ній суцях.

Років до 100 рости Вам, дорогий Петре Григоровичу, і все без старості! Істинно казали колись наші земляки, козаки-характерники: козацькому роду нема переводу!

А. Г. Морозов – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, директор Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XXI ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations of the 19th – the 21st century

УДК 94:37.018.593(477.83/.86-22)“1920/1930”(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Boiechko

В. Ф. Боєчко

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6023-4832>
e-mail: osbb53@ukr.net*

Г. В. Боєчко

*магістр історії, Вроцлавський університет, м. Вроцлав, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3534-6258>*

Бібліографічний опис для цитування: Боєчко В. Ф., Боєчко Г. В. Система недержавних закладів освіти українського селянства у Східній Галичині та Волині в 20-30 рр. XX ст. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 6-10. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Boiechko

СИСТЕМА НЕДЕРЖАВНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛИНІ В 20-30 РР. XX СТ.

У статті проаналізовано систему недержавних закладів освіти українського селянства на Східній Галичині та Волині. Недержавні заклади освіти стали основою організації освіти української молоді й селянства. Зазначено, що провідна роль у розвитку системи української освіти належала громадським організаціям, товариствам та греко-католицькій церкві. Вагому роль відігравали товариства «Рідна школа» і «Просвіта», що мали регіональні особливості своєї діяльності. Акцентовано увагу, що більшість українських навчальних закладів перебувала під патронатом греко-католицької церкви та очолювалася священниками.

Ключові слова: селянство, освіта, греко-католицька церква, Східна Галичина, Волинь.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українсько-польських взаємин та утвердження обох держав у світовому та європейському співтовариствах особливої актуальності набувають уроки відновлення національної державності, становлення та розбудови Польської держави в складних умовах міжвоєнної Європи. Дослідження історії Другої Речі Посполитої для вітчизняних істориків є важливим і з точки зору тривалого перебування частини українських земель у складі Польщі. Процеси, що відбувались у взаємовідносинах двох народів протягом міжвоєнного періоду, є доволі складні й потребують детального висвітлення. Українці Східної Галичини і Волині у 1920-х – 1930-х рр. перебували у скрутному становищі, не маючи власної держави. Політика колонізації, запроваджена тогочасним польським урядом, залишила українське населення без можливості здобувати освіту рідною мовою. Важливість публікації зумовлена тим, що у вітчизняній історіографії недостатньо повно висвітлено систему недержавних закладів освіти

українського селянства Східної Галичини і Волині в 20-30 рр. XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До порушеної нами теми за роки незалежності України зверталися вітчизняні історики, які вивчали окремі аспекти, зокрема С. Гнот [1], Г. Білавич, Б. Савчук [2] та інші.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні особливостей системи недержавної освіти українського селянства на Східній Галичині та Волині в 20-30-их рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. З огляду на політику, яка проводилась польською владою у 1920-х – 1930-х рр., протистояти знищенню українського шкільництва можна було організацією системи недержавної освіти, створюючи власні приватні українські заклади навчання. Від 1922 р. цю функцію на себе взяли громадські об'єднання та товариства. Одним з найбільш активних стало Українське педагогічне товариство (з 1926 р. – «Рідна школа»). Станом на 1923 р. під опікою організації перебувало 27 народних шкіл, 10

гімназій та інші освітні заклади, в яких навчалося 10 тисяч українців. Упродовж 1925-1929 рр. темпи приросту українських освітніх організацій становили 25-30% щорічно. Якщо у довоєнний період товариство було на п'ятому місці з-поміж масових громадських об'єднань, то у 1930 р. посідало друге місце після «Просвіти» [1, 301]. Серед завдань, які були ухвалені на з'їзді організації, найважливішим було об'єднання всіх приватних українських шкіл та гімназій під керівництвом «Рідної школи», розвиток мережі приватних садочків та шкіл для українців, поширення фахового шкільництва серед українців на «східних кресах» [2]. Розбудова системи фахових шкіл відбувалося на тлі матеріальних проблем, адже у «Рідної школи» не було пристосованих приміщень та інвентарю. Однак організація знайшла вихід і почала організовувати «практичні курси ремесла і промислу». Так, у 1927 р. у Борщеві «Рідна школа» заснувала курси ткацтва, в Радехові – слюсарства, в Перегінську – столярські, також курси шиття були засновані в Винниках, Лисиничах, Галичі, Войнилові й Белзі [3, 51].

Також «Рідна школа» створювала «фахово-доповнюючі вечірні школи», які були призначені для набуття практичних навичок. Такі школи мали такі ж права, що і державні школи. Після їх закінчення випускники допускалися до іспитів для підвищення на вищу посаду. До школи приймали учнів у віці 14-18 років, які закінчили 4 класи народної школи. Станом на 1927 р. подібні «фахово-доповнюючі» школи існували у Львові (чоловіча та жіноча), Станиславові (тільки чоловіча), Перемишлі та Коломиї й налічували в середньому 140-150 учнів у кожній [3, 51].

Водночас приватні школи не могли повноцінно замінити державні заклади освіти, зважаючи на декілька причин: по-перше, не вистачало українських вчителів; по-друге, не було заможного середнього класу, який міг би фінансувати створення та утримання цих шкіл; по-третє, беручи до уваги слабе матеріальне становище українського селянства, люди не могли собі дозволити віддати дитину до українського приватного закладу і, як результат, дитина йшла або до польської школи або взагалі залишала навчання.

Значним ударом для української недержавної освіти також обернулася «пацифікація» 1930 р., адже окрім закриття українських гімназій, які існували, відбувалися також погроми і фізичне знищення українських громадських установ та шкіл. Так, під приводом, що вчителі не виховують в учнів поваги до уряду та держави, у 1930 р. було заборонено українські приватні гімназії у Дрогобичі, Рогатині та Тернополі. У таких умовах головне управління «Рідної школи» активізувало відозви до української громадськості активно підтримувати боротьбу за українське шкільництво.

Для цього необхідно було володіти певними матеріальними засобами. Тому «кожний українець, кожна читальня, кооператив, молочарня, «Луг», «Сокіл», філія «Сільського Господаря», церковне братство та кожна українська організація повинні стати активними членами «Рідної школи», усі фізичні особи зобов'язані були сплачувати за рік від 2 до 10 злотих, а незаможні селяни і робітники - 1 злотий. Членами-добродіями товариства ставали особи, які жертвували одноразово 50 американських доларів. Члени кооперативів, українських товариств сплачували щомісячно 1% добровільних пожертв зі своїх прибутків» [1, 7]. Кошти для товариства пропонувалося збирати шляхом різдвяного колядування, а також на Великодні свята.

На зібрані гроші «Рідна школа» відкривала приватні всенародні школи, захоронки (дошкільні навчальні заклади), проводила лекції, передусім по містах і містечках, а також по селах, в яких найбільше спостерігалися процеси денационалізації. Відповідні кошти виділялися і на видавничу діяльність, на організацію дитячих вистав, концертів на вшанування Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича та інших українських діячів. Про важке економічне становище свідчить те, що в 1932 р. «Рідна школа» вдалася навіть до внутрішньої безвідсоткової позики на суму 250 тис. злотих. Незважаючи на слабкий економічний стан населення, впродовж 1932 - 1934 рр. надійшло 141 тис. злотих, хоча, звісно, більшість пожертв була не від простих селян, а від кооперативів, духовенства та емігрантів [1, 7].

Великою проблемою для «Рідної школи» став також шкільний закон 1932 р. Найбільші побоювання викликали труднощі з прийомом на роботу нових вчителів та надавання концесій. У зв'язку з цим виникали навіть роздуми про те, чи можливо буде взагалі розвивати приватне шкільництво, не порушуючи законів [2].

Аналізуючи діяльність «Рідної школи», приходимо до висновків, що найбільший вплив на розвиток організації мало греко-католицьке духовенство, особливо у 1930-х рр., оскільки з 69 голів повітових гуртків 24 були священниками, що складало 25% керівників осередків [2, 51]. Особливо прихильним до розвитку українського шкільництва був митрополит Андрій Шептицький. Він особисто пожертвував 10 тисяч на діяльність «Рідної школи». Це однозначно позитивно впливало на авторитет організації та на її матеріальний стан, адже факт того, що священник перебував на чолі місцевого осередку сприяв більшій кількості добровільних пожертв.

Загалом «Рідна школа» стала основою для організації системи недержавних закладів освіти, в яких українське селянство мало змогу отримувати освіту з елементами національного виховання. Організація опікувалася педагогічним

процесом у дошкільних навчальних закладах, народних школах, гімназіях, фахових школах, вела навчальні курси та лекції для неграмотних селян, займалася бібліотечною і видавничою справами. Попри складнощі з залученням значних коштів для розвитку організації, «Рідна школа» станом на 1930 р. утримувала 81 народну школу, в яких навчалось 20% дітей українських селян, 12 середніх загальноосвітніх (20% українських учнів), а також 7 фахових шкіл.

Висвітлюючи стан української освіти на українських землях Другої Речі Посполитої, відзначимо вплив греко-католицької церкви і духовенства на розвиток освітніх процесів. Зважаючи на те, що усі державні школи різного рівня підготовки були тільки з польською мовою навчання і доступ до них українській молоді ускладнювався, церква активно долучалася до утворення мережі українських освітніх установ. Значну роль у вихованні молоді виконували інститути при монастирях сестер-василіанок. Ці установи у своїй організації були схожими на гуртожитки. Крім недорогого житла, малозабезпечені підопічні отримували пільги в оплаті за навчання. Інститути створювалися не лише при тих монастирях, де існували школи. Вихованки окремих інститутів відвідували державні школи різних рівнів: як середні, так і вищі [1, 302].

У системі вищої освіти Галичини міжвоєнного періоду спостерігаємо тенденції, характерні для всього українського шкільництва. Вступ української молоді до польських вищих шкіл дуже ускладнювався, особливо до львівських. Практично неможливо було навчатися на медичному, природничому факультетах, поглиблювати знання у сфері ветеринарної медицини, фармацевтики, фізичного виховання, технічних наук, важко вступити на педагогічний фах. Так, Д. Левицький наводить приклад, що на медичні відділи у Львові, Кракові, Варшаві та Познані у 1933 р. прийняли всього 14 українців, хоча в один лише львівський було прийнято «100 поляків та кільканадцять жидів» [4]. Єдиним українським закладом вищої освіти у Другій Речі Посполитій можна вважати Греко-католицьку Духовну Академію у Львові, створену в 1928 р. під патронатом митрополита Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого. Цей навчальний заклад мав два факультети: філософський і теологічний. У ньому викладалися соціологія, філологія українська, музика, мистецтво та право. У 1930-х рр. у закладі вищу освіту здобувало 200 осіб [1, 307].

Говорячи про поширення освіти та культури серед українського населення, відзначимо величезну роль у цьому культурно-освітнього товариства «Просвіта». Воно стало найстарішою культурно-освітньою українською організацією, яка допомогла в організації інших важливих

товариств, таких як, згадані вище «Рідна школа», Товариство ім. Шевченка, Сільський Господар. Утворена ще 1868 р. у Львові, організація ставила за мету «моральну, матеріальну та політичну допомогу українському народу, видання книжок та брошур тією мовою, якою говорить народ». Активний розвиток «Просвіти» почався на початку ХХ ст., коли було значно понижено плату для членів організації [6]. На території Східної Галичини велика частина населення були анальфабетами і одним із найбільших викликів для «Просвіти» стало поширення елементарної освіти для простих селян. Станом на 1914 р. «Просвіта» нараховувала 77 філій, 2944 читальні, 504 власні будинки і 2700 бібліотек, 200 тис. членів [7, 301].

Розвиток «Просвіти» на Волині відбувався за іншим сценарієм, адже до війни ця територія була під владою Російської імперії і створення «Просвіти» було неможливе, а відтак перша «Просвіта» на Волині з'явилася лише в 1916 р., у селі Мацеїв на Ковельщині.

Перша світова війна завдала величезного збитку «Просвіті», адже Галичина стала місцем активних бойових дій Першої світової війни, польсько-української війни та польсько-більшовицької. Таким чином, можна стверджувати, що війна на цих землях тривала не до 1918 р., а до 1921 р.. Станом на 1920 р. «Просвіта» мала лише 73 філії та 882 читальні. Після війни почався швидкий розвиток товариства, частково викликаний діями польської влади, коли для частини українського населення єдиною можливістю здобуття хоч якоїсь освіти українською мовою стало відвідування закладів «Просвіти». Упродовж 1920 – 1929 рр. чисельність «Просвіт» зростає декілька разів: станом на 1929 р. кількість філій складала 84, а читалень вже 2916. Велика цінність «Просвіти» полягала в тому, що вона не обмежувалася одним напрямом в освітній роботі, а зацілювала на собі багато видів діяльності, таких як: книговидавництво, читання лекцій, підтримка театру, утримання бібліотек [7, 302].

Велика кількість читалень говорить про те, що «Просвіта» була дуже популярною серед селянства, яке мало постійний доступ до початкового рівня української освіти. Польська влада проводила доволі непослідовну політику щодо діяльності «Просвіти». Наприклад, у Східній Галичині «Просвіта» могла почувати себе доволі впевнено і не відчувала сильних утисків з боку влади. [8]. Можливо, це було пов'язано з великою популярністю закладів «Просвіти» серед українського селянства і широких верств українців. Таким чином влада намагалася не загострювати конфлікт, хоча «Діло» подає інформацію, що у 1928 р. «було розв'язано (ліквідовано) 28 читалень. Основними мотивами для закриття закладів були: «давання в деяких читальнях газети з партійною закраскою; читання членами читалень політичних

часописів; участь членів читалень у виборах до громадських установ, а також до Сейму і Сенату; обговорювання політичних справ в читальнях» [9].

Державну політику щодо українських освітніх закладів ілюструє той факт, що під час «пацифікації» обов'язково знищувалися приміщення «Просвіти», а також найчастіше заарештовувався голова місцевого осередку. Водночас на діяльності «Просвіти» економічна криза позначилась не так сильно, як на кооперативах. Значною мірою через те, що «Просвіта» була неприбутковою організацією й існувала на пожертви своїх членів. Так, у звіті за 1928 р. подано інформацію про «вдало завершений в економічному плані рік», а за 1932 р., у розпал економічної кризи, сповіщається про «невелику кількість боргів, яка не є суттєвою загрозою» [10]. Загалом діяльність «Просвіти» у Східній Галичині була більш успішною, чим на Волині. Товариство здобуло прихильність та популярність не лише в українського селянства, а у широких верств українського населення [11].

Висновки. Отже, українська система освіти у період свого існування в Польській державі не втратила своїх національних рис, що стало можливим завдяки активній діяльності та

співпраці інтелігенції, кооперативів та греко-католицького духовенства. «Рідна школа» і «Просвіта» стали основою системи недержавних закладів освіти, в яких українська молодь і селянство мали змогу навчатися українською мовою. Незважаючи на об'єктивні проблеми, українським товариствам вдалось організувати на належному рівні освітній процес у дошкільних навчальних закладах, народних школах, учительських семінаріях, гімназіях та фахових школах. «Рідна школа» і «Просвіта» проводили навчальні курси і лекції для неграмотних, займалася бібліотечною та видавничою справами. Заснування під патронатом церкви низки приватних навчальних закладів різного рівня підготовки дало можливість українській молоді і селянству Східної Галичини і Волині можливість здобувати освіту та зберігати власну національну ідентичність.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автор не отримав жодної фінансової підтримки для проведення досліджень та написання статті.

Список використаної літератури та джерел:

1. Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. 2001. Вип. 6. С. 299–309.
2. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881-1939 рр.). Івано-Франківськ: Лілея - НВ, 1999. 155 с.
3. Мудрий В. Міркування з нагоди реформування шкільного устрою. *Діло*. 27 квітня 1932. Ч. 172. С. 1.
4. Мудрий В. Положення українського народу в Польщі. *Діло*. 6 листопада 1933. Ч. 268. С. 2.
5. Torzecki Ryszard. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-29. Kraków, 1989, 467 s.
6. Мудрий В. Колись і тепер. *Діло*. 8 грудня 1928. Ч. 153. С. 2.
7. Sadowska J. Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932-1933. Białystok. 1999. 429 s.
8. Мудрий В. Просвіта за 1928 рік. *Діло*. 21.03.1929. Ч. 182. С. 2.
9. Ліщинський І. Українське народне учительство. *Діло*. 4.07.1929. Ч. 146. С. 2.
10. Вірний І. Кілька категорій українського народного вчителства. *Діло*. 6.10. 1933. Ч. 221. С. 3.
11. Вірний І. В справі санації «Просвіти». *Діло*. 29 квітня 1933. Ч. 189. С. 2.

References:

1. Hnot, S. (2001) Hreko-katolytska tserkva i orhanizatsiia suspilnoi opiky Halychyny (1921-1939) [Greek Catholic Church and the organization of public guardianship of Galicia (1921-1939)]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 6, 299–309. [in Ukrainian].
2. Bilavich, G. & Savchuk, B. (1999) Tovarystvo «Ridna shkola» (1881-1939) [Society «Native School» (1881-1939)]. Ivano-Frankivsk: Lileya – NV. [in Ukrainian].
3. Mudryi, V. (1932) Mirkuvannia z nahody reformuvannia shkilnoho ustroiu. [Reflections on the reform of the school system]. *Dilo*. 27 kvitnia, 172. [in Ukrainian].
4. Mudryi, V. (1933) Polozhennia ukrainskoho narodu v Polishchi. [The situation of the Ukrainian people in Poland]. *Dilo*. 6 lystopada, 268. [in Ukrainian].
5. Torzecki, R. (1989) The Ukrainian question in Poland in the years 1923-29. [in Polish]
6. Mudryi, V. (1928) Kolys i teper. [Then and now]. *Dilo*, 8 hrudnia, 153. [in Ukrainian].
7. Sadowska, J. (1999). jędrzejewicz's education reform in the years 1932-1933. Białystok. [in Polish]
8. Mudryi, V. (1928) Prosvita» za 1928 rik. [Enlightenment “for 1928]. *Dilo*, 182. [in Ukrainian].
9. Lishchynskyi, I. (1929) Ukrainske narodne uchytelstvo. [Ukrainian folk teaching]. *Dilo*, 4.07, 146. [in Ukrainian].
10. Virnyi, I. (1933) Kilka katehorii ukrainskoho narodnoho vchytelstva. [Several categories of Ukrainian folk teaching]. *Dilo*, 6.10, 221. [in Ukrainian].
11. Virnyi, I. (1933) V spravi sanatsii «Prosvity». [In the case of rehabilitation of “Enlightenment”]. *Dilo*, 29 kvitnia, 189. [in Ukrainian].

Vladyslav F. Boiechko

*Doctor of history, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6023-4832>
e-mail: osbb53@ukr.net*

Hlieb V. Boiechko

*Master of history, University of Wrocław, Wrocław, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3534-6258>*

Bibliographic Description of the Article: Boiechko, V. & Boiechko, H. (2021). The system of non-governmental educational institutions of the Ukrainian peasantry in Eastern Galicia and Volhynia in 20-30s of the 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 6-10. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Boiechko

THE SYSTEM OF NON-GOVERNMENTAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN EASTERN GALICIA AND VOLHYNIA IN 20-30S OF THE 20TH CENTURY

Introduction. *At the present stage of Ukrainian-Polish relations and the establishment of both states in the world and European communities, the lessons of the restoration of national statehood, the formation and development of the Polish state in the difficult conditions of interwar Europe are becoming especially relevant. The study of the history of the Second Polish Republic is important for domestic historians in terms of the long stay of part of the Ukrainian lands as part of Poland. The processes that took place in the relations between the two peoples during the interwar period are quite complex and require detailed coverage.*

The purpose of our study is to clarify the features of the system of non-governmental education of the Ukrainian peasantry in Eastern Galicia and Volhynia in the 20-30s of the twentieth century.

Results. *Highlighting the state of Ukrainian education in the Ukrainian lands of the Second Polish Republic, we note the influence of the Greek Catholic Church and the clergy on the development of educational processes. Due to the fact that all public schools of different levels of training were only with the Polish language of instruction and access to them was difficult for Ukrainian youth, the church was actively involved in the formation of a network of Ukrainian educational institutions. Institutes at the monasteries of the Basilian Sisters played a significant role in the upbringing of young people. These institutions were similar to dormitories in their organization.*

Conclusion. *During its existence in the Polish state, the Ukrainian education system did not lose its national features, which became possible due to the active activity and cooperation of the intellectuals, cooperatives and the Greek Catholic clergy. "Ridna Shkola" and "Prosvita" became the basis of a system of non-governmental educational institutions in which Ukrainian youth and peasants had the opportunity to study in the Ukrainian language. Despite the objective challenges, Ukrainian societies have managed to organize at the appropriate level the educational process in preschools, people's schools, teachers' seminaries, gymnasiums and vocational schools. "Ridna Shkola" and "Prosvita" conducted training courses and lectures for the illiterate, engaged in library and publishing affairs.*

Key words: *peasantry, education, Greek Catholic Church, Eastern Galicia, Volhynia.*

Received 21.11.2020

Accepted 17.05.2021

УДК 94(477)«18/19»:821.161.209
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Voloshenko

В. О. Волошенко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний транспортний університет, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1286-7870>
e-mail: antgrej@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Волошенко В. О. Культурне поле україномовних антиалкогольних видань «Для народу» зламу XIX – XX ст. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 11-19. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Voloshenko

КУЛЬТУРНЕ ПОЛЕ УКРАЇНОМОВНИХ АНТИАЛКОГОЛЬНИХ ВИДАНЬ «ДЛЯ НАРОДУ» ЗЛАМУ XIX – XX СТ.

Автором проаналізовано моделі репрезентації антиалкогольних настанов в україномовних популярних виданнях просвітницького і комерційного характеру на зламі XIX - XX ст. Висвітлено стратегії їх укладання та специфіку ідейно-теоретичного вмісту. «Культурне поле» таких видань розглянуто як багатошаровий синтез ідей та уявлень, які укладачі намагались адаптували відповідно до поставлених цілей та пристосувати для сприйняття «нових читачів».

Ключові слова: українська популярна література, антиалкогольна пропаганда, гібридний культурний простір, селянство, Марія Загірня.

Постановка проблеми. Емансипаційні процеси пореформеної доби у Наддніпрянській Україні спричинили суттєве розширення читацької аудиторії та появу літератури «для народу», створеної й поширеної унаслідок комерційної зацікавленості у задоволенні запитів нових груп читачів, але також і задля реалізації намірів освіченої частини суспільства зробити читання «народу» (передусім селянства) «корисним». Способи репрезентації антиалкогольної теми в обох групах видань оприявнювали багаторівневі координати культурного поля, в якому відбувались пошуки мови спілкування з «новими читачами» у процесі їхньої інкультурації до світу друкованого слова і простору модерної громадської комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У комплексному дослідженні книгознавчих аспектів української науково-популярної літератури зламу XIX – XX ст., здійсненому М. Люзьяк, питання антиалкогольних видань не висвітлюється [1]. Воно побіжно порушується у контексті вивчення історії книгозбірень комітетів тверезості [2; 3; 4] і стосується допущених Міністерством народної освіти до «народних» бібліотек російськомовних книжок із акцентом на «просвітницькому» модусі антиалкогольної пропаганди. На основі вивчення російськомовної антиалкогольної літератури українські історики розглядають і тогочасну проблему формування наукових підходів до розгляду алкоголізму як медичного феномену та соціального явища (включно з його історією та статистичними характеристиками), підкреслюючи, що загальним місцем у теоретизуваннях представників інтелігенції було наголошення на згубних наслідках надмірного пияцтва для добробуту особи та суспільства (родини, громади, держави) [5; 6].

Негативний вплив алкоголізму на родинні стосунки, руйнацію господарства, появу антисоціальної поведінки молоді викривали і представники православного кліру [7], на яких

державою поклала обов'язок морально-релігійного виховання народу. Характер антиалкогольної пропаганди духовенства у літературі теж визначається як «просвітницький» [6; 7]. Однак постає питання, що у цьому випадку означав цей термін, адже риторика священнослужителів могла бути закоріненою не тільки (і не стільки) в ідеях Просвітництва (щодо чільної ролі освіти у формуванні людини, будівництві добре регульованої держави та прогресі цивілізації), але у давній літературній традиції. Вже автори казань проти пияцтва у давньоруській учительній літературі наголошували про шкідливість зловживання міцними напоями для фізіологічного стану людини. У традиції українського літературного бароко алкоголізм трактували як соціальний недуг, який позначався на матеріальних статках та побутовому житті [8; 9]. Намагання духовенства зламу XIX – XX ст. показати руйнівний вплив алкоголю на тіло і душу, наголосити про гріховність його вживання, яке заміщало радість спілкування з Господом [6], перегукуються з апелюванням до християнських біблійних чеснот та розглядом пиятики як «гріху» у релігійній літературі XVIII ст. [8; 9]. Крім того, поняття алкоголізму як морального «гріху» мало специфічні конотації в українській фольклорній традиції, в якій йшлося про втрачання людиною моральної вподоби, занпащення родини, вчинення «сорому» громаді, «віддання душі дияволу». «Гріхом» називалася сума вчинків, негативно оцінюваних громадою, яка апелювала до честі і сорому «грішника» [10].

Метою розвідки є розгляд моделей репрезентації антиалкогольних настанов в українських популярних виданнях просвітницького і комерційного характеру зламу XIX - XX ст. З огляду на поняття «гібридності культурного простору» Г. Брабги [11] «культурне поле» апропріації антиалкогольних настанов у виданнях «для народу» розглядається як складний синтез поширених у середовищах інтелігенції,

духовенства та селянства відповідних ідей і уявлень, які укладачі і видавці намагались адаптували згідно власних цілей та пристосувати для сприйняття «нових читачів».

Виклад основного матеріалу. Обмежувальні урядові постанови 1863, 1876 рр. та їхні корективи у 1881, 1892 та 1895 рр. [12] законодавчо унеможлилювали вільний обіг українських популярних видань. У циркулярі Головного управління у справах друку від 21 березня 1898 р. зазначалося, що на виконання указів від 13 травня і 8 жовтня 1881 р. цензурні органи лише п'ять разів дозволили друк науково-популярних брошур українською мовою – у випадках, коли корисність їхнього видання підтверджували відповідні міністерства. Один із ухвалених рукописів був присвячений темі «зменшення п'янства від запровадження винної монополії» [13, 71-72]. Назва твору не була вказана.

Підтвердження існування української антиалкогольної літератури можна знайти у бібліографічному розділі часопису «Киевская Старина», в якому автор і рецензент книжок «для народу» В. Доманицький згадав чотири україномовні видання з тематики «одного з найбільш серйозних і важких питань у народному побуті»: «Пий, та діло разумій!» І. Острожинського (Бердичів, 1898), «Лихий ворог» (оригінальна назва: «Страшний ворог. Книжка про горілку»; Чернігів, 1900) М. Загірньої, «Вирне средство от пьянства и запоя. Рассказ малоросса» (Житомир, 1901) та збірку «Лихо з горілкою!» (Москва, 1901) [14]. У 1904 р. Д. Дорошенко вніс ці рецензії до огляду «української народної літератури» [15].

Серед прорецензованих В. Доманицьким видань тільки в одному представлена популярна інтерпретація актуальної наукової моделі розгляду алкоголізму як соціальної та медичної проблеми. З цього погляду його зміст підпадає під поняття того підвиду науково-популярної літератури кінця XIX – початку XX ст., який М. Люзник визначає як «книги для народу, які мали в основному просвітницький характер», «науково-просвітницькі видання» або «просвітницькі науково-популярні видання» [1, 6]. Йдеться про брошуру М. Загірньої, вперше випущену 1900 р. у чернігівському видавництві її чоловіка – відомого популяризатора та видавця Б. Грінченка. Книжку кілька разів перевидавали: 1907 та 1911 рр. – у Києві та 1908 р. – у Чернівцях [16].

Означивши свою цільову аудиторію як селянську, авторка, словами рецензента, «досить науково і водночас досить просто і зрозуміло» пояснила «безсумнівну шкоду для організму надлишкового вживання алкоголю» [14]. Підкреслила медичний аспект проблеми пияцтва – загрозу паралічу, нервових хвороб, спадкового алкоголізму, розвитку у дітей «каліцтв» та божевілля. Розповіла про смерті й хвороби від вживання «гардеману» (сурогатів горілки). На основі даних статистики намагалася донести до читача соціальне значення боротьби з алкоголізмом, навівши цифри витрат на алкоголь по кожній з місцевостей, населених українцями (включно з Кубанню і «Чорноморією»), наголосивши

збитки для родин через прямі витрати на купівлю спиртних напоїв та загрозу втрати працездатності пияками. М. Загірня розповіла і про те, як «люде навчилися робити горілку» і як «борються з алкоголем» [16].

Подібний спосіб популярного викладу наукової проблеми був характерний для «розрахованих на масового читача» просвітницьких науково-популярних книжок, функція яких була не лише інформаційною, а й виховною [1, 15]. Створення таких видань вимагало особливого підходу до вибору об'єкту популяризації; рівня адаптації наукового матеріалу (збереження доступності викладу у поєднанні з науковою достовірністю); різноманітної манери його подачі; переважання «невласної» мови науки з мінімальним використанням наукових термінів; певного «ступеня белетризації» або «логізації» тексту; застосування дидактичних прийомів навчальної літератури [1, 24].

У цьому відношенні книжку М. Загірньої не можна розглядати поза просвітницькими ініціативами Б. Грінченка, який зазначав: «Хотів би я написати стільки книжок для народу, щоб скласти популярну бібліотеку таку, щоб в неї міг читач здобути елементарну загальну освіту» [1, 99]. Діяльність просвітника з популяризації наукових знань розгорталась у межах його видавничих проєктів у Харкові та Чернігові, а потім і очолюваної ним київської «Просвіти» [17]. З 1880-х рр. Б. Грінченко працював над виробленням способів організації текстуального простору популярних видань, прагнучи зробити їх відповідними низці вимог. Для нього і його помічників (передусім дружини) було важливо, щоб зміст книжок відповідав національній просвітницькій програмі, основи якої були закладені братчиками та дітями Старої Громади і розвивались силами представників української видавничої спільноти зламу XIX – XX ст. Складнощі отримання цензурної ухвали диктували вимогу концептуалізації матеріалу з проблем, актуальних для властей. Стиль викладу та форма подачі тексту, образна система, описані реалії мали бути впізнаваними для «нових читачів», щоб наукові відомості корелювали з наявними у них знаннями про світ. Під час тривалого вчителювання в українських селах подружжя Грінченків отримало значний досвід спілкування з селянами, вивчаючи їхню реакцію на прочитані українські книги.

Разом із тим, брошура М. Загірньої відповідала вимогам до антиалкогольних видань, які існували у тогочасній педагогічній експертній думці. Так, упорядниці авторитетного бібліографічного покажчика «Что читать народу?» книжки про шкідливість пияцтва (російськомовні) розташували у двох відділах: медичному та «повчального читання». Рецензентки медичного відділу наголошували, що антиалкогольні брошури мали бути написані «правильно» з наукової точки зору, але водночас «популярно і доступно». Вони підкреслили важливість наявності у науково-популярних виданнях відомостей про походження і способи приготування спиртних напоїв, наслідки зловживання ними для людини і «цілого народу», способи боротьби з алкоголізмом [18],

тобто положення, концентровано представлені у «Страшному ворогу».

Розраховуючи на читачів–початківців, М. Загірня спростила довідковий апарат (теоретичне обґрунтування його особливостей у просвітницьких науково-популярних виданнях подає М. Люзняк [1, 25]), відмовившись від приміток, бібліографічних описів та термінологічних словників. Передмова звернена до конкретного адресата і містить чітке пояснення значимості теми, а мова заголовків розділів та тексту образна і виразна. Для кращого засвоєння малописьменною аудиторією основних положень книжки, популяризаторка стисло переповіла їх в останньому розділі «Про що в цій книжці сказано».

Спосіб компонування матеріалу у брошурі «Страшний ворог» – із поділом на невеличкі розділи та формою «запитання – відповідь» – відсилав до практик активістів Старої Громади, які популяризували наукові відомості, викладаючи їх у вигляді уявних «розмов» із селянами. Водночас подібний «питальник» був прозорою алюзією добре відомих релігійних повчань-посібників, перетворюючи науково-популярну брошуру на своєрідний антиалкогольний катехізис.

У «морально-релігійному» дусі М. Загірня вирішує виховні завдання своєї праці, сама назва якої змушує згадати про «страшний гріх». Застрашити читачів мали і наведені аргументи проти пияцтва. Риторика церковних проповідей прочитується у головному питанні четвертого розділу: «Яку шкоду робить горілка нашій душі?» та відповіді на нього, в якій авторка згадує загублені душі паліїв, злодіїв та брехунів і стверджує, що «більша частина острожників, отих же злодіїв, душолюбів потрапили до острогу через горілку, бо вони або самі її пили, або їх батьки пили» [16, 26]. Письменниця зазначає, що «алкоголь убиває в людині душу, бо п'яний не розбирає – що погане, що гарне» [16, 39].

М. Загірня торкається чутливого для влади питання економічного занепаду господарств пияків; згадує про акційну реформу уряду; оперує термінологією «народного добробуту», «народного здоров'я» та «народної просвіти». Власні ідеологічні преференції відкриває краєчком. Підтримуючи демократичні принципи громадського самоврядування та взаємодії у вирішенні важливих суспільних питань, вона популяризує перевагу «гуртової» боротьби з п'янством перед індивідуальною [16, 32].

Письменниця користується з «розмовного» стилю написання брошури як звичного для авторів українських популярних видань прийому маскування просвітницького змісту під белетристику – для отримання цензурного дозволу. Не менш вагомим було значення цього прийому як інструменту прилаштування письмового тексту до обрису сприйняття інформації в усній культурі. М. Загірня повсякчас вживає звичне для селян означення «люде», намагається населити текст максимумом знайомих для них слів та ситуацій (як, приміром, у назвах розділів: «Нащо люде п'ють горілку і чи правду вони про неї кажуть?», «Як люде борються з алкоголем»).

Вже у передмові М. Загірня пише: «Небагато мабуть у нас є таких людей, що не куштували горілки, або хоч вина чи пива. Бо вже так воно ведеться, що де люде зберуться, там і горілка вродиться. У гостині, на хрестинах, на весіллі, на похороні, – скрізь п'ють горілку. Перед великим світом кожен господар дбає про те, щоб було чим гостей пригостити і щоб самому було чим свято відбуту і купує горілки. І ото відбувають свято горілкою, і п'ють її не самі дорослі люде, а дають і дітям. Кажуть, що без горілки ніяк не можна бути, що здавна вже так заведено, і що як не покличеш людей, та не поставиш горілки, то люде й не сидітимуть, а розійдуться і осудять скупого негостинного господаря» [16, 3]. Вчителька, яка тривалий час жила серед селян, не могла не знати, що вживання ними алкоголю було пов'язане не тільки з бажанням напитись. Горілка відкривала шляхи налагодження громадської взаємодопомоги; була універсальною валютою, можливістю проявити гостинність, вирішити спірні питання, показати певний рівень достатку тощо. Крізь раціонально-наукову оптику популяризаторка ексклюзивно описує практики пиття селян, акцентує негативно забарвлені, пов'язані з їхніми уявленнями про наслідки надмірного пияцтва. Текст засвідчує обізнаність авторки із селянськими доводами на захист вживання горілки, які відразу ж підважуються контраргументами або самим тоном оповіді. Вона знецінює популярний серед селян прийом апелювання до «старовини». Запитуючи: «Чи видано в старовину, щоб дівчата пили?», відповідає: «Казано, що «дівка-квітка», а тепер ті «дівки-квітки» смочуть на складці горілку нарівні з парубками, а другого дня похмеляться біжать» [16, 31]. Письменниця не згадує поняття «гріха», але фактично апелює до звичаєвого розуміння цього терміну, згадуючи про «сором» – від поведінки п'яниць, їхніх методів виховання дітей і ведення хазяйства: «Через усі ці шкоди люди стають менш годящими до роботи, до розумного діла й слова, до правдивого чесного життя» [16, 39]. Незадоволена існуючими практиками відзначення свят, вона пропонує нові види їхньої організації, пропагуючи безалкогольні «чайні» весілля.

У своїй книзі М. Загірня не розмежує урядових, церковних, просвітянських чи традиційних селянських конотацій твердження про шкідливість пияцтва для родини, громади та всього суспільства. Закінчує брошуру закликком: «Хочеш собі і дітям своїм, і громаді, і всім людям кращого життя – кинь її пити і всякого одвертай від страшного ворога людського, од алкоголю!» [16, 39].

«Книжка про горілку» була єдиною антиалкогольною науково-популярною брошурою, вказаною у відділі українських видань третього тому «Что читать народу?». Українська поетка і громадська діячка, дочка головної редакторки покажчика Х. Алчевська у післямові до розділу з гіркотою вказала на майже повну відсутність українських «серйозних наукових брошур», вагомим для «прогресивного просвітницького руху», унаслідок дії «закону 76 р.» [18, 511]. Утім, ситуація не змінилася і після 1905 р.: у нових умовах інтереси українських популяризаторів були зосереджені на інших темах та видах видань. Щоправда, після першої російської революції з'яви-

лося більше можливостей для включення україномовних книжок до каталогів та бібліотечних фондів. Двічі перевидана брошура М. Загірної була єдиним виданням на антиалкогольну тематику у каталогах книжок для народного читання київської «Просвіти» 1908 та 1910 рр. (відділ «Лікарство, ветеринарія»); 1909 р. – у фонді Білозерської народної бібліотеки імені Ф. Павленкова Київської губернії (відділ «Медицина»); 1911 р. – каталозі крамниці видавництва «Час» (відділ «Медицина та гігієна») [19; 20; 21; 22].

Брак україномовних антиалкогольних науково-популярних брошур не можна сприймати за свідчення неухаги українських інтелектуалів до цієї теми. М. Люзьяк влучно зазначила таку ознаку української науково-популярної книги кінця XIX – початку XX ст. як мовно-типологічний синкретизм, коли елементи наукових знань містилися у працях різних жанрів: від практичних порадників до навчальних видань, творів красномовного письменства та робіт агітаційно-політичного спрямування [1, 32, 319-333]. Антиалкогольні настанови розсіяні в українській художній літературі та публіцистиці.

Образні описи наслідків пияцтва для руйнування фізичного і духовного світу людини, її родинного життя, економічного добробуту поставали у творах майстрів українського художнього слова, зокрема виданих окремими брошурами і потенційно доступних для селянської читацької аудиторії. Так, в огляді українських антиалкогольних видань В. Доманицький вказав на включене до збірника «Лихо з горілкою» оповідання «Пьяныця» Г. Барвінок (Куліш), в якому авторка змалювала спричинену чоловіком-пияком сімейну драму. Рецензент схвально оцінив твір, але шкодував, що текст був набраний дрібним шрифтом, «зовсім не придатним для народного читання» [14].

Українські майстри художнього слова висвітлювали тему пияцтва у дусі реалізму, з акцентом на негативах дійсності, подекуди звертаючись до теми покарання за гріх алкоголізму. Серед таких творів вирізняється брошура з оповіданням І. Нечуя-Левицького «Старі гультя», згадана у каталозі «Часу» (1911). Письменник, громадський діяч і популяризатор І. Нечуй-Левицький, який від 1870-х р. брав участь у реалізації просвітницької програми Старої Громади (зокрема, підготував кілька популярних брошур з української історії), у своєму творі пристрась до горілки пов'язав із втратою головним героєм майна, а його жінкою – здоров'я і життя. У ньому ж спробував довести неефективність звичаю укладання угод через могорич на користь модерних юридичних процедур. І. Нечуй-Левицький пропагував тверезість і у публіцистичних виступах. 1913 р. у дописі до «Маяка» (українського періодичного видання для «сільської інтелігенції») головним засобом протидії пияцтву назвав поширення українських друкованих видань [23].

Просвітницький погляд на україномовну освіту, як головну зброю проти алкоголізму і «темноти», репрезентований не тільки на сторінках «Маяка». У жовтні 1910 р. Ю. Тищенко (виходець із селян, завідувач редакції «Села» – «української народної ілюстрованої газети для селян і робітників») для своєї антиалкогольної статті обрав ту ж назву, під якою

В. Доманицький рецензував книжку М. Загірної. Та й за змістом «Лютий ворог» Ю. Тищенко – ніби стислий переказ основних положень книжки-прототипу: з відомостями про витрати на горілку, наголосом на шкоді, яку завдає алкоголь тілу і душі людини, господарству, сім'ї і «цілому краю». У пошуках протидії поширенню пияцтва автор радив вивчати досвід інших держав та шукати «новий зміст життя» в «освіті та розумному ділі» [24].

У січні того ж року П. Стебницький, один із очільників «петербурзької Просвіти» («Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг»), висвітлюючи зміст постанов антиалкогольного з'їзду у Петербурзі, назвав пияцтво давнім лихом, його причиною – людську темноту, а головним способом подолання – удоступнення освіти, гуртування у спілки, досягнення «справжньої громадянської волі» [25]. Ще яскравіше суспільно-політичне забарвлення антиалкогольної теми проявилось у статті головного редактора «Села» М. Грушевського. Він пояснив, що таке «алкоголь», зазначив шкідливість його вживання. Характеризуючи обговорення проблеми пияцтва на зазначеному вище з'їзді, акцентував критичні висловлювання у бік державної політики наповнення казни за рахунок продажу алкоголю та соціал-демократичні вимоги робітничих депутатів щодо боротьби з пияцтвом шляхом влаштування робітничих товариств та активізації громадської ініціативи. На прикладі Галичини пояснив, що 50-річне пропагування тверезості у краї не мало користі, доки не почала поширюватись освіта та зростати зацікавлення селян громадськими справами [26].

В одному з оглядів нових видань у «Селі» є повідомлення про єдину відому україномовну книжку антиалкогольного спрямування, написану священиком, – «Алкоголізм» о. Йосифа (Нежанковського) [27], але зміст її невідомий.

За спостереженням М. Люзьяк, на зламі XIX – XX ст. важливою складовою поліфункціональності української науково-популярної книги, заснованої на традиціях «позитивізму та політичного реалізму», були її культуротворчі й націєтворчі характеристики: сприяння розвитку мови, створенню кодексу культурних національних цінностей та перетворенню українського суспільства в ідеологічну спільноту. Вже «метелики» Старої Громади були і носіями знань, і засобом пропаганди рідної мови. М. Люзьяк наголошує, що в тодішніх цензурних умовах предметом популяризації ставало все, що допомагало формувати національно-політичну свідомість [1, 3, 325-336]. Цю тезу можна розширити. Аналіз творів, введених до простору української критики В. Доманицьким (а потім закріплених там Д. Дорошенком), дає підстави стверджувати, що для українських інтелектуалів пріоритетною була власне їхня мова, а не «просвітницький» зміст. Перепони для друку популярних праць українських авторів, зорієнтованих на формування національної традиції та загальна мізерна кількість україномовних науково-популярних брошур, змушували українських активістів шукати обхідних шляхів. Для просування україномовних книжок до споживачів вони подавали свої твори до цензури через комерційних видавців

(а потім відповідно і друкували у них). З іншого боку, рекламували частину комерційної продукції з освітньою метою.

В. Доманицький не пояснив принципи відбору книжок для огляду, але серед творів, представлених у схарактеризованих ним брошурах, суто «просвітницькою» була тільки праця М. Загірної, з певними зауваженнями – оповідання Г. Барвінок. В інших від «просвітництва» залишалась хіба ідея шкідливості алкоголізму, але обґрунтовувалася вона з інших позицій.

Так, до збірника «Лихо з горілкою» входило неавторизоване «Правдиве оповідання», герой якого пиячив змолоду, а тверезником став раптово, на Різдво; після «просвітлення» не пив до смерті. Вжита у рецензії лексика наштовхує на думку, що автор орієнтувався на церковні антиалкогольні настанови, однак скупий опис твору у рецензії та відсутність оригіналу не дозволять зробити більш певних висновків. В. Доманицький оцінив цей твір як «не художній», але правдивий і нетиповий.

«Присмне враження» на рецензента справила «оригінальна» брошура «Вірне средство от пьянства і запоя», автор якої, що підписався «Іван П'ячевський», розповів власну історію звикання до пиття горілки та «викурення» цієї звички [14]. Спосіб репрезентації антиалкогольної теми у цьому творі не можна розглядати поза контекстом існування україномовної друкованої продукції, яку С. Єфремов назвав витвором «півнародної музи», «самородною літературою». Літературознавця пригнічував факт попиту на неї – інакше комерсанти не брались би за її видання [28, 18-19].

Автори «самородних» творів, які часто підписувалися як «малороси», «козаки», «селяни», були зорієнтовані на отримання прибутків від своєї літературної діяльності, тож мірою своєї підготованості до неї, намагались писати у комерційно затребуваних жанрах, у межах існуючих «літературних формул» (Дж. Кавелті). Сюжетні лінії часто «списували» з власного життєвого досвіду. Поширення впливу офіційної освітньої політики (поруч із зростанням шкільної та бібліотечної мережі, збільшенням накладів книжкової продукції тощо) додавало нових тематичних барв цій творчості. Актуальні проблеми автори-«самородки» опрацьовували у знайомому для них «культурному полі». Від 1890-х рр. «привласнили» антиалкогольну тему.

Тема боротьби з пияцтвом була «на слуху» через урядові реформи та просвітницькі ініціативи церкви та інтелігенції. Зацікавленість комерційних видавців у її розробці підігрівала співпраця з просвітницькими інституціями, як у випадку із лубочною фірмою І. Ситіна. У 1891 р. на Лубенській ярмарці продавали чотири російськомовні антиалкогольні брошури цього видавництва («Пора опомниться! О вреде спиртных напитков: составл. по излож. бывш. проф. химии Покина», «Вино для человека яд», «Водка сильна, но сильнее воля своя», «Чем помочь современному горю? Как остановить п'янство, соч. П.С. Алексеева»). За назвами, вони могли бути укладені на науковій основі або принаймні містити просвітницькі елементи. Утім, можливо,

що апеляція до «науковості» була запорукою успішного поширення через заклади просвіти. На торговельних розкладах комерційні видання перемішувались із книжечками, випущеними російськими просвітницькими видавництвами: «Первый винокур» (вид. «Посредник») та «Страшное последствие пьянства для души и тела» (вид. «Общество трезвости») [29, 20].

Апропріація антиалкогольної теми україномовними літераторами-«самородками» з «народу» означала не тільки появу письменних селян і міщан, які переоцінювали ставлення до книжки та друкованого слова, бачили перспективу у літературному заробітку, але й знали, які жанри україномовної комерційної літератури були популярні серед читачів. Спираючись на закони цих жанрів, намагались піднести малоосвіченій читацькій публіці «вчену» антиалкогольну тему.

Подібна україномовна література не викликала заперечень у цензорів, які не вбачали у ній жодної «сепаратистської» загрози. Так, 1899 р. одеський видавець Є. Фесенко відправив на розгляд цензури твір «От тобі й монополія», автор якого тему наслідків «п'їтейної» реформи розкрив засобами водевілю та жартів-«побрехеньок». Для цензора такий витвір був не більше, ніж «смішні сцени» [13, 369]. Книжку видали того ж року [30].

Повертаючись до праці І. П'ячевського, то навіть В. Доманицький відзначив, що вона була автобіографічною, до того ж написаною «жваво і з гумором». І. П'ячевський описав власний шлях одужання від алкоголізму, позбутись якого не допомогло ані одруження, ані спроби жінки лікувати його у знахарки, яка теж випивала. Літератор продемонстрував обізнаність у положеннях просвітницької антиалкогольної пропаганди, яку підважив обивательською недовірою: хвалився, що не визнавав спеціалізованих лікарень, не вірив у спадковість алкоголізму. Освітні компетенції автора характеризує неправильно засвоєна наукова лексика («легкоголики», «легкогольна больница», «компузія», «слипагичне средство»). У мовленні автора помітні й сліди насаджених освітньою системою уявлень, ніби культурний світ еліти міг бути виключно російськомовним: В. Доманицький, який вловив у мові автора особливості волинської говірки, обурювався через російськомовні примітки та тексти промов священника до селян.

Книжка є прикладом підлаштування «самородками» власних знань предмету під вимоги ринку. Новоявлений літератор, виявивши бажання писати на актуальну «просвітницьку» тему, добрав «наукову» лексику; українську мову комбінував із елементами «мови еліти»; все це завернув обгорткою безпрограшного жанру «малоросійських жартів» із показом смішних випадків у повсякденні простолоду. Ситуацію ж позбавлення від алкогольної залежності вирішив згідно селянських уявлень про «грїх» та «сором». Після вчинку сусіда, який спіймав його на крадіжці, але захистив від покарання, герой почав «відвикати від горілки», став «чесним і працюючим хазяїном». І. П'ячевський гіперболізував суспільне значення власного прощання з пияцтвом, розповідаючи, що

нібито й інші люди, дивлячись на нього, переставали пити.

Земський діяч та видавець В. Яковенко у 1894 р. помітив, що на ярмарках Полтавської губернії селяни неохоче купували медичну літературу, натомість «великий успіх» поміж них мали «книги проти пияцтва»: «Будь-яка книга про п'янство, на думку селян, добра, якщо вона з'ясовує, який *гріх* (виділено автором, – В.В.) у цьому пороку». Освічений спостерігач пов'язав це із активізацією діяльності комітетів тверезості [31], які часто засновували священники (недаремно він «гріх» називає «пороком»). Однак видається, що для самих селян ключовим було звичаєве розуміння «гріха» пияцтва. Цензурні матеріали містять згадки про твори, автори яких обігрували уявлення про неминуче прижиттєве покарання за цей гріх, невіддільний від інших. В оповіданні «Мирошник» Г. Шевеля п'яниця і розпусник Омелько пропив батьківську спадщину і помер «під тином» [32, 339]. М. Моїсеєв свою драму «Шибеник або сільські твори» «скомпонував» у помежів'ї тем і жанрів: 1) торкнувся соціального питання аморальної поведінки представників волосної адміністрації; 2) вивів популярну серед епігонів І. Когляревського лінію любовного трикутника між писарем, гарною дівчиною та її коханим; 3) показав множинність гріхів писаря – п'яниці, хабарника і біглого каторжника; 4) тему відплати за гріхи стилізував під лубочні «жахастики» з улюбленими читачами кривавими пристрастями: під час побачення у тюрмі писар зарізав себе і дівчину [32, 356].

Ще одним виданням, введеним до простору української експертної критики, була брошура Бердичівського комітету народної тверезості, надрукована у лубочному видавництві Т. Губанова «Пий, та діло разумій!» І. Острожинського. У рецензії, наведеній Д. Дорошенком, брошура не визнана «просвітницькою» через спосіб репрезентації теми боротьби з алкоголізмом – «не розкриваючи шкоди» від пиття горілки, автор описав жахи, яких любителі «монополюки» зазнавали після смерті в пеклі (включно зі смаженням на пательні та пригощанням киплячою смолою). І. Острожинський, орієнтуючись на «горизонти» рецепції потенційних читачів та/або з огляду на власні переконання, відобразив демонологічний аспект селянського сприйняття надмірного пияцтва як гріха. Натомість рецензент акцентував увагу на тому, що автор, розраховуючи на «глибоке марновірство та темноту» читачів, не «розганяв п'ятому», а «згушав» [15, 48].

Ставлення до демонологічних уявлень селян в «освіченому товаристві» не було однорідним. Так, 1898 р. одеський цензор не рекомендував до друку рукопис «Хома Баглай. Поема. Звіршував Р.Б.». Він посилався на циркуляр Головного управління у справах друку від 8 травня 1895 р. за №2799, у якому наголошувалося, що твори, призначені для народу, мали благотворно впливати

на розумовий та моральний розвиток читачів, а цю брошуру «здоровою моральною їжею» назвати він не міг. За описом цензора, автор поеми білим віршем виклав історію Хоми, який напився горілки у шинку, а повертаючись додому, потрапив на бісівський шабаш, де зустрів чимало померлих знайомих, зокрема й напівголу дівчину Ганну, яка танцювала з відьмами. Хома зазледівся на неї і заволав: «Оце гопак, ще так би не добре», – після чого за ним кинулась нечиста сила. Героя врятувала кобила, але Ганна, вчепившись у хвіст, здерла з неї шкіру [13, 103-104]. У Головному управлінні у справах друку перестороги одеського цензора не розділяли. Того ж 1898 р. брошура побачила світ, причому видав її Б. Грінченко. У рецензії на цей твір у покажчику «Что читать народу» Х. Алчевська зауважила: «Невеличка поема, записана, вірогідно, з вуст народних, легкими віршами розповідає у комічному вигляді про п'яні бредні якогось Хоми Баглая». Поему рекомендувала для дорослих читачів, які мали сприйняти її «з задоволенням». Згадки про відьом пропонувала використовувати у бесідах про «народне марновірство» [18, 509]. Петербурзькі цензори знайшли можливим друк україномовного твору із нешкідливим, на їх погляд, змістом, що нагадував лубочний. Для українських просвітників важила фольклорна основа та мова брошури.

Висновки. На зламі XIX – XX ст. узвичаєна у фольклорній та літературній традиції антиалкогольна тема набула нових конотацій. За умов формування аудиторії тиражованого друкованого слова як засобу модерної масової комунікації, автори і укладачі комерційних і просвітницьких видань «для народу» шукали шляхів уніфікації мови її обговорення з «новими читачами» у гібридному культурному полі багаторівневих ідейних нашарувань та взаємовпливів.

Українські інтелектуали переосмислювали проблему алкоголізму передусім як медичну і суспільну, в контексті просвітницьких установок на суспільну роль освіти та переконань у потребі пропагування позитивного раціонального знання. Єдина україномовна антиалкогольна брошура просвітницького характеру, укладена М. Загірною, відповідала сформованій моделі науково-популярного представлення теми: книжка відкривала для читачів світ з новими формами організації дозвілля, лікування, вирішення юридичних питань, отримання знань щодо суспільно-політичного ладу. Положення брошури повторювалися у публіцистичних статтях. Читання науково-популярних видань мало спонукати до змін у життєвому укладі та світосприйнятті селян. Така модель відповідала вимогам педагогічної спільноти, але також і інтересам влади, зацікавленої в організації людських ресурсів та дисциплінуванні тіл мешканців імперії. Питання контролювання «душ» вирішувалось не тільки відповідно до положень «релігійно-морального виховання», здійснюваного православною церквою як частиною управлінського

апарату, але й спираючись на риторику давньої української релігійної літературної та проповідницької традиції. Автори антиалкогольних творів просвітницького характеру пропонували читачам приклади орієнтації у політичному просторі та громадському житті, пропагували демократичні принципи громадського самоврядування.

Головною метою створення, поширення та пропагування українських просвітницьких антиалкогольних видань (як й інших праць, підготовлених «для народу» українськими інтелектуалами) стало введення «нових читачів» до виокремленого мовними засобами українського культурного простору. Висвітлення антиалкогольної теми перетворювалося на інструмент трансляції ідей громадянського суспільства, ствердження ролі рідномовної освіти як запобіжника суспільних бід (зокрема, надмірного пияцтва).

Значення читання як комунікативної діяльності з формування ідентичності й політичної лояльності «народу» не залишалося поза увагою властей. Цензори прискіпувалися до україномовних праць, створених у межах української національної інтелектуальної традиції, і не чинили особливих перешкод для друку україномовних комерційних брошур.

Своєю чергою, українські інтелектуали у боротьбі за розширення українського культурного

світу урізномантнювали жанровий спектр популяризації наукових досягнень, а також вибірково вводили до поля української експертної критики україномовні комерційні видання, komponування яких відбувалось поза межами модерністсько-просвітницьких вимог популяризації надбань культури. Тему, актуальну з науково-раціоналістичного погляду, літератори-«самородки» опановували згідно з власними освітніми компетенціями, на пограниччі фольклорної традиції, запозичених і переінакшених літературних технік, а також обивательських поглядів на життя.

Піклуючись про впізнаваність для читачів зображуваних життєвих реалій, і просвітники, і «самородки» зрізних позицій апелювали до звичаєвих уявлень селян. Українські інтелектуали акцентували негативне сприйняття наслідків надмірного пияцтва у селянському середовищі, щоразу наголошуючи науково-раціональне бачення проблеми. Натомість автори та укладачі комерційних видань скептично підважували наукові підходи крізь призму описів життєвих обставин та уявлень селян. Хоча засадничі підстави «культурного поля» комерційних видань містилися не у просвітницько-раціоналістичній ідеології, для «нових читачів» вони були ще одним містком потрапляння до новітнього простору публічної громадської комунікації, посередницькою ланкою між «високою» і «народною» культурою.

Список використаної літератури та джерел:

1. Люзник М. Українська науково-популярна книга кінця XIX – початку XX ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення. Л.: ЛДФК «Атлас», 2000. 375 с.
2. Седих В. Бібліотеки комітетів піклування народною тверезістю як особливий тип народних бібліотек кінця XIX – початку XX ст. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*. 2019. Вип. 3. С. 44 – 53.
3. Міляшевич І. Бібліотеки Волинського опікунства про народну тверезість (кінець XIX – початок XX ст.). *Бібліотечна планета*. 2007. № 4. С. 21–24.
4. Соколов В. Культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність народних домів комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник ОНУ. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2017. Т. 22. Вип. 1. С. 65 – 94.
5. Стремєцька В. Теоретичні аспекти боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Кисво-Могилянська академія». Сер.: Історичні науки*. 2008. Т. 83. Вип. 70. С. 22 – 27.
6. Надєждіна І. Просвітницька діяльність інтелігенції щодо подолання пияцтва на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть. *Педагогічний альманах*. 2018. Вип. 38. С. 250 – 255.
7. Слесін П. Боротьба з пияцтвом у діяльності православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2012. № 9 (222). С. 73 – 80.
8. Богданець С. «Великомучениця горілиця»: українська алкогольна література XII – XVIII століть. Доповідь на міжнародній науковій конференції «Алкоголь і тверезість: минуле і сучасність». К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 4 – 5 березня 2021 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=chVt8KpuHcc>
9. Новик О. Переосмислення пияцтва у творчості барокового митця: поезія Климентія Зиновіва. Доповідь на міжнародній науковій конференції «Алкоголь і тверезість: минуле і сучасність». К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 4 – 5 березня 2021 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1KzQjExC6HA>
10. Мушкетик Л. Погляди на пияцтво як моральний гріх в українській фольклорній традиції. Доповідь на міжнародній науковій конференції «Алкоголь і тверезість: минуле і сучасність». К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 4 – 5 березня 2021 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yZQjI3376go>
11. Bhabha H. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge, 1994. 444 p.
12. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XX – XXX.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 19. Оп. 1. Од. зб. 4.
14. В. Д. [Доманицький В.]. 1) Лыхо з горилкоюю!; 2) Вирне средство от пьянства и запоя. *Киевская старина*. 1901. №5. С. 105 – 107.
15. Дорошенко Д. Народная украинская литература. Санк-Петербург: Тип. училища глухонемых, 1904. 71 с.
16. Загірня М. Страшний ворог. Книжка про горілку. Київ: Друкарня 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1911. 40 с.
17. Волошенко В. О. Популяризація українознавства у виданнях «Просвіт» Наддніпрянщини на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1. Част. 1. С. 383 – 388.
18. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения / сост.: Х. Д. Алчевская, Х. А. Алчевская, М. А. Алфимова и др. М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. Т. 3. V, 559 с.

19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 318. Оп. 1, Од. зб. 2040.
20. Звідомлення Товариства Просвіта у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка. За 1909 рік. У Київі: З друкарні 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1910. 220 с.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 229 (1909). Од. зб. 147.
22. Каталог крамниць «Час». Київ: Друкарня 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1911. 84 с.
23. Нечуй-Левицький Ів. Жадоба до книжки й розваги на селах. *Маяк*. 1913. №31, С. 3 – 4.
24. Сірий Ю. [Тищенко Ю.]. Лютий ворог. *Село*. 1910. №42, С. 11 – 12.
25. Смуток П. [Стебницький П.]. Вісти з столиці. *Село*. 1910. №3. С. 3 – 4.
26. Грушевський М. Проти п'янства. *Село*. 1910. №3. С. 1 – 2.
27. Нові книжки. *Село*. 1910. №50. С. 12.
28. Єфремов С. В тісних рамцях. Українська книга в 1798-1916 рр. Київ: Держ. трест «КиївДрук», 1926. 30 с.
29. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок / сост. Я. П. Забело. Полтава: Типо-литография И.А. Дохмана, 1892. 34 с.
30. Славетний друкар Одеси: Каталог українських видань одеського видавця Є. І. Фесенка. Одеса: «Одеська міська друкарня», 2005. 47 с.
31. Яковенко В. Письмо из Полтавской губернии. *Вестник Европы*. 1894. Кн. 9. С. 401 – 419.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 19. Оп.1. Од. зб. 21.

References:

1. Liuzniak, M. (2000). Ukrainka naukovo-populiarna knyha kintsia XIX – pochatku XX st. yak sotsiokulturni fenomen: z istorii vynykennia ta stanovlennia. [Ukrainian popular science book of the late XIX and early XX century as a socio-cultural phenomenon: the history of its origin and formation]. Lviv: LDFK “Atlas”. [in Ukrainian].
2. Siedykh, V. (2019). Biblioteki komitetiv pikluvannia narodnoiu tverezistiu yak osoblyvyi typ narodnykh bibliotek kintsia XIX – pochatku XX st. [Libraries of sobriety care committees as a special type of public libraries in the end of the XIX – beginning of the XX century]. *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiinykh nauk*. [Ukrainian Journal on Library and Information Science], 3, 44 – 53. [in Ukrainian].
3. Miliasevych, I. (2007). Biblioteki Volynskoho opikunstva pro narodnu tverezist [Libraries of the Volyn guardianship on people's sobriety (the end of the XIX – beginning of the XX century)]. *Bibliotekna planeta [Library planet]*, 4, 21 – 24. [in Ukrainian].
4. Sokolov, V. (2017). Kulturno-prosvitnytska ta bibliotekna diialnist narodnykh domiv komitetiv pikluvannia pro narodnu tverezist v Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Cultural, educational and library activities of people's houses of people's sobriety care committees in Ukraine in late XIX and early XX centuries]. *Visnyk ONU. Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznnavstvo, knyhoznnavstvo [Odesa National University Herald. Series library studies. Bibliography studies. Bibliology]*, 22, 1. 65 – 94. [in Ukrainian].
5. Stremetska, V. (2008). Teoretychni aspekty borotby z alkoholizmom u kintsia XIX – na pochatku XX st. [Theoretical aspects of the fight against alcoholism in the late XIX and early XX centuries]. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnoho humanitarnoho universitetu im. Petra Mohyly kompleksu “Kyievo – Mohylianska akademiia”*. Ser.: *istorychni nauky [Scientific works of the Mykolaiv state humanitarian university of the Kyiv-Mohyla Academy complex*. Ser.: *Historical Sciences*], 83, 70. 22 – 27. [in Ukrainian].
6. Nadiiezhina, I. (2018). Prosvitnytska diialnist intelihentsii shchodo podolnna puatstva na Pivdni Ukrainy druhoi polovyny XIX – na pochatku XX stolit [Educational activities of intellectuals to overcoming drunkenness in the south of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Pedahohichnyi almanah [Pedagogical Almanac]*, 38. 250 – 255. [in Ukrainian].
7. Yelesin, P. (2012). Borotba z pyiatstvom u diialnosti pravoslavnoho dukhovenstva Naddnippianskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Fighting against drunkenness in the Orthodox rural clergy activity in Near-Dnipro Ukraine at the half of the 19th – the beginning of the 20th centuries]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seria “Istorychni nauky” [Cherkasy National University Herald. Series historical studies]*, 9 (222), 73 – 80. [in Ukrainian].
8. Bohdanets, S. (2021). “Velykomuchenytsia horilytsia”: ukrainska alkoholna literatura XII – XVIII stolit. Dopovid na mizhnarodnii naukovi konferentsii “Alkohol i tverezist: mynule i suchasnist” [“The Great Martyr gorilytsia”: ukrainian alcoholic literature of the XII – XVIII centuries. Report at the International scientific conference “Alcohol and sobriety: past and present”]. Kyiv: Kuivkyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. March 4 – 5. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=chVt8KPuHcc> [in Ukrainian].
9. Novyk, O. (2021). Pereosmyslennia pyiatstva u tvorchosti barokovoho myttsia: poesiia Klymentiia Zynoviiva. Dopovid na mizhnarodnii naukovi konferentsii “Alkohol i tverezist: mynule i suchasnist” [Rethinking drunkenness in the work of the Baroque figure: the poetry of Kliment Zynoviiv. Report at the International scientific conference “Alcohol and sobriety: past and present”]. Kyiv: Kuivkyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. March 4 – 5. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=1KzQjExC6HA> [in Ukrainian].
10. Mushketyk, L. (2021). Pohliady na pyiatstvo yak moralnyi hrih v ukrainskii folklornii tradytsii. [Views on drunkenness as a moral sin in the Ukrainian folk traditions. Report at the International scientific conference “Alcohol and sobriety: past and present”]. Kyiv: Kuivkyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. March 4 – 5. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=yZQjI3376go> [in Ukrainian].
11. Bhabha, H. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge. 1994. 444 p. [in English].
12. Shandra, V. (2013). Mova yak zasib formuvannia natsionalnoi identychnosti [Language as a way to form a national identity]. In Boriak, G. (Ed.). *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnoho rehluiuvannia (1847 – 1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian identity and language drinking in the Russian Empire: an attempt at state regulation (1847 – 1914). Collection of documents and materials]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, XX – XXX. [in Ukrainian].
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 19. Op 1. Od. zb. 4. [in Russian].
14. V. D. [Domanytskyi, V.]. (1901). 1) Lykho z horilkoii!; 2) Virne sredstvo ot pianstva i zapoia [1) Disasters with horilka!; 2) The right remedy for drunkenness and binge drinking]. *Kievskaiia starina [Kyiv antiques]*, 5. 105 – 107. [in Russian].
15. Doroshenko, D. (1904). Narodnaia ukrainskaia literatura [Popular ukrainian literature]. Sankt-Peterburh: Tip. Uchilishcha hluhoniemyh. [in Russian].
16. Zahirmia, M. (1911). Strashnyi voroh. Knyzhka pro horilku [Terrible enemy. A book about horilka]. Kyiv: Drukarnia 1-oi Kyiv. Druk. Spilky. [in Ukrainian].
17. Voloshenko, V. (2016). Populiaryzatsiia ukrainoznavstva u vydanniah “Prosvit” Naddnippianshchyny na pochatku XX st. [Popularization of Ukrainian studies in “Prosvita” publications in Naddnippianshchyna at the beginning of the XXth century]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istoriiia [The Scientific Issues of Ternopol Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History]*, 1. 1. 383 – 388. [in Ukrainian].

18. Alchevskaia, Kh., Alchevskaia, Kh., & Alfimova, M. (Eds.). (1906). *Chto chitat narodu? Kriticheskii ukazatel knih dlia narodnogo chteniia* [What to read to the people? A critical index of books for popular reading]. Moskva: Tip. T-va I. D. Sytina, 3. [in Russian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 318. Op. 1, Od. Zb. 2040. [in Russian].
20. Zvidomlennia Tovarystva Prosvita u Kyivi, zasnovanoho v pamiat T. Shevchenka. Za 1909 rik [Report of the Prosvita in Kyiv, founded in memory of T. Shevchenko. In 1909]. (1910). U Kyivi: Z drukarni 1-oi Kyiv: Druk. Spilky. [in Ukrainian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 707. Op. 229. Od. Zb. 147. [in Russian].
22. Kataloh kramnytsi "Chas" ["Time" store catalogue]. (1911). Kyiv: Drukarnia 1-oi Kyiv. Druk. Spilky. [in Ukrainian].
23. Nechui-Levytskyi, Iv. (1913). Zhadoba do knyzhky i rozvahy na selah [Thirst for books and entertainments in the villages]. *Maiak [Lighthouse]*, 31, 3 – 4. [in Ukrainian].
24. Siryi, Yu. [Tyshchenko, Yu.]. (1910). Liutyi voroh [Terrible enemy]. *Selo [Village]*, 42, 11 – 12. [in Ukrainian].
25. Smutok, P. [Stebnytskyi, P.]. (1910). Visty z stolytsi [News from the capital]. *Selo [Village]*, 3, 3 – 4. [in Ukrainian].
26. Hrushevskiy, M. (1910). Protv pianstva [Against drunkenness]. *Selo [Village]*, 3, 1 – 2. [in Ukrainian].
27. Novi knyzhky [New books]. (1910). *Selo [Village]*, 50, 12. [in Ukrainian].
28. Yefremov, S. (1926). V tsnnykh ramtsiakh. Ukrainska knyha v 1798 – 1916 rr. [In a tight frame. Ukrainian book in 1798 – 1916]. Kyiv: Derzh. Trest "KyivDruk". [in Ukrainian].
29. Zabelo, Ya. (1892). Opyt izsledovaniia ukrainskikh krestianskikh yarmarok [Expierence of the research of Ukrainian peasant fairs]. Poltava: Tipo-litohrafiia I. A. Dokhmana. [in Russian].
30. Slavetnyi drukar Odesy: Kataloh ukrainskykh vydan odeskokho vydavtsia Ye. I. Fesenka [The famous printer of Odessa: Catalog of Ukrainian editions of Odessa publisher Ye. I. Fesenko]. (2005). Odesa: KP "Odeska miska drukarnia". [in Ukrainian].
31. Yakovenko, V. (1894). Pismo iz Poltavskoi hubernii [Letter from Poltava province]. *Vestnik Yevropy [Bulletin of Europe]*, 9, 401 – 419. [in Russian].
32. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 19. Op.1. Od. zb. 21. [in Russian].

Viktoriia O. Voloshenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Theory and History of State and Law, National Transport University, Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

e-mail: antgrej@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Voloshenko, V. (2021). The cultural field of anti-alcohol prints "For the people" in Ukrainian at the turn of the 19th - 20th centuries. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 11–19. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Voloshenko

THE CULTURAL FIELD OF ANTI-ALCOHOL PRINTS "FOR THE PEOPLE" IN UKRAINIAN AT THE TURN OF THE 19th - 20th CENTURIES

Introduction. *Emancipation processes in Dnieper Ukraine contributed to expansion of the readership and appearance of the prints "for the people," created for educational and commercial purposes. The ways of anti-alcohol theme representation in both groups of publications revealed the multilayered cultural field of the language of communication with the "new readers," which was formed in the process of their enculturation into the expanse of modern public communication.*

Purpose. *The purpose of the research is to consider the models of representation of anti-alcohol attitudes in Ukrainian popular editions of educational and commercial character at the turn of the 19th-20th centuries. The research methodology is based on application of the interdisciplinary approach at the intersection of cultural and reading history, bibliography and literature studies.*

Results. *Ukrainian-language prints on anti-alcohol topics have been identified. Strategies of their development and specificity of their ideological and theoretical content were analyzed.*

Originality. *The "cultural field" of anti-alcohol prints "for the people" has been studied as a multilayered synthesis of ideas and perceptions, which the authors tried to adapt in accordance with their own goals and perception of "the new readers".*

Conclusion. *Ukrainian intellectuals reinterpreted the problem of alcoholism in a modernist and educational paradigm. By popularizing scientific achievements, they used rhetorical techniques of anti-alcohol propaganda of the authorities and the Orthodox Church, Ukrainian religious literature, appealed to the common perceptions of the peasants and to the national intellectual traditions. When formed the ideas of the modern cultural world, they tried to influence changes in the way of life and identification of the peasants, offered examples of orientation in social and political life, contributed to the expansion of the Ukrainian cultural space. Compilers of commercial editions in Ukrainian mastered the theme on the border of formulas of popular literature, folklore tradition, and narrow-minded views on the problems of culture. Their writings were a medium between "high" and "popular" culture, another way of public communication.*

Key words: *Ukrainian popular literature, anti-alcohol propaganda, hybrid cultural space, peasantry, Maria Zahirnya.*

Received 05.02.2021

Accepted 04.05.2021

М. Д. Георгієва

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії
держави і права, Національний транспортний університет, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-1589>
e-mail: georgievamasha@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Георгієва М. Д. Науково-виробнича інтеграція в аграрному секторі економіки Болгарії (1970–1990-х рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 20-23. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Georgieva

НАУКОВО-ВИРОБНИЧА ІНТЕГРАЦІЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ БОЛГАРІЇ (1970–1990-Х РР.)

Статтю присвячено інтеграційним процесам в системі науково-виробничого співробітництва. Досліджено вплив об'єктивних та суб'єктивних чинників, що викликали суперечливі процеси в аграрному секторі економіки Болгарії в зазначений період. Розглянуто складність та суперечливість впровадження наукових досягнень в аграрну виробничу сферу Болгарії. Визначено, що болгарська аграрна наука, сільськогосподарське виробництво відставали від європейських темпів розвитку, що ускладнювало перехід аграрного сектору економіки Болгарії на ринкові відносини.

Ключові слова: аграрна сфера, виробничі відносини, інтеграція, Болгарія, інноваційний розвиток, аграрна наука, реформа.

Постановка проблеми. Звернення до історії дає можливість вивчати вдалих і невдалих досвід держав у різних сферах життєдіяльності, отримувати з нього уроки і шукати спонукальні мотиви для подальшого швидкого розвитку. У цьому сенсі дуже показовий досвід Болгарії 1970- 1980-х рр., в агропромисловій сфері якої відбувалися суперечливі процеси, що свідчили про необхідність її якнайшвидшого реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан розвитку інтеграції в системі «наука-виробництво», не був предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. Лише фрагментарно в працях Б. Дякіна [1] висвітлено питання агропромислової інтеграції у виробничу та торговельну сфери. Е. Варган'ян [2] у своїй праці розглянула внесок аграрної науки Болгарії в реформуванні агропромислової сфери.

Метою дослідження є вивчення історичних умов розвитку інтеграції наукових досягнень у виробничу сферу сільськогосподарського товаровиробництва.

Виклад основного матеріалу. У квітні 1970 р. відбувся Пленум ЦК Комуністичної партії Болгарії (БКП), на якому була прийнята Програма нового етапу розвитку сільського господарства [3, 3-4]. У 1972 р. рішенням ЦК БКП і Міністерської ради Болгарії юридична самостійність трудових кооперативних землеробських господарств (ТКЗГ) і державних землеробських господарств (ДЗГ) була ліквідована і створено аграрно-промислові комплекси (АПК) [3, 13]. АПК стали основною формою розвитку сільського господарства Болгарії. Окремі ТКЗГ і ДЗГ «добровільно» передали право власності АПК, тобто на практиці відбулося усупільнення виробництва. Що ж таке АПК? Це один із видів економічної інтеграції, що передбачав високу концентрацію і галузеву спеціалізацію, створив умови для впровадження промислових технологій і методів виробництва в сільському

господарстві. За формами власності АПК були трьох типів: кооперативні, державні, змішані. Так, зі створених до 1973 р. у Болгарії 170 АПК – 14 були державними, 83 кооперативними, 73 змішаними (вони займали 94% оброблюваних земель) [4, 7].

Завдання, які ставилися перед ними, можна об'єднати в дві групи: 1) вдосконалення матеріально-виробничої бази сільського господарства і впровадження промислових технологій; 2) здійснення соціальних заходів в болгарському селі, сприяння вдосконаленню економічних відносин. АПК в своєму розвитку повинні були відбуватися два етапи [5, 6]. На першому етапі передбачалося здійснення горизонтальної інтеграції, внутрішньої концентрації та спеціалізації виробництва шляхом створення єдиних сільськогосподарських підприємств із виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, великих масивів однорідних культур, великих промислових тваринницьких ферм.

Вже до кінця 1970-х рр. в АПК Болгарії було створено 84 подібних підприємства на самостійному балансі: 10 з рослинництва, 32 по тваринництву, 14 промислових, 12 ремонтних і інших і 15 на балансі АПК [3, 15].

На другому етапі ставилося завдання об'єднання землеробства з переробною промисловістю, великих ферм і рослинницьких підприємств із консервними фабриками, виноробними заводами, м'ясокомбінатами тощо, тобто вертикальна інтеграція сільського господарства з харчовою промисловістю [6, 49].

Горизонтальна інтеграція АПК більше відповідала об'єктивним потребам розвитку концентрації виробництва, хоча вертикальна інтеграція теж грала чималу роль у переробці та реалізації сировини. Суперечливість аграрно-промислової інтеграції полягала в тому, що сільське господарство Болгарії відставало в виробничому, технічному та організаційному відношеннях, порівняно з промисловістю, і прибуток, який формувався в сільському господар-

стві, не відповідав чисельності зайнятих в цій галузі людей.

Низька продуктивність праці в сільському господарстві гальмувала розвиток ефективності економіки країни. Ця обставина була причиною високої собівартості сільськогосподарської продукції. Все це позначалося на оплаті праці населення і породжувало низьку конкурентоспроможність болгарської сільськогосподарської продукції на світовому ринку. Завдання полягало в тому, щоб шляхом насичення сільського господарства сучасними технологіями подолати цей стан. Для цієї мети в шостій п'ятирічці (1971-1975 рр.) на розвиток сільського господарства Болгарії було виділено близько 3 млрд левів (лв.), тобто на 600 млн. лв. більше, ніж в п'ятій п'ятирічці [5, 21].

Інструментами швидкого впровадження в практику науково-технічних досягнень повинні були стати дослідні центри в агропромисловій сфері.

Перетворення в агро-промисловій сфері впливали на організацію і структуру сільськогосподарської науки Болгарії, виникла необхідність ширшої її інтеграції з виробництвом, ліквідації відомчих обмежень, що притісняли ініціативу вчених. Новим центром, що мав керувати аграрною наукою, указом Ради міністрів від 11 листопада 1971 р. стала сільськогосподарська академія як єдиний науково-дослідний та навчальний комплекс, що мав поєднувати підготовку кадрів із вищою освітою та з функціями академічної установи [3, 20]. Організаційна та структурна перебудова аграрної науки, що почалася в 1971 р, не брала до уваги, однак, характерних особливостей сільського господарства і сільськогосподарської науки. Модель наукових інтеграційних структур у промисловому виробництві найчастіше механічно переносилася в сільське господарство, в якому процеси вертикальної інтеграції перебували на початковому етапі розвитку і мали слабо виражені та нестабільні функціональні і організаційні форми [7, 14].

Вже від другої половини 1970-х рр. у продовольчому комплексі Болгарії стали простежуватися негативні тенденції. Їх розвиток призвів наприкінці 1980-х рр. до складних соціально-економічних наслідків. Для зміни цих тенденцій у позитивну сторону необхідні були радикальні зміни, пов'язані з розвитком сільського господарства і створенням умов для прискореної інтенсифікації основних галузей, що мали стосунок до розвитку продовольчого комплексу країни. Причини негативних тенденцій склалися поступово.

У період нехтування економічними важелями розвитку сільського господарства (цінами, податками, оплатою тощо) основна увага приділялася організаційним чинникам, що знайшли відображення в нескінченних реорганізаціях, в які була втягнута і аграрно-економічна наука. У цей період адміністративним шляхом було створено 8 промислово-аграрних комплексів із виробництва і переробки цукрових буряків, 4 виноградо-виноробних комплексів, 3 науково-виробничих виноградо-виноробних комплексів та

ін. [8, 14]. Однак показники виробництва в нових організаційних формуваннях, при створенні яких не враховувалися елементарні наукові вимоги, поступово погіршувалися, тому вони були реорганізовані в АПК. Ця ж доля спіткала ряд формувань, що добре проявили себе, оскільки вони стали незручними для монопольних державних об'єднань харчової та переробної промисловості [9, 47]. Продовжили функціонування ті підприємства, які мали високі показники, в основному завдяки праву прямого експорту, наявності фірмових магазинів, тобто ті, які володіли кінцевим продуктом [8, 16].

Наприкінці 1970-х рр. виникла необхідність у новій державній структурі в галузі сільськогосподарського виробництва для здійснення організації та управління цією галуззю економіки. Такою структурою став, створений у 1979 р. Національний аграрно-промисловий союз (НАПС) [10, 4]. Він поєднував суспільну і державну систему керівництва і управління багатогалузевою господарською діяльністю. Одним з головних завдань НАПСу було подолання адміністративного тиску на сільськогосподарську сферу, приведення системи наукового обслуговування АПК у відповідність з принципами добровільності [11, 71].

У 1982 р. у країні було отримано рекордну кількість зерна (план був перевиконаний на 400 тис. т, за 1980-1982 рр., споживання м'яса і м'ясних продуктів на душу населення зросло з 61,2 до 68,6 кг, молока і молочних продуктів - з 169,4 до 206 л та ін.) [12, 17]. Ці безперечні успіхи сільського господарства були пов'язані з розвитком матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, зосередженням сил наукових працівників на розробці методів інтенсифікації аграрно-промислового виробництва, вирішенням зернової проблеми, підвищенням продуктивності тварин [12, 18].

Завдання, які стояли перед сільськогосподарською наукою, послідовно вирішувалися, незважаючи на ряд об'єктивних і суб'єктивних труднощів. Вчені-аграрії розуміли, що сільськогосподарська наука покликана створювати таку систему, яка дозволила б вирішувати проблеми повного забезпечення країни продовольством за рахунок власного виробництва на основі раціонального використання ресурсів АПК. Агропромислове виробництво обслуговувалося 38 інститутами, трьома вузами, чотирма центральними лабораторіями, 24 зональними дослідними станціями, чотирма базами для випробувань сільськогосподарських культур [13, 49].

У 1986 р. болгарські вчені-селекціонери вивели 31 сорт нових культур, що різнилися високою якістю посадкового матеріалу і адаптацією до посухи [13, 61].

Земля і засоби виробництва фактично стали власністю АПК, які ослабили зв'язок селян із землею. Було ліквідовано багато сіл як безперспективних. Цілі райони країни обезлюдніли. Зі створенням АПК почалася інтенсивна міграція в міста, виникли проблеми в соціальній сфері та структурні протиріччя в економіці [14, 202].

Аналіз розвитку сільськогосподарської науки Болгарії в 1970-1980-і рр. свідчив про болісний процес пошуку найбільш оптимальної структури аграрної науки, яка б сприяла розвитку творчої ініціативи, впровадження досягнень науки у виробництво, найбільшої ефективності сільського господарства. З цими пошуками і був пов'язаний цілий ряд структурних змін в керівних органах сільськогосподарської науки.

Таким чином, подальша інтенсивна розбудова галузі стримували такі несприятливі процеси і тенденції:

1) нерівномірно використовувалися і впроваджувалися досягнення НТР у виробництві;

2) загострилася диспропорція в потребі робочої сили, що виникла на фоні умов великого сільськогосподарського виробництва;

3) посилювалися суперечності між потребами в сільськогосподарській продукції для внутрішнього ринку, експорту та існуючою структурою виробництва;

4) недооцінювалися такі інтенсивні чинники сільськогосподарського виробництва, як біотехнологія, хімізація, технічне переозброєння аграрного сектора та ін.

5) поглиблювалися суперечності між окремими структурними ланками в системі АПК по вертикалі і по горизонталі (на території округів і населених пунктів, об'єднаних виробничими інтересами) [14, 301]. Зазначені та інші негативні фактори призвели до зниження темпів розвитку окремих галузей: виноградарства, плідництва, тютюництва, вівчарства тощо, – зміцненню тенденції підвищення собівар-

тості продукції та зниження рентабельності виробництва, скорочення капіталовкладень, погіршення структури ґрунту, зменшення родючості землі. Необхідно було взяти невідкладних заходів щодо забезпечення інтенсифікації сільського господарства і подолання несприятливих тенденцій.

Предметом обговорення на Пленумі ЦК БКП у травні 1989 р. була сучасна модель сільського господарства, зокрема, перебудова галузі з урахуванням принципів підприємницької організації [15, 216]. За основу було взято досвід бригад із підрядною організацією та оплатою праці. Нові організаційні одиниці передбачалося назвати землеробськими господарствами, форми яких могли бути різноманітними, а структура - державна, кооперативна, індивідуальна. Допускалося інтегрування нових господарських одиниць на акціонерному принципі з іншими товаровиробниками за територіальним принципом і по вертикалі, їх спеціалізація по рослинництву і тваринництву.

Висновки. У нових умовах важливо було перетворити землеробські господарства і фірми в самостійно керуючі організації без бюрократичних ланок над ними. Необхідно було переосмислити існуючу систему фінансування сільського господарства, зокрема, зберігаючи державні субсидії у виробництві певних сільськогосподарських товарів в зв'язку з різницею ґрунтово-кліматичних умов районів. Підлягала перегляду політика і практика розміщення сільськогосподарських культур. Однак крах системи соціалізму та докорінно змінило хід перетворень в аграрному секторі Болгарії в 1990-і рр.

Список використаної літератури та джерел:

1. Дякин Б. Сотрудничество стран-членов СЭВ в области науки и техники: монография, Москва: Международные отношения, 1978. 272 с.
2. Вартаньян Э.Г. Аграрная наука Болгарии: история и современность (1878-2000): монография, Краснодар: КубГУ, 2002. 500 с.
3. Централен държавен архив на България (София). Ф. 1, Оп. 1, Д. 16.
4. Централен държавен архив на България (София). Ф. 122, Оп. 11, Д. 12.
5. Централен държавен архив на България (София). Ф. 110, Оп. 1, Д. 4.
6. Воробьева К.И. Экономическое сотрудничество Народной республики Болгарии с Советским Союзом: монография, Москва: Наука, 1961. 301 с.
7. Централен държавен архив на България (София). Ф. 110, Оп. 1, Д. 9.
8. Аграрната политика на република България: учеб. пособие, София: ИАИ, 1992. 129 с.
9. Ширияев Ю.С. Социалистическая интеграция и международное разделение труда: монография, Москва: МЭИ, 1978. 340 с.
10. Централен държавен архив на България (София). Ф. 122, Оп. 14, Д. 9.
11. Мигев В. Развитие на науката и образование в България: монография, София: Научно издателство. 1982. 310 с.
12. Тютюнджиев И. Стопанска история на България: монография, София: Ровита. 2011. 204 с.
13. Мигев В. Проблеми на аграрното развитие на България (1944-1960): монография, София: К&М, 1998. 267 с.
14. Шаламанов С. Социалистическая интеграция и развитие агропромышленных комплексов в странах-членах СЭВ: монография. Москва: Наука. 1979. 470 с.
15. Георгиев Г. Международното регулиране на икономическите връзки между страните-членки на СИВ: монография, София: Издателство на МВБУ. 1972. 319 с.

References:

1. Dyakin, B. (1978). *Sotrudnichestvo stran-chlenov SEV v oblasti nauki i tekhniki* [Cooperation of the CMEA member countries in the field of science and technology]. Moskva. [in Russian].
2. Vartan'yan, E. (2002). *Agrarnaya nauka Bolgarii: istoriya i sovremennost' (1878-2000)* [Agricultural science of Bulgaria: history and modernity (1878-2000)]. Krasnodar. [in Russian].
3. Tsentralen dŭrzhaven arkhiv na Bŭlgariya (Sofiya). [Central State Archives of Bulgaria], coll. 1, aids 1, foll. 16. [in Bulgarian].
4. Tsentralen dŭrzhaven arkhiv na Bŭlgariya (Sofiya). [Central State Archives of Bulgaria], coll. 122, aids 11, foll. 12. [in Bulgarian].
5. Tsentralen dŭrzhaven arkhiv na Bŭlgariya (Sofiya). [Central State Archives of Bulgaria], coll. 110, aids 1, foll. 4. [in Bulgarian].

6. Vorob'yeva, K. (1961). Ekonomicheskoye sotrudnichestvo Narodnoy respubliki Bolgarii s Sovetskim Soyuzom [Economic cooperation of the People's Republic of Bulgaria with the Soviet Union]. Moskva. [in Russian].
7. Tsentralen dŕrzhaven arkhiv na Bŭlgariya (Sofiya). [Central State Archives of Bulgaria], coll. 110, aids 1, foll. 9. [in Bulgarian].
8. Migeв, V. (1992). Agrarnata politika na republika Bŭlgariya [The agrarian policy of the Republic of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
9. Shiryayev, YU. (1978). Sotsialisticheskaya integratsiya i mezhdunarodnoye razdeleniye truda: monografiya [Socialist integration and the international division of labor]. Moskva. [in Russian].
10. Tsentralen dŕrzhaven arkhiv na Bŭlgariya (Sofiya). [Central State Archives of Bulgaria], coll. 122, aids 14, foll. 9. [in Bulgarian].
11. Migeв, V. (1982). Razvitie na naukata i obrazovanie v Bŭlgariya: [Development of science and education in Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
12. Tyutyundzhiev, I. (1998). Stopanska istoriya na Bŭlgariya [Economic history of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
13. Migeв, V. (1998). Problemi na agrarnoto razvitie na Bŭlgariya (1944-1960) [Problems of the agrarian development of Bulgaria (1944-1960)]. Sofiya. [in Bulgarian].
14. Shalamanov, S. (1979). Sotsialisticheskaya integratsiya i razvitiye agropromyshlennykh kompleksov v stranakh-chlenakh SEV [Socialist integration and development of agro-industrial complexes in CMEA member countries]. Moskva. [in Russian].
15. Georgiev, G. (1972). Mezhdunarodnoto regulirane na ikonomicheskite vrŭzki mezhdru stranite-chlenki na SIV [International regulation of economic relations between the member countries of the COMECON]. Sofiya. [in Bulgarian].

Maria D. Georgieva

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Department of Theory and History of State and Law, National Transport University, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-1589>
e-mail: georgievamasha@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Georgieva, M. (2021). Research and production integration in the agricultural sector of the Bulgarian economy (1970–1990s). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 20–23. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Georgieva

RESEARCH AND PRODUCTION INTEGRATION IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE BULGARIAN ECONOMY (1970–1990s)

Introduction. *The degree of development and intensification of agricultural production in Bulgaria in the 1970s and 1990s depended on its scientific substantiation, comprehensive implementation of the achievements of agricultural science in agricultural practice. In the second half of the twentieth century. Agrarian science became increasingly important, influencing the growth of Bulgaria's economic development. The development of Bulgarian agricultural science has contributed to the establishment of international relations in the economic, scientific, technical and social spheres. In the second half of the twentieth century. In Bulgarian agriculture, the tendency to modernize agricultural production by achieving high and sustainable development of production, improving the quality of products by involving all factors, including the scientific achievements of agricultural science.*

Purpose. *The aim of the study is to study the development of research and production integration in the agricultural sector of the Bulgarian economy in the 1970s and 1990s.*

Results. *In the article for the first time in domestic Bulgarian the question of influence of scientific and technical integration in agricultural production is considered. It was revealed that due to the introduction of the latest scientific theoretical knowledge in the production sphere a high level of development of the agricultural sphere was achieved, which increased the competitiveness, investment attractiveness and social orientation of the industry.*

Conclusion. *As a result of the study, the author came to the following conclusions:*

- structural changes in agriculture, achieved in this period were carried out through the introduction of scientific advances in the agricultural production sphere, the use of the latest scientific technologies;
- Measures taken to modernize the agricultural sector of the Bulgarian economy have contributed to increasing the level of productivity of the industry, improving sowing and planting material.
- Priorities for the development of agricultural science to support indicators of agricultural production have been identified.

Key words: *agricultural sphere, industrial relations, integration, Bulgaria, innovative development, agricultural science, reform.*

Received 15.01.2021

Accepted 16.04.2021

УДК 338.72.001.73(477)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn

Н. М. Жулканич

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ “Ужгородський національний університет”, м. Ужгород, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-0784>
e-mail: n.zhulkanych@gmail.com*

В. В. Міщанин

*доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ “Ужгородський національний університет”, м. Ужгород, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>
e-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua*

Бібліографічний опис для цитування: Жулканич Н. М., Міщанин В. В. Історичні передумови та складнощі запровадження ринку землі в Україні. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 24-29. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА СКЛАДНОЩІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ

Авторами розглянуто особливості формування цивілізованого ринку землі в Україні. В історичному трактуванні здійснено стислий ретроспективний аналіз земельних відносин на теренах України щодо реалізації окремих елементів і складових ринку землі. Охарактеризовано переваги та ризики запровадження вільного обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні. Увагу приділено реалізації нормативно-законодавчого забезпечення земельної реформи, впровадження регульованого ринку земель.

Авторами наголошено на доцільності використання зарубіжного досвіду формування ринку землі з урахуванням трансформаційних перетворень в аграрному секторі країни, необхідності створення відповідної інфраструктури, яка повинна забезпечити організаційні засади функціонування цивілізованого ринку землі.

Ключові слова: земельні відносини, ринок землі, аграрна реформа, сільське господарство, аграрний сектор.

Постановка проблеми. На шляху ринкових перетворень в Україні важливим процесом є реформування земельних відносин. Результатом ліквідації державної монополії на землю, утвердження ринкових трансформацій в аграрному секторі стало запровадження приватної власності на землі сільськогосподарського призначення. Нині залишається реалізувати створені передумови завершення аграрної реформи – відкрити ринок землі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Розгляд земельних відносин у різні періоди історії українського народу знайшов відображення у працях М. Гаврилюка, Д. Ливча, П. Панченка, В. Шмарчука, В. Панчика, Л. Ржеутської та ін. Однак автори не акцентують увагу безпосередньо на питаннях власності на землю та умовах вільного її обігу, а також доцільності запровадження вільного обігу сільськогосподарських земель на сучасному етапі, що й потребує подальшого дослідження.

Метою публікації є з'ясування переваг та ризиків запровадження вільного обігу сільськогосподарських земель в Україні, обмежень, пов'язаних із цим заходом.

Виклад основного матеріалу. Упродовж століть в Україні склалася відповідна система земельних відносин, зумовлена формуванням класу феодалів – великих землевласників, що змогли привласнити землі загалом. За таких умов продаж землі здійснювався суто між феодалами. Розвиток ринку землі гальмувала кріпосна система й громадське (общинне) землеволодіння. Ліквідація кріпосного права в Австрійській імперії

(1848 р.) та Російській імперії (1861 р.), до складу яких входили українські землі, не вирішили аграрного питання. Практично до початку ХХ ст. зберігалися елементи напівфеодальної системи господарювання та обмеження особистої свободи селян.

Спробу реформувати сільське господарство з елементами ринку здійснив на початку ХХ ст. Голова Ради Міністрів і Міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Століпін. Вихід селян із громади і закріплення за ними землі у приватну власність була однією з основних умов, «оскільки першопричиною недоліків у аграрному виробництві був общинний лад, який сковував ініціативу, заповзятливість, підприємливість та економічну свободу селян. Практика общинного господарювання засвідчила, що його структура несумісна з економічним процесом через те, що зрівняльний характер розподілу результатів праці негативно впливає на психологію селянина-трудівника» [1, 34].

Століпінська реформа мала значний вплив на розвиток сільського господарства і формування нового господаря. Однак невирішеність аграрного питання, існування елементів поміщицької системи господарювання, безземелля значної частини селян разом із гострими політичними та національними проблемами стали одними з причин революційних подій початку ХХ ст. Упродовж 1917 р. в Україні Центральна Рада не спромоглася від общинного розподілу землі серед селян без викупу перейти до рішучих дій, що певною мірою призвело до втрати

її підтримки з боку селянства. В Західноукраїнській республіці законодавчо було закріплено право приватної власності західноукраїнських селян на землю, але вступити в права власності вони не встигли через захоплення території Західної області Української Народної Республіки поляками.

Внаслідок державного перевороту Центральна Рада втрачає владу. За часів існування Української Держави на законодавчому рівні було відновлено приватне землеволодіння. Згодом, 15 грудня 1918 р., Директорією УНР знову скасовано приватну власність на землю і заборонено продаж та оренду землі «до повного вирішення земельної реформи» [2].

Впродовж кінця 1917 – 1919 рр. більшовики, що прийшли до влади в Росії, здійснили три спроби встановлення своєї влади на теренах України. Третя стала вдалою і закріпила радянський режим в Україні на довгих 72 роки. Земельний кодекс УСРР (1922 р.) закріплював націоналізацію землі та скасування приватної власності на неї, наділяв громадян правом на одержання землі в користування безоплатно з обранням будь-якої форми землекористування, але заохочував колективну [3].

Із проголошенням державної незалежності України 1991 р. сільськогосподарські землі та майно колгоспів було розпайоване між працівниками. Реально розпайовали землю, а майно здебільшого привласнили до розпродажу до паювання керівники сільгоспідприємств. Селяни залишилися без засобів обробітку землі, без підтримки держави і масово здавали паї в оренду. Поширення набуло скуповування земельних паїв за безцінь. У січні 2001 р., зважаючи на поширення орендних відносин без належної оплати селянам та скуповування приватними фірмами земельних паїв за безцінь, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)». Закон встановив, що «до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом України власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або іншим способом відчужувати ці частки (паї), – окрім передачі їх у спадщину» [4]. Під мораторій підпало близько 96 % сільськогосподарських земель. Введений як тимчасовий захід у 2001 р., мораторій продовжувався вже 9 разів – останній раз у лютому 2019 р. до 1 січня 2020 р.

Нині в більшості країн світу земля як виробничий ресурс включена у ринковий (економічний) обіг і є об'єктом купівлі-продажу. Україна має найбільшу в Європі кількість орних земель – 33 мільйони гектарів, порівняно з 18 мільйонами гектарів у Франції, 12 мільйонами гектарів у Німеччині та 11 мільйонами гектарів у Польщі [5]. Україна також має високородючі ґрунти та стратегічне розташування з доступом до ринків Європи, Близького Сходу, Північної Африки та Азії. Але, на жаль, рівень продуктивності сільського господарства в Україні не є високим, порівняно з іншими європейськими країнами. Однією з причин низького рівня продуктивності сільського господарства й залучення інвес-

тицій для його розвитку є існуючий мораторій на продаж землі. На думку експертів Світового банку, «створення прозорого та ефективного ринку землі сприяло б економічному зростанню приблизно до 0,5–1,5% на рік протягом 5-річного періоду, залежно від сценарію реформи та додаткових стратегій» [5].

Однак, на думку окремих українських фахівців, перш ніж приймати Закон про обіг земель в Україні нам необхідно було пройти «складний, але вкрай важливий шлях ретельного обговорення законопроекту в кожному районному центрі, у селі та селищі; людям мають бути детально роз'яснені їхні права та обов'язки, а також наслідки запровадження ринку земель, зокрема, земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного виробництва сільгосппродукції. До цього процесу слід залучати широкі кола фахівців, можливо, й провести референдум, а не «протискувати» закон в кулуарах» [6].

Згідно з результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» (у жовтні 2019 р.), 73 % українців проти скасування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення [7]. Незважаючи на це, без будь-яких обговорень і референдумів 31 березня 2020 р. Верховною Радою України у другому читанні прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» [8], яким з 01 липня 2021 р. скасовується мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. Передувало цьому рішення Європейського суду з прав людини від 22.08.2018 р., в якому зазначено, що «мораторій на обіг земель сільськогосподарського призначення в Україні порушує право власності громадян на майно, гарантоване статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [9].

З прийняттям Закону 31 березня 2020 р. найдискусійнішим серед політиків зокрема і громадськості загалом стало питання: «Наскільки необхідне відкриття ринку землі в Україні і чому саме тепер»? Українські політики, як завжди, висловлюють абсолютно протилежні думки. Більша частина вважає, що відкриття ринку землі є перевагою для тих, хто хоче продати земельні ділянки та призведе до збільшення доходів орендодавців, оскільки нині близько 70% сільськогосподарських угідь перебуває в оренді, а орендна плата є надто заниженою. До того ж, на їхню думку, відкриття ринку призведе до залучення іноземного капіталу в українську економіку, створення нових робочих місць, застосування нових технологій обробітку землі. Нині 27,7 (68 %) мільйона гектарів земель перебувають у власності селян-пайовиків, 1,6 мільйонами паїв (23%) володіють пенсіонери [10], які не в змозі самостійно господарювати.

Переважна частина науковців-практиків вважає, що цивілізований земельний ринок в нашій державі повинен відбуватися еволюційним шляхом, по мірі становлення і розвитку аграрного сектора економіки. Передумовою його формування має бути: створення відповідної правової бази; наявність зем-

лі як об'єкта купівлі-продажу; поява соціально-економічної мотивації виходу на земельний ринок продавців земельних ділянок; наявність платоспроможних покупців земельних ділянок; розроблення правових механізмів захисту селян від обезземелення тощо. Наукові дослідження щодо функціонування ринку землі підтверджують необхідність впровадження засад регулювання земельних відносин. Регульований ринок сільськогосподарських земель передбачає насамперед забезпечення конституційних прав громадян на землю й розпорядження нею і запровадження єдиної стратегії ринкового обігу земель. Ще однією умовою формування і функціонування ринку землі в Україні є необхідність створення Земельного банку. У 1994 р. Указом Президента України [11] передбачалося заснувати Земельний банк. Наступним Указом Президента [12] Кабінет Міністрів був зобов'язаний розробити законодавчу базу щодо «створення акціонерного селянського іпотечного банку». Однак вимоги цих Указів так і не були виконаними.

Скасування мораторію на обіг земель сільськогосподарського призначення повинно відкрити певні перспективи для малих і середніх фермерів. Зокрема, йдеться про доступ до дешевого іпотечного кредитування під заставу землі. На думку С. Кубаха, якби в іпотеку запустили бодай 10 % нерухомого майна, ми б одержали рефінансування в економіку держави на рівні 20 млрд. дол. США [13, 16]. Для активізації діяльності малих і середніх фермерських господарств, здатних створити конкуренцію на ринку сільськогосподарської продукції, Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 29.09.2019 р. № 882-р схвалив «Концептуальні напрями здешевлення кредитів сільськогосподарським товаровиробникам для купівлі сільськогосподарського призначення» [14]. Зокрема, в них зазначено, що вартість та доступність кредитів в Україні залишаються одними із найбільших перепон для запровадження вільного обігу земель. Тож, серед механізмів вирішення проблеми вказано: здешевлення кредитів сільськогосподарським товаровиробникам та часткове гарантування за кредитами сільськогосподарським товаровиробникам на купівлю землі. Залишилося дочекатися, коли фермери зможуть скористатися перевагами дешевих кредитів від держави.

Що стосується діяльності наявних на території України агрохолдингів, то їх власники всіляко виступали за збереження мораторію. Така ситуація давала їм можливість орендувати значні масиви сільгоспугідь, встановлюючи вигідний для себе розмір орендної плати, частіше у товарній формі. Із запровадженням ринку землі власники паїв будуть мати більше можливостей розпоряджатися паєм: надати в оренду, продати, отримавши кредит самостійно зайнятися сільгоспвиробництвом. Ймовірно, скуповування земель агрохолдингами стосуватиметься лише раніше орендованих земель вже зведених для обробітку в єдиний масив та в перші роки після припинення дії мораторію (за відносно низькою ціною).

Опоненти вказують на ряд ризиків від відкриття ринку землі: продаж українських земель іноземцям

– «продаж України»; скуповування земель за низькою початковою ціною; відсутність можливості у селян конкурувати з великими агрохолдингами. В умовах бідності переважної частини населення, яке не зможе придбати землю на відміну від власників агрохолдингів, запровадження вільного ринку землі не посприє становленню справедливого ринку земельних ресурсів.

Щоб запобігти ризикам, Законом запроваджено низку обмежень. Одним з них є заборона для юридичних осіб, засновниками яких є іноземці, та осіб без громадянства, купувати землю до 2024 р. У такий спосіб влада обмежує попит та знижує ціну на землю. Від цього виграють ті самі агрохолдинги, що орендують сільгоспугіддя та особи, зацікавлені у купівлі й перепродажу землі після 2024 р. За розрахунками окремих експертів, у перші роки після відкриття ринку земель вартість гектару становитиме максимум 6 – 8 тисяч доларів [15]. Інші вважають лише 4,5 тисяч доларів [16]. Встановлення ринкової ціни на землю можливе лише після 1 січня 2024 р., коли попит збільшиться за рахунок юридичних осіб. Питання щодо можливості придбання іноземцями української землі повинно розглядатися на загальнодержавному референдумі, дата якого не визначена. Хоча, на думку юристів, іноземці й нині мають можливість стати власниками сільгоспземель в Україні завдяки існуванню низки схем на нелегальному ринку землі.

Процедура купівлі-продажу з набуттям чинності нового закону вклучатиме такі пункти: покупець буде перевірятися на предмет можливості придбання ним землі в певних розмірах; порядок такої перевірки повинен затвердити Кабінет Міністрів, зараз він не виписаний; купівля буде можлива тільки в безготівковій формі, для цього покупцеві потрібно відкрити рахунок в банку; повинні бути документально підтверджені джерела походження коштів для покупки землі [17]. Подібна процедура передбачена, щоб мінімізувати створення різних нелегальних схем на підставних людей з метою скуповування земель.

Закон також забороняє продаж земельних ділянок сільгосппризначення, які перебувають у державній та комунальній власності. Набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення позбавлені також юридичні особи, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом; особи, які належать або належали до терористичних організацій; юридичні особи, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є іноземні держави; юридичні особи, в яких неможливо встановити кінцевого бенефіціарного власника; юридичні особи, кінцеві бенефіціарні власники яких зареєстровані в офшорних зонах, віднесених до переліку офшорних зон, затвердженого Кабінетом Міністрів України [18]. Ще одне обмеження стосується максимально допустимої кількості земель сільськогосподарського призначення «в одних руках»: до 01.01.2024 громадянин України зможе купити земельні ділянки площею

до 100 га. Таке обмеження не буде поширюватися на землю, придбану громадянином України у власність до 01.07.2021. З 01.01.2024 обмеження максимальної площі придбаних земельних ділянок сільськогосподарського призначення збільшиться і становитиме 10 000 га [19]. Нині лише 6,6 % власників готові продати свої паї після скасування мораторію. Навіть, якщо зі зростанням цін після 2024 р. ця кількість подвоїться, вона становитиме лише близько 13 %. Для того, щоб, до прикладу, агрохолдинги могли масово скупити орендовані нині землі, потрібно щоб цей показник становив хоча б 50 % власників.

Для практичного відкриття ринку землі Верховна Рада паралельно має доопрацювати необхідний законодавчий пакет. Уже ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» [20]. Ним передбачено оцифрування відомостей про всі земельні ділянки, автоматизацію обміну інформацією між реєстром майнових прав і земельним кадастром. Також Закони «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» [21] та «Про національну інфраструктуру геопросторових даних», що визначають «правові та організаційні засади створення, функціонування та розвитку національної інфраструктури геопросторових даних, спрямованої на забезпечення ефективного прийняття органами державної влади та органами місцевого самоврядування управлінських рішень, задоволення потреб суспільства в усіх видах географічної інформації» [22].

Очікує з 26.02.2021 р. на друге читання «Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо продажу земельних ділянок державної та комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) через електронні аукціони» [23] та з 19.03. 2021 р. «Проект Закону про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо

удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» [24].

Висновки. Таким чином, прийняття вказаних Законів необхідне для забезпечення прозорості, ефективності та запобігання монополізації сільськогосподарських земель.

Також у процесі запровадження цивілізованого ринку землі в Україні варто використати зарубіжний досвід реформування аграрної сфери і впровадження засад землекористування на основі ринкових відносин, наприклад, в Угорщині та Польщі. Угорщина забезпечила приватизацію землі та майна суб'єктів господарювання в аграрному секторі та проведення земельної реформи з орієнтацією на поступовий перехід до фермерської моделі сільського господарства. Вдалою формою аграрного господарювання стало інтегрування особистих підсобних господарств громадян з великими держгоспами і кооперативами. У сільському господарстві Польщі переважає індивідуальне приватне виробництво зі слабким розвитком колективних засад землеводіння. Згідно з Законом «Про зміну Закону про сільське господарство і вилучення сільськогосподарської нерухомості» (1990 р.), «земля для всіх громадян країни стала товаром, що підлягала вільній купівлі – продажу».

Враховуючи зарубіжний досвід відкриття ринку сільськогосподарських земель, позитивний ефект прогнозований експертами Світового банку, а також міжнародні зобов'язання, які взяла на себе Україна, запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні є доцільним. Здійснення цього заходу повинно забезпечити легалізацію, контроль і регулювання трансакцій з приводу купівлі-продажу земельних ділянок, що здійснюється нині безконтрольно, а також доступ до дешевого іпотечного кредитування під заставу землі. Наслідком повинно бути удосконалення земельних відносин та підвищення ефективності використання земельних ресурсів.

Список використаної літератури та джерел:

1. Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України. Київ: Тов. «Знання», КОО, 2000. 276 с.
2. Вісник Української Народної Республіки. 1918. 21 грудня (ч.3). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9377>
3. Енциклопедія історії України. Т. 3. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/3.pdf>
4. Закон України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-14#Text>
5. Спеціальна доповідь Світового банку на тему: Відкриття ринку землі для зростання сільського господарства. Україна (19 листопада 2019 р.). URL: <https://pubdocs.worldbank.org/en/395991574161086077/Ukraine-special-focus-note-Fall-2019-uk.pdf>
6. Вадатурський О. Україна не готова до прийняття цього законопроекту (проект ЗУ «Про ринок земель» №9001-д). URL: <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii/ukraina-ne-gotova-do-priinyattya-cogo-zakonoproektu-proekt-zu-pro-rinok-zemel-9001-d.html>
7. Ржеутська Л. Скасування мораторію на продаж землі: чи виживе український фермер. URL: <https://www.dw.com/uk/скасування-мораторію-на-продаж-землі-чи-виживе-український-фермер/a-5070043>
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX>
9. Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/SOO01072?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01&ga=2.257260994.839187820.1590506397-94756658.1571575433
10. Мораторій, зuboжіння і популізм: 5 міфів про ринок землі. URL: https://24tv.ua/moratoriy_na_zemlyu_v_ukrayini_5_mifiv_pro_rinok_zemli_n1084374

11. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94#Text>
12. Указ Президента України «Про основні напрями розвитку агропромислового комплексу України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/98#Text>
13. Кубах С. Земельна дилема. *Пропозиція*. 2005. № 1. С.16-18.
14. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концептуальних напрямів здешевлення кредитів сільськогосподарським товаровиробникам для купівлі земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/882-2019-r#Text>
15. Панчик В. Обіг землі в Україні: перспективи. URL: <https://eucon.ua/obig-zemli-v-ukrayini-perspekty-vy/>
16. Ливч Д. Ринок землі від «Слуги народу»: перемога чи крок назад? URL: <https://rpr.org.ua/news/rynok-zemli-vid-sluhy-narodu-peremoha-chy-krok-nazad/>
17. Новый закон о рынке земли в Украине: часто задаваемые вопросы инвесторами. URL: <https://inventure.com.ua/analytics/articles/novyj-zakon-o-rynke-zemli-faq-ili-chasto-zadavaemye-voprosy>
18. Гаврилюк М. Земельна реформа: що буде далі і що очікувати у 2021 році. URL: https://biz.ligazakon.net/aktualno/8326_zemelna-reforma-shcho-bude-dal--shcho-ochkuvati-u-2021-rots
19. Пуховой Ю. Новый Закон о рынке земли: какие изменения он несет. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/EA013723.html
20. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340-20#Text>
21. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>
22. Закон України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text>
23. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо продажу земельних ділянок державної та комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) через електронні аукціони. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66972
24. Проект Закону про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66970

References:

1. Panchenko, P. & Shmarchuk, V. (2000). *Ahrarna istoriia Ukrainy*. [Agrarian history of Ukraine]. Kyiv: Znannia, [in Ukrainian].
2. Visnyk Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky. [Bulletin of the Ukrainian People's Republic.]. 1918. 21 hrudnia (ch.3). Retrieved from <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9377> [in Ukrainian].
3. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T.3. [Encyclopedia of the History of Ukraine.]. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/3.pdf> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro uhody shchodo vidchuzhennia zemelnoi chastky (paiu)» [The Law of Ukraine «On the Pleasure of the Alienation of a Land Plot (I share)»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-14#Text>
5. Spetsialna dopovid Svitovoho banku na temu: Vidkryttia rynku zemli dlia zrostannia silskoho hospodarstva. Ukraina (19 lystopada 2019 r.). [A special supplement to the Svitovoy bank on the topic: Investigation of the land market for the growth of the Silk state dignity. Ukraine (19 leaf fall 2019 p.)]. Retrieved from <https://pubdocs.worldbank.org/en/395991574161086077/Ukraine-special-focus-note-Fall-2019-uk.pdf> [in Ukrainian].
6. Vadaturskyi O. Ukraina ne hotova do pryiniattia tsoho zakonoproektu (proekt ZU «Pro rynek zemel» №9001-d). [Ukraine is not ready to adopt this bill]. Retrieved from <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii/ukraina-ne-gotova-do-priinyattia-cogo-zakonoproektu-proekt-zu-pro-rynok-zemel-9001-d.html> [in Ukrainian].
7. Rzhetska L. Skasuvannia moratorii na prodazh zemli: chy vyzyhye ukraïnskyi fermer. [Lifting the moratorium on land sales: will a Ukrainian farmer survive?]. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/skasuvannia-moratorii-na-prodazh-zemli-chy-vyzyhye-ukraïnskyi-fermer/a-5070043> [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiatykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia» [The Law of Ukraine «On the introduction of zmins to the lawmakers of Ukraine's asset to obinu lands silskohospodarskoho pryznachennia»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX> [in Ukrainian].
9. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. Sprava «Zelenchuk i Tsytysura proty Ukrainy». [Decision of the European Court of Human Rights. On the right is «Zelenchuk and Tsytysura against Ukraine»] Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/view/SOO01072?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01&ga=2.257260994.839187820.1590506397-94756658.1571575433 [in Ukrainian].
10. Moratorii, zubozhinnia i populizm: 5 mifiv pro rynek zemli. [Moratorium, Teaching and Population: 5 myths about the land market]. Retrieved from https://24tv.ua/moratorii_na_zemlyu_v_ukrayini_5_mifiv_pro_rynok_zemli_n1084374 [in Ukrainian].
11. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro nevidkladni zakhody shchodo pryskorennia zemelnoi reformy u sferi silskohospodarskoho vyrobnytstva» [Decree of the President of Ukraine «About unacceptable come in too soon to accelerate land reforms in the sphere of the Silk-and-Vyrobnytstva»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94#Text> [in Ukrainian].
12. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro osnovni napriamy rozvytku ahropromysloвого kompleksu Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine «On the main development of the agro-industrial complex of Ukraine»] Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/98#Text> [in Ukrainian].
13. Kubakh, S. (2005). Zemelna dylema. [Land dilemma]. *Propozytsiia. (Proposition)*, 1, 16-18. [in Ukrainian].
14. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia kontseptualnykh napriamiv zdeshvlennia kredytiv silskohospodarskym tovarovyrobnykam dlia kupivli zemel silskohospodarskoho pryznachennia» [Order of the Cabinet of Ministries of Ukraine «About the grasping of conceptual strains of cheap loans to agricultural producers for the purchase of lands of the agricultural sector»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/882-2019-r#Text> [in Ukrainian].
15. Panchyk, V. Obih zemli v Ukraini: perspektyvy. [Land turnover in Ukraine: prospects]. Retrieved from <https://eucon.ua/obig-zemli-v-ukrayini-perspekty-vy/> [in Ukrainian].
16. Lyvch, D. Ryнок землі від «Слуги народу»: перемога чи крок назад? [Land market from «Servants of the People»: victory or a step back?]. Retrieved from <https://rpr.org.ua/news/rynok-zemli-vid-sluhy-narodu-peremoha-chy-krok-nazad/> [in Ukrainian].
17. Novyi zakon o rynku zemly v Ukraine: chasto zadavaemye voprosy ynvestoram. [New law on the land market in Ukraine: frequently asked questions by investors]. Retrieved from <https://inventure.com.ua/analytics/articles/novyj-zakon-o-rynke-zemli-faq-ili-chasto-zadavaemye-voprosy> [in Ukrainian].

18. Havryliuk, M. Zemelna reforma: shcho bude dali i shcho ochukuvaty u 2021 rotsi. [Land reform: what will happen next and what to expect in 2021]. Retrieved from https://biz.ligazakon.net/aktualno/8326_zemelna-reforma-shcho-bude-dal--shcho-ochukuvati-u-2021-rotsi [in Ukrainian].
19. Pukhovoï, Yu. Novyi Zakon o rynku zemly: kakye zmyenyia na neset. [The new law on the land market: what changes it brings.]. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/EA013723.html [in Ukrainian].
20. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydiv reiderstvu» [Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Combating Raiding»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340-20#Text> [in Ukrainian].
21. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo planuvannia vykorystannia zemel» [Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Land Use Planning»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text> [in Ukrainian].
22. Zakon Ukrainy «Pro natsionalnu infrastrukturu heoprostorovykh danykh» [Law of Ukraine «On National Infrastructure of Geospatial Data»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> [in Ukrainian].
23. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv shchodo prodazhu zemelnykh dilianok derzhavnoi ta komunalnoi vlasnosti abo prav na nykh (orendy, superfitsiiu, emfitevzysu) cherez elektronni auktsiony [Draft Law on Amendments to Certain Legislative Acts Concerning the Sale of State and Communal Land Plots or Rights to Them (Leases, Superficies, Emphyteusis) through Electronic Auctions]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66972 [in Ukrainian].
24. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zemelnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv shchodo udoskonalennia systemy upravlinnia ta derehuliatcii u sferi zemelnykh vidnosyn. [Draft Law on Amendments to the Land Code of Ukraine and other legislative acts on improving the system of management and deregulation in the field of land relations.]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66970 [in Ukrainian].

Nelya M. Zhulkanych

Doctor of Historical Sciences, Professor; Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-0784>
e-mail: n.zhulkanych@gmail.com

Vasyl V. Mistchanyn

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>
e-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Zhulkanych, N. & Mistchanyn, V. (2021). Historical precondition and difficulties of implementation land market in Ukraine. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 24-29. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn

HISTORICAL PRECONDITION AND DIFFICULTIES OF IMPLEMENTATION LAND MARKET IN UKRAINE

Introduction. *In the conditions of formation of market relations in independent Ukraine the introduction of agrarian in general and land reforms, in particular, became important. An important part of the process of implementation of these transformations is the reform of land relations. The result of the elimination of the state monopoly on land, the establishment of market transformations in the agricultural sector was the introduction of private ownership of agricultural land. Now it remains to implement the preconditions for the ending of agrarian reform - to open the land market.*

The purpose of the article is to clarify the benefits and risks of the introduction of free circulation of agricultural land in Ukraine, the limitation associated with this measure.

Results. *The article presents a brief retrospective analysis of land relations in Ukraine regarding the implementation of certain elements and components of the land market. Prospects and difficulties of land market introduction in Ukraine are revealed. Discussion questions on the expediency or in expediency of opening the market of agricultural lands are analyzed. The positive and negative consequences of this step are considered.*

In particular, the positives for small and medium-sized businesses in terms of access to cheap mortgage lending secured by land. Among the risks of this process are: sale of Ukrainian lands to foreigners; buying land at a low initial price; lack of opportunity for peasants to compete with large agricultural holdings.

The article also analyzed the regulatory and legal restrictions imposed by the state to prevent risks. It is pointed out the need to finalize the legislative package for the practical implementation of the regulated land market.

Conclusions. *The study concluded that the completion of the legislative package and the adoption of these laws to open the land market is necessary to ensure transparency, efficiency and prevent the monopolization of agricultural land.*

Also, in the process of introducing a civilized land market in Ukraine, it is worth using foreign experience in reforming the agricultural sector and implementing the principles of land use based on market relations.

Considering the foreign experience of opening the market of agricultural land, the positive effect predicted by the World Bank experts, as well as the international obligations undertaken by Ukraine, the introduction of the circulation of agricultural land in Ukraine is considered appropriate. The consequence should be the improvement of land relations and increase the efficiency of land use.

Key words: *land market, agrarian reform, legislative providing, prospects and risks, sale of agricultural lands.*

Received 05.02.2021

Accepted 30.04.2021

УДК 94 (477) «1941 – 1945» – 0.58.244
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Perehrest-Titika

О. Г. Перехрест

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

О. О. Тітика

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Перехрест О. Г., Тітика О. О. Український селянський фактор у німецько-радянській війні 1941 – 1945 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 30-42. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Perehrest-Titika

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР У НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ 1941 – 1945 РР.

У статті зроблено аналіз українського селянського сегменту німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр., надано оцінку місця і ролі українського селянства в перемозі над нацистською Німеччиною. Оцінено його внесок у зміцнення обороноздатності країни та формування Збройних сил СРСР, забезпечення фронту і тилу продовольством та промисловості сировиною, участь у русі Опору окупантам, трудову звитягу в процесі відбудови економіки та соціальної інфраструктури в умовах війни, трагічні наслідки війни для сільського соціуму.

Ключові слова: німецько-радянська війна, українське селянство, сільське господарство, форми участі селянства у боротьбі з загарбниками, внесок селянства у перемогу, трагічні наслідки війни для селянства.

Постановка проблеми. Серед найважливіших проблем вітчизняної історії особливе місце належить тим, що пов'язані з історією українського села періоду 1941 – 1945 рр. Це зумовлено тим, що його економічний і людський потенціал був одним із основних чинників, котрі визначили перебіг та наслідки військового протиборства СРСР і Німеччини. Обидві воюючі сторони значною мірою залежали від сировинних, продовольчих і трудових ресурсів України. Український сільський соціум став важливим джерелом комплектування бойових частин Збройних сил СРСР і формувань антинацистського руху Опору. Своєю бойовою і трудовою звитягою і жертвовністю українське селянство зробило вагомий внесок у перемогу над загарбниками. У контексті зазначеного особливо актуальним є аналіз українського селянського сегменту німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. й визначення ролі українського селянського фактора в означеній війні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміни в теоретико-методологічних підходах до вивчення воєнної проблематики та розширення можливостей джерельного забезпечення в умовах трансформації радянського суспільства та здобуття Україною незалежності позитивно позначилися на стані наукових розробок історії українського селянства 1941 – 1945 рр. У результаті в сучасній вітчизняній історіографії існує значний блок праць, в яких на матеріалах усієї України або окремих регіонів і областей охарактеризовано внесок українського селянства у зміцнення обороноздатності й економіки радянської держави в роки війни, показано напружену працю селян на початку війни та в період відбудови після визволення території республіки, функціонування сільського соціуму в екстремальних умовах війни

та окупації, узагальнено трагічні наслідки воєнної доби для українського села. Найґрунтовніше висвітлення означена проблематика одержала в фундаментальних колективних працях «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» [1], «История Украинской ССР» [2], «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 рр.» [3], «Політична історія України. XX століття» [4], «Історія українського селянства» [5], «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [6] та дослідженнях М. Ковалю [7], О. Лисенка [8], О. Перехреста [9, 10], В. Кучера і О. Потильчака [11] та ін. Водночас, у зв'язку із спробами в останні десятиліття окремих вітчизняних політичних сил і науковців переглянути підсумки війни для України, є нагальна потреба подальшого наукового осмислення українського селянського фактора у німецько-радянській війні.

З огляду на зазначене, **метою** заявленої публікації є узагальнене визначення місця і ролі українського селянства в німецько-радянській війні 1941 – 1945 рр., оцінка як величі його подвигу у воєнну добу та внеску в розгром агресорів, так і трагедії сільського соціуму, пов'язаної з величезними матеріальними і людськими втратами. Результати цього дослідження дадуть змогу суттєво доповнити знання з вітчизняної історії воєнної доби загалом й історії українського селянства цього періоду як цілісного та багатомірною явища зокрема.

Виклад основного матеріалу. Напередодні й наприкінці німецько-радянської війни сільські мешканці склали більшість серед населення УРСР. Станом на 1 січня 1941 р. із загальної чисельності населення УРСР у 40 171 тис. осіб сільське населення складало 27 231 тис. осіб або

66, 5 %, а станом на 1 січня 1945 р. із загальної чисельності населення у 27 381,5 тис. осіб сільське населення складало 19 815, 8 тис. осіб або 72, 4% [12, 14, 16; 13, 7].

Напередодні війни сільське господарство УРСР було одним із основних виробників рослинницької й тваринницької продукції в СРСР. Зокрема, Україна давала понад 21% виробництва пшениці, третину ячменю, понад 50% кукурудзи, 74% цукру [10, 90]. У 1940 р. усі категорії господарств виробили 1127 тис. т м'яса і сала, 7114 тис. т молока, 3273 млн шт. яєць, 13,5 тис. т вовни [14, 264]. На початок 1941 р. державні запаси продуктів харчування та фуражу в Україні становили 6, 162 млн т, що давало змогу забезпечити піврічні потреби радянських Збройних сил на випадок війни [3, 526].

Досить значними були і матеріально-технічні ресурси аграрної галузі. Парк тракторів нараховував 90 519 одиниць, зернозбиральних комбайнів – 31 150, вантажних автомобілів – 54 900 [12, 227; 13, 45, 110 зв, 111, 111 зв, 112]. Переважна більшість цієї техніки зосереджувалась у 1220 МТС. Загальний обсяг виконаних МТС у 1940 р. тракторних робіт у колгоспах становив 47 319 тис. га [13, 110]. У власності колгоспів була й велика кількість інвентарю, який використовувався за допомогою живого тягла: 712 485 плугів, 260 042 культиваторів, 158 509 сівалок, 172 990 жаток, 27 993 луцильники, 12 062 молотарки, 24 851 сінокосарка, 63 435 зернових трієрів і сортувальників та ін. [13, 46]. Потенціал аграрної галузі України значною мірою визначав економічну й геополітичну міць СРСР. Володіння ним, особливо у воєнні часи, дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, втрата ж означала б не просто арифметичну втрату – це завдало б тяжкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і сталося. Значення сільськогосподарського потенціалу України добре розуміли обидва диктатори – і Сталін, і Гітлер. При цьому, якщо для Сталіна він був реальністю, то для Гітлера до певного часу – мрією. Цей фактор, виходячи із початкових задумів Гітлера, був одним із головних у тому, що його війна з СРСР була й війною за Україну. Саме за рахунок України керівництво Райху розраховувало розв'язати одну із стержневих проблем – створити необхідну матеріальну базу, у першу чергу сировинну і продовольчу, для здійснення своїх геостратегічних планів.

Соціальна інфраструктура українського села напередодні німецько-радянської війни характеризувалася позитивними зрушеннями у розвитку медичної, освітньої та культурно-просвітньої сфери. На початку 1941 р. у сільській місцевості функціонувало 24 334 медичних закладів, 25 501 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось 4443,3 тис. учнів, 21 852 клубів та 16 835 бібліотек з книжковим фондом 11 566,6 тис. примірників [10, 108-109, 111-112]. Однак мережі закладів названих сфер, на роботі яких негативно позначалася їхня надзвичайно слабка матеріальна база, погане фінансове, матеріально-технічне й кадрове забезпечення, було недостатньо для належного забезпечення населення медичним, освітнім та культурним обслуговуванням.

В інших сферах соціальної інфраструктури суттєвих змін на краще фактично не сталося. Так, надто низьким залишався рівень торговельного

обслуговування, незначною була мережа закладів побутового обслуговування.

Однією з найбільш складних залишалася проблема житлового забезпечення населення. Хоча сільські жителі в основному мали власне житло, однак їх житлово-побутові умови залишалися на низькому рівні. Не відповідав потребам жителів села і рівень поштового та телефонного зв'язку, рідкістю у селянських оселях було радіо. Загалом на низькому рівні був благоустрій сільських населених пунктів. У сукупності такий стан у соціальній інфраструктурі зумовлював великі труднощі для селян у задоволенні життєво необхідних потреб.

З початком війни функціонування аграрної галузі відбувалося в екстремальних умовах, зумовлених стрімким наближенням фронту, вилученням із виробничої сфери внаслідок мобілізації до діючої армії найбільш працездатної частини сільського населення – чоловіків, а також великої кількості людей, техніки й живого тягла для потреб армії та будівництва оборонних рубежів, для роботи в промисловості та на транспорті. Особливо відчутною була втрата механізаторів і спеціалістів. Із кожної МТС на фронт пішло 60 – 70% працівників.

Все це ускладнювало проведення сільгоспробіт. І все ж селяни, особливо у віддалених від фронту регіонах, ціною неймовірних трудових зусиль, самовіддано працюючи від зорі до пізнього вечора переважно вручну забезпечували виконання визначених державою обсягів збирання врожаю й поставок зерна та іншої продукції для фронту і тилу. Зокрема, вже на початок жовтня 1941 р. у 15 східних областях на заготівельні пункти було здано 143 249 тис пудів зерна, сотні тисяч тонн картоплі, овочів, технічних культур, майже 168 тис. т м'яса. Крім здачі продукції заготівельним організаціям колгоспи постачали хліб, продовольство, фураж безпосередньо частинам Червоної армії. Наприклад, лише по Запорізькій області військовим частинам було передано 147 573 т продовольчого та фуражного зерна [9, 11-12]. У кінці 1941 р. – червні–липні 1942 р. селяни неокупованих районів республіки продовжували господарювати в надзвичайно складних прифронтових умовах й змогли зібрати частину врожаю 1941 р., виконали основний обсяг весняних польових робіт, відновили роботу тваринницьких ферм, які давали хоча й небагато, але надзвичайно цінної продукції. Але господарська діяльність в неокупованих районах була порушена подальшим розвитком воєнних дій і повною окупацією території України.

У початковий період війни було здійснено масштабне перебезування у східні райони СРСР ресурсів сільського господарства республіки. За період від 1 липня до 23 жовтня 1941 р. вдалося вивезти за межі України 1936,9 тис. т зерна і зернопродуктів, 4,9 тис т насіння овочевих культур, 662, 2 тис шт. шкір сировини, 2157 т шерсті та ін. [10, 137]. Ціною неймовірних зусиль десятків тисяч селян вдалося врятувати від ворога значну частину техніки та худоби й поставити на службу обороні. Однак кінцеві результати евакуації унаслідок великих втрат, зумовлених надзвичайно складними умовами воєнного часу, а також допущених організаційних прорахунків, безвідповідальності та зловживань, були далекі від очікуваних. Так,

тільки зерна і зернопродуктів на заготівельних пунктах, захоплених ворогом, залишилося понад 900 тис. т. Із піднятих до евакуації 50 000 тракторів до середини листопада 1941 р. за межі території України своїм ходом вийшло 20 302 трактори 427 МТС, а станом на 1 листопада 1942 р. в областях РРФСР налічувався лише 3321 трактор МТС УРСР [10, 131-134]. Великими були втрати в процесі переміщення поголів'я худоби. До 20 жовтня 1941 р. із колгоспів УРСР було піднято до евакуації: 469,9 тис. коней (14,2% від наявних на 1 січня 1941 р.), 2155,1 тис. голів великої рогатої худоби (59,8%); 2750 тис. овець (82,1%); 877,6 тис. свиней (26,7%), з яких перегнано за межі УРСР і надійшло в області РРФСР: коней – 158,1 тис., великої рогатої худоби – 1080,7 тис., овець – 761,5 тис., свиней – 168,9 тис., що становило відповідно 31,8%, 50,1%, 64,0%, 19,2% від кількості худоби, піднятої до евакуації. Із наявних напередодні війни в системі радгоспів 100 тис. голів великої рогатої худоби, 28,5 тис. коней, 266 тис. свиней і 227 тис. овець станом на 5 жовтня 1941 р. було евакуйовано 86 тис. голів ВРХ, 14 тис. коней, 142 тис. свиней і 201,5 тис. овець. Щоправда, при перегоні частина поголів'я худоби була здана для забою державним заготівельним організаціям, переробним підприємствам та частинам Червоної армії. Переобліком, здійсненим у лютому – березні 1942 р., було виявлено на перетримці в областях РРФСР евакуйованої з колгоспів УРСР великої рогатої худоби – 333,2 тис. голів, овець – 672,6 тис. голів, коней – 117,9 тис. голів. У подальшому, у зв'язку з воєнними подіями, поставлена на перетримку худоба УРСР була евакуйована повторно, що також привело до великих її втрат [10, 135-137].

Значні втрати під час евакуації техніки, худоби, продовольчих ресурсів негативно позначилися на економічному становищі Радянського Союзу, ускладнили розв'язання соціальних питань у тилу й постачання діючої армії. Негативним наслідком евакуації було й те, що у процесі її здійснення знищувалися господарські об'єкти, інвентар та майно, продовольства, котрі не можна було вивезти, але які були потрібні селянам, що залишалися на місцях. У багатьох випадках селяни боляче й обурливо реагували на такі дії, а подекуди навіть чинили опір при їх проведенні.

Евакуація ж колгоспників, робітників радгоспів та їхніх сімей, за винятком фахівців сільського господарства, була проведена у невеликих масштабах. Із запланованих до евакуації залізницею 57 тис. сімей колгоспників на 10 жовтня 1941 р. із шести областей було вивезено 10 301 сім'ю із майном об'єднаних у 136 колгоспів. Разом з радгоспами в тил виїхало 40 тис. робітників. У наступні місяці кількість прибулих з України селян поступово збільшувалася. Тільки у Саратовській області на грудень 1941 р. розмістилися 140 колгоспів, 5101 колгоспник із сім'ями, у Тамбовській області в 1943 р. працювали 7253 українські колгоспники, сотні українських колгоспів та окремих колгоспників оселилися в інших областях РРФСР, Азербайджані, Грузії, Казахстані. Стосовно фахівців-аграріїв, то в регіонах Російської Федерації перебувало 3440 трактористів, комбайнерів, механіків, агрономів, зоотехніків, ветлікарів з України, крім того 2566 спеціалістів-а-

граріїв з УРСР були залучені до роботи в центральному апараті та господарських органах Наркомзему СРСР, який розміщувався в м. Енгельсі Саратовської області [10, 137]. По суті держави, забравши в екстремальних умовах з села його найцінніші людські та матеріальні ресурси, покинула мільйони селян на поталу загарбникам.

Евакуйовані в тиліві райони СРСР українські селяни вступали в господарства місцевих колгоспів, радгоспів та МТС й відразу включалися в виробничий процес. У багатьох місцях з українських колгоспників та механізаторів були створені окремі бригади. Частина міцних в організаційно-господарському відношенні евакуйованих колгоспів, радгоспів та МТС у період перебування в глибинних районах СРСР являли собою самостійні господарські одиниці. Зокрема, розпорядженням уряду СРСР від 18 червня 1942 р. було дозволено зберегти як самостійні господарські одиниці 100 МТС України, в яких нараховувалося 5125 тракторів [10, 132]. Така практика цілком себе виправдала щодо збереження і використання матеріальної частини, запобігання розпорошенню кадрів. Чимало евакуйованих з України здібних фахівців сільського господарства стали працювати головами колгоспів, директорами МТС, очолили бригади та ланки, працювали в земельних органах.

У процесі організації та під час здійснення сільськогосподарського виробництва, особливо в перші місяці після прибуття до місць розташування, українські колгоспники та механізатори наражалися на величезні труднощі, пов'язані зі слабкістю матеріальної бази, нестачею техніки та запасних частин до неї, пального, ґрунтообробних та збиральних механізмів, інвентарю, живого тягла, посівного матеріалу та ін. Привезти їх у необхідній кількості в ході евакуації не вдалося, а можливості достатнього забезпечення ними прибулих у місцевих господарських органів, колгоспів та МТС були обмежені.

Значна частина евакуйованої худоби передавалася на утримання місцевим колгоспам. Однак, у тій складній обстановці повністю зберегти прибулу худобу, велика частина якої була в незадовільному стані, не вдалося. Місцеві колгоспи, не маючи можливості забезпечити кормами і приміщеннями і свою і евакуйовану худобу, з дозволу Ради з евакуації здавали виснажених та малопродуктивних тварин на м'ясо, завдяки чому зберігалась продуктивна худоба тилівих районів.

Евакуйованим з України селянам були виділені земельні ділянки, місцева влада та населення допомогли облаштуватися з житлом, з громадських фондів у рахунок майбутніх трудовнів вони одержали зерно та овочі. У селах, де було багато дітей шкільного віку, організувалися українські школи або окремі українські класи [10, 139].

Однак у багатьох випадках евакуйовані українські селяни вимушені були мешкати в складних житлово-побутових умовах, будучи підселеними до житлових будівель місцевих селян та поселеними в пристосовані під житло приміщення. З настанням холодної у регіонах з суворими кліматичними умовами ситуація ще більше ускладнювалася через нестачу палива, теплої одягу та взуття. Не вистачало продуктів харчування, товарів першої

необхідності. Відсутність у евакуйованих сімей на перших порах власної худоби та птиці особливо негативно позначалася на харчовому раціоні їхніх дітей. Місцеві селяни допомагали українцям продуктами, одягом, взуттям, нерідко ділилися останнім. Ситуація покращилася в 1942 р., коли евакуйовані обзавелися городами, а багато з них і власною худобою та птицею.

Українські селяни під час перебування в евакуації виявляли зразки самовідданої праці на ланах і тваринницьких фермах і домагалися в господарюванні добрих результатів. Особливо ефективно працювали колгоспи, евакуйовані з Ворошиловградщини, Дніпропетровщини та Запорізької області. Так, одними з перших у 1942 р. у Саратовській області повністю виконали плани поставки державі зерна, м'яса, молока, овочів та інших продуктів колгоспи «Червона наука» і «Рекорд», що прибули з Ворошиловградської області. При цьому колгоспники вирішили залишити собі лише половину хліба, заробленого на трудовні, а решту здати державі [2, 296]. Працюючи в колгоспі ім. Тельмана Красно-Партизанського району Саратовської області, Я. Фільченко тільки за 8 місяців 1943 р. виробила 706 трудовнів, Я. Бовкун – 600, О. Задунайська – 543 [10, 141]. Високопродуктивну роботу забезпечували члени тракторної бригади П. Ангеліної, які працювали в Будонівській МТС Теректинського району Західно-Казахстанської області. У 1942 р. бригада на високому агротехнічному рівні провела весняні полові й збиральні роботи на 4990 га при плані 3164 га, урожайність на закріплених за бригадою полях становила пшениці 11,1 ц з гектара при плані 8 ц, проса – 13,55 ц при плані 10,9 ц. Це був небачений у цих місцях урожай, адже рік у рік тут, за звичайно, збирали по 5 – 6 ц з га. Бригада значно перевищила плани сільськогосподарських робіт і врожайності й у 1943 р. Хороші успіхи в роботі у східних областях СРСР мали також Чорноострівська МТС Кам'янець-Подільської області, Охтирська МТС Сумської області, Павлоградська МТС Дніпропетровської області, Тальнівська МТС Київської області, Венеслаївська МТС Гадяцького району Полтавської області [10, 140-141].

Перебування українських селян у Поволжі та в інших тилкових районах залишило значний позитивний слід, адже багато колгоспів, тракторних бригад та МТС були справжньою школою трудового досвіду для колгоспників східних областей. Українські колгоспи в широких масштабах впроваджували чорні пари, багатопільну систему хліборобства, посіви кукурудзи, цукрового буряку, кок-сагізу, махорки та інших технічних культур, розводили гусей та м'ясні породи свиней. Уміле застосування колгоспниками України на нових місцях випробування агротехнічних заходів дало хороші результати. Саме завдяки евакуйованим українським буряководам з 1942 р. вперше стали сіяти цукрові буряки в Узбецькій РСР та в багатьох областях РРФСР.

Таким чином, під час вимушеного перебування в евакуації, українські селяни своєю самовідданою працею та участю в патріотичних рухах на допомогу фронту вносили потужний вклад у боротьбу з нацистськими загарбниками. Зміцнили матеріально-технічну базу сільського господарства східних районів трактори та устаткування

українських МТС, які здебільшого були залишені на місці після реевакуації.

Війна відразу ж негативно позначилася на всіх складових соціальної інфраструктури села, що значно погіршило умови життя селян. Суттєво зменшилися можливості одержувати кваліфіковану, а нерідко й елементарну медичну допомогу, зріс дефіцит на товари промислової та продовольчої груп. З перебоями працювали пошта, телефонна мережа, припинилося житлове будівництво, порушилася робота сільських закладів освіти, згортали роботу сільські культурно-просвітні заклади.

Різко погіршилися матеріально-побутові умови. За обов'язкову й ненормовану роботу в колгоспі селяни фактично не одержували ніякої платні. Виплати по трудовнях, як грошові, так і натуральні, у більшості господарств були призупинені, оскільки в колгоспах не було для цього ні достатніх коштів, ні продукції, які майже повністю забиралися державою на потреби війни. Водночас колгоспи і колгоспники продовжували сплачувати державі податки. Одним із основних був сільськогосподарський податок, розмір якого на початку війни було збільшено на 100% (до речі, на таку ж величину було збільшено прибутковий податок з інших категорій сільських мешканців). У першій половині 1942 р. українські селяни сплачували запроваджений у грудні 1941 р. воєнний податок, з введенням якого була відмінена 100-процентна надбавка до сільськогосподарського та прибуткового податків, а в основу податку було покладено принцип подушного оподаткування, що значно розширило контингент платників за рахунок осіб, які раніше не були платниками податку в сільській місцевості. До таких осіб відносилися непрацюючі за наймом працездатні члени сімей колгоспників та інших категорій сільських мешканців. Воєнний податок відрізнявся від діючих податків тим, що його розміри збільшувалися на 50% для тих громадян, які за віком підлягали мобілізації до армії, але з якихось причин не були призвані. За тогочасною шкалою гранична річна сума податку була визначена 2700 крб. для осіб непризовного віку і 4050 крб. – для осіб призовного віку [21, 206]. Значна частина селян сплачувала запроваджений державою у 1941 р. з метою компенсації постійно зростаючих у період війни витрат на утримання дітей податок на неодружених, одиноких та малосімейних (бездітних) громадян: чоловіків у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20–45 років. На відміну від інших державних податків з населення цей відрізнявся тим, що головним чинником залучення до нього був не прибуток, а вік та сімейний стан, що надавало йому подушного характеру. Бездітні колгоспники та інші громадяни вказаного віку, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку, сплачували його у розмірі 150 крб., а робітники і службовці, які проживали й працювали у сільській місцевості, – у розмірі 6% від заробітку. Від податку звільнялися такі категорії сільських жителів: жінки, які одержували допомогу від держави на утримання дітей незалежно від їхньої кількості, громадяни, у яких діти загинули на фронтах війни, дружини солдат та молодшого командного складу Червоної армії [21, 209].

Сільське населення сплачувало також податок на потреби житлового та культурно-побутового

будівництва. Його ставки на 1941 р. для всіх областей України, крім західних, а також Ізмаїльської та Чернівецької областей, були встановлені такі: для господарств колгоспників, які не мали неусуспільнених джерел доходів – 7 крб., а для тих, які їх мали – 35 крб.; для одноосібних господарств, які не мали ні робочої худоби, ні ринкових, ні неземлеробських доходів – 95 крб., а для тих, які їх мали – 150 крб. [21, 206]. Від цього податку повністю звільнялися господарства колгоспників, які мали у своєму складі військовослужбовців та інвалідів, а також орденосців. Для певної категорії колгоспників та трудових одноосібників надавалися знижки від 20 до 40% [21, 189-190]. Щоправда, більшість селян на час початку війни вже сплатили цей податок, оскільки термін його сплати був встановлений на першу половину року.

В умовах воєнного часу чинними залишалися й такі елементи довоєнного податкового навантаження на селянство, як самообкладання та разові збори на базарах при продажу сільгосппродукції, товарів і речей власного виробництва та особистих речей, надходження від яких використовувалися місцевими бюджетами. Селянські господарства за довоєнними ставками сплачували також внески за обов'язковим страхуванням наявних в їхній власності майна, худоби й польових посівів сільськогосподарських культур. Надзвичайно обтяжливою для селян в умовах війни стала існуюча ще з довоєнних часів практика обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, згідно з якою кожен селянський двір повинен був здавати державі за низькими заготівельними цінами визначену кількість м'яса, молочних продуктів, яєць та іншої продукції зі своєї присадибної ділянки.

Фіскальна політика держави в умовах війни ще більше ускладнювала й без того скрутне матеріальне становище більшості селянських сімей. Значна частина селян взагалі виявилася неспроможною виконувати податкові платежі та обов'язкові натуральні поставки в повному обсязі або й зовсім.

В умовах війни основним джерелом існування та сплати податків для селян залишалася присадибна ділянка. За відсутності в більшості селянських господарствах чоловіків та постійній зайнятості на роботах в колгоспі жінок та підлітків, догляд за присадибною ділянкою та домашньою худобою здійснювався в основному зусиллями дітей і літніх людей. У повсякденному житті багатьох селянських сімей звичним явищем стало напівголодне, а з похолоданням – й напівхолодне існування. Усе це відбувалося на фоні постійних невтішних повідомлень з фронту, надходження звісток про загибель рідних та односельців, що мало гнітючий негативний вплив на моральний стан сільського соціуму.

На початку війни українське селянство зробило вагомий внесок у розгортання й зміцнення радянських Збройних сил. З перших днів війни значна частина сільського населення, зокрема найбільш працездатна чоловіки–колгоспники, по мобілізації та добровільно пішла в армію й зі зброєю в руках стала на захист рідної землі. Новітніми дослідженнями українських істориків встановлено, що до Червоної армії та Військово-морського флоту впродовж тільки перших місяців

німецько-радянської війни було направлено 3 184 726 громадян України різних національностей [3, 49]. Їх питома вага у частинах, що воювали на південно-західному напрямі, досягала 50% [15, 59-60]. У цій кількості воїнів селян було більше, ніж представників інших верств населення України, адже на колгоспників майже не поширювалася система бронювання, а з кожного українського села на фронт пішли десятки і сотні мешканців. Особливо важливе значення мала мобілізація до армії сільських механізаторів: трактористів, комбайнерів, водіїв, механіків, які зміцнили бронетанкові та автотранспортні частини. Водночас більшість із вчорашніх колгоспників у військовому відношенні були підготовлені недостатньо, адже напередодні війни підготовкою та перепідготовкою військовозобов'язаних ніхто не займався. Внаслідок цього призовники Полтавської, Сумської та інших областей Харківського військового округу на 40% не були навчені військовій справі. Подібне становище було характерним і в інших військових округах на території України.

Українське селянство взяло активну участь в ополченському русі, який з перших днів війни в республіці набув широкого розмаху. У різних регіонах соціальний склад ополчення визначався місцем формування: у промислових областях і регіонах у його складі переважали робітники, а у сільськогосподарських – більшість склали представники аграрної сфери. Так, із 90 тис. ополченців Київської області понад 60 тис. були жителями сільських районів [16, 77], із 65 тис. ополченців Чернігівської області таких було понад 58 тис. [17, 28]. Селяни становили більшість і в 108,8 тис. ополченні Кіровоградської області [18, 194], і в понад 70, 4 тис. ополченні Миколаївської області [18, 86].

Мобілізаційна кампанія продемонструвала досить високий рівень патріотизму та законслухняності в українському селі на початку війни. Виняток становили ті громадяни, які ставили більшовикам на карб Голодомор, репресії, колгоспно-феодалну систему тощо, а також мешканці західних областей республіки, що за неповних два роки так і не прониклися соціалістичними цінностями чи розчарувалися у сталінському режимі, від якого очікували кращого життя. Нелояльність цієї частини сільського соціуму знаходила вияв у поразницьких настроях, здачі в полон, дезертирстві.

Після окупації території України до Червоної армії було мобілізовано десятки тисяч українців, які перебували в евакуації у східних регіонах СРСР. У період вигнання окупантів з території України й після її повного визволення упродовж 1943 – 1945 рр. червоноармійцями стали ще майже 4 млн українських громадян призовного віку, учасників партизанського і підпільного рухів, колишніх військовополонених, дезертирів, затриманого кримінального елемента тощо. Окремою категорією призовників були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Щоправда, певна частина мобілізованих вдруге призвалася до Червоної армії, оскільки на окупованій території України осіло чимало оточенців і відпущених гітлерівцями полонених українців. По мірі

просування на захід Червона армія дедалі більше українизувалася. У 1944 – 1945 рр. чимало з'єднань та підрозділів на 50 – 70 % склалися з українців, щойно мобілізованих до війська. Базуючись на показниках щодо кількості населення в УРСР у 1941 р. і в 1945 р. (станом на 1 січня відповідно 66,5% і 72,4 %), стверджуємо, що з більше 7 млн українських громадян, які воювали в роки війни в складі Збройних сил СРСР, сільські мешканці становили понад половину [10, 432].

Попри всі негаразди та трагічний перебіг подій тисячі українських селян-фронтовиків мужньо та жертвовно протистояли ворогові. Значна частина з них не з своєї вини опинилася у ворожому полоні, наклали головою на полях боїв і не повернулися до своїх домівок. Встановлено, що втрати військового персоналу з українців і громадян України та інших національностей за роки війни становили 4, 1 млн осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [3, 561]. Тож, зважаючи на високу питому вагу селян серед українських громадян у складі Червоної армії та ВМФ, констатуємо, що селяни становили не менше половини фронтових втрат українців за роки війни.

Селянство України брало активну участь у рухах на допомогу фронту, зокрема, у створенні фонду оборони, до якого передавали грошові заощадження, облігації державних позик, цінні речі, перераховували вартість зароблених трудовнів, достроково сплачували податки та підписку по позиці третьої п'ятирічки, вносили із особистих запасів продовольство. У всіх колгоспах, радгоспах та МТС республіки на загальних зборах були прийняті рішення про колективну участь у створенні продовольчого фонду оборони. У результаті держава додатково одержала мільйони пудів продовольства й сировини. Селяни масово робили цільові грошові внески на будівництво літаків та танків, весною 1942 р. в неокупованих районах підписалися на державну військову позику 1942 р. Сотні тисяч сільських жителів, переважно жінок і підлітків, і велика кількість транспортних засобів колгоспів були мобілізовані на будівництво оборонних споруд і рубежів, військових аеродромів, підтримання у проїжджому стані шляхів, взимку на розчистку аеродромів. Відчутною була допомога селян пораненим червоноармійцям: колгоспи і радгоспи постачали шпиталі продуктами, а сільські жителі брали участь в облаштуванні приміщень, догляді за пораненими, ставали донорами, збирали та виготовляли теплі речі для фронтовиків, у прифронтових районах турбувалися про побутове обслуговування воїнів. Своєрідними формами допомоги фронту була масова відправка до діючої армії колективних та індивідуальних посилок-подарунків, шефство над сім'ями фронтовиків та інвалідами.

Названі форми участі селянства в акціях на допомогу фронту мали масовий характер і в 1943 – 1945 рр. Особливо вагомими були багатомільйонні внески на будівництво бойової техніки, зокрема танкових колон «За Радянську Україну», «Звільнена Дніпропетровщина», «Визволена Полтавщина», «Радянське Поділля», «Радянська Житомирщина», «Молода гвардія» (Ворошиловградська область),

«Кіровоградський комсомолець», «Суворов» (Ізмаїльська область), «Ровенщина», «Радянська Львівщина», «Радянська Дрогобиччина», «Від трудящих Станіславщини», «Імені героїв Радянського Союзу, які загинули при визволенні Волині». Повністю за кошти селян були побудовані танкові колони «Колгоспник Чернігівщини», «Колгоспник Сумщини», «Колгоспник Вінничини», «Колгоспник Миколаївщини», «Селянин Тернопільщини», авіаескадрилі «Колгоспник Донбасу», «Березанський колгоспник» (Київська область), «Полтавщина – переможцем», «Ізмаїлець», серія бронекатерів для Дунайської флотилії та інша бойова техніка [10, 414-415]. Практично всі працездатні категорії сільських мешканців республіки в 1943 – 1945 рр. взяли участь у такій важливій формі допомоги державі, як передплата другої, третьої й четвертої державних воєнних позик, котрі здійснювалися у тодішніх умовах фактично на добровільно-примусових засадах. Загалом від реалізації цих позик серед населення УРСР було одержано 6 млрд 128 млн крб. [10, 414-416].

У період визволення території республіки та на завершальному етапі війни великою масовістю та ефективністю характеризувалася допомога селянства пораненим (до травня 1945 р. в Україні працювали 263 шпиталі на 128 тис. ліжок; в обслуговуванні поранених у шпиталях і санітарних ешелонах постійно брали участь майже 57 тис. осіб) [19, 50]. Кожен госпіталь мав по 3 – 5 шефів, серед яких обов'язково були колгоспи й радгоспи та сільські населені пункти, шефські зусилля яких, як і окремих селян, спрямовувалися на безперебійне і якісне постачання шпиталів продуктами харчування. Усього впродовж 1943 – 1945 рр., за неповними підрахунками, трудящі республіки, а це були в основному селяни, зібрали й передали шпиталю 3 тис. т продовольства та 412 тис. індивідуальних продовольчих подарунків [2, 412]. Широкими були також шефські зв'язки селянства України з фронтовими частинами, зокрема, з тими, які визволяли їх місцевість, та інші форми участі селянства в акціях допомоги діючій армії.

Зазначимо, що західноукраїнські селяни, беручи участь у рухах на допомогу Червоній армії, опинялися у складному становищі. З одного боку, за участь у них селян нерідко карали, спалюючи житло та господарство, вбивали загопи ОУН-УПА, а з іншого – ухиляння від участі у будь-яких формах допомоги фронту розглядалося партійно-радянськими органами влади та структурами НКВС-НКДБ як акти саботажу або злочинної протидії заходам по радянізації й селяни теж підлягали покаранню.

У масових кампаніях на допомогу фронту, ініційованих партійно-радянськими структурами, мали місце цифроманія та примусові методи. Однак важко заперечити й природний патріотичний порив людей, яких спіткало спільне лихо – війна. Важкі умови повсякденного життя та побуту, біль від втрати рідних та близьких, спільне бажання допомогти армії у боротьбі з ворогом згуртували більшість односельчан і допомагали їм вижити у часи воєнного лихоліття. Надаючи масштабну безкорисливу допомогу Червоній армії, українське селянство вносило значний вклад у перемогу над нацистською Німеччиною.

Трагічною була доля українського селянства під час окупації. В умовах запроваджененого нацистського нового порядку селянство було позбавлене більшості свобод і громадянських прав й було зведене до стану безправних рабів. У геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини сільськогосподарському потенціалу України відводилася особливо важлива роль. За його рахунок керівництво Райху мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем – створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини і окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Гітлерівці розраховували щорічно вивозити до Німеччини з окупованих областей СРСР 10–11 млн т зерна, майже 400 тис. т рослинної олії, 1 млн т жмихів, понад 260 тис. т цукру, значну кількість м'ясних та інших продуктів. Потреба ж німецьких військ у продовольстві на радянсько-німецькому фронті також була надзвичайно великою. Так, на весну 1942 р. вона сягала 1,5 млн т хліба, 1,8 млн т вівса, 600 тис. т м'яса, 100 тис. т жирів і т.п. Планувалося більшу частину цього продовольства одержувати з України [10, 148].

Основним джерелом реалізації означених планів була жорстока експлуатація селян. Повсякденним обов'язком більшості сільських мешканців стала тяжка праця. Згідно з розпорядженням райхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов'язку праці, примусову трудову повинність мусили виконувати селяни віком від 15 до 45 років. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня опустилася до 14 років. Однак на практиці широко використовувалась праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5–6 години ранку до 18–19 годин. Встановлена окупантами норма виробітку нерідко сягала 22–25 трудоднів на місяць [10, 168]. Польові роботи виконувалися здебільшого вручну. За невихід на роботу, невиконання норми виробітку, розпоряджень керівників господарств звивалися суворі покарання.

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених «трудоднів». Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудодень було видано по 460 грамів зерна та виплачено по 54 копійки. І це ще була досить висока платня, бо, як правило, платили менше, а у багатьох господарствах, які не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили. Дещо кращою була оплата селянської праці у прифронтових районах (східні області). У цій ситуації більшість селян виживала за рахунок присадибної ділянки.

Надзвичайно важким був податковий тягар. З населення брали податки на потреби німецького житлового будівництва, добродійні справи, зі спадщини, дарувань, з печаток, на транспортні засоби, худобу, з розваг, на домашніх тварин, кіно, різні промисли і навіть подушний податок. У Райхскомісаріаті Україна селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік. Для прикладу, на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних

селянами, становила в 1942 р. 2135 крб. з двору, у 1943 р. – 3112 крб. [10, 189].

Крім грошових податків, окупанти встановили численні натуральні податки, які фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційна влада встановила на свій розсуд. Наприклад, у Донбасі, на Харківщині та Сумщині сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700–800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці та 160 яєць з двору. На Рівненщині натуральні податки становили: зернових – від 2,85 ц до 6 ц з 1 га, картоплі – 20 ц з 1 га, м'яса 25 кг з 1 га, молока – від 210 до 1050 л з корови [10, 189-190]. Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені терміни, а й у мінімальних обсягах.

Сільському населенню категорично заборонялося продавати на базарах або вдома сільськогосподарську продукцію, що підлягала заготівлі. Продукція, яку здавали селяни на заготівельні пункти, оплачувалася за встановленими розцінками, які були у десятки разів нижчими від ринкової ціни. За здану продукцію нараховувалася певна кількість «пунктів» – умовних одиниць, на які селянин міг придбати товари. Право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки. «Пункти» було введено з таким розрахунком, щоб забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи аграріям взамін. Окупанти не тільки погрожували покараннями за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювали каральні заходи.

Соціальна політика нацистів призвела до неймовірного погіршення умов повсякденного життя та бідувальності сільських мешканців. Зменшився їхній харчовий раціон, у багатьох сім'ях не споживалися або споживалися в обмеженій кількості м'ясо, молочні продукти, яйця, хліб, жири, крупи, а нерідко навіть картопля. Напівголодне існування, котре подекуди межувало з голодом, стає неодмінним супутником повсякдення. Фактично повністю було згорнуто побутове й торгівельне обслуговування. У масштабних руйнуваннях сільського житлового фонду за роки війни найбільша частка припадає на період окупації. З різних причин загарбники повністю спалили 1296 сіл, а всього у селах України вони знищили та зруйнували 1808 тис. житлових будинків, унаслідок чого без житла залишилося сотні тисяч сімей і декілька мільйонів мешканців [10, 228-229]. Недоступною для пересічного селянина стала медична допомога, що в сукупності з іншими чинниками призвело до великого рівня захворюваності та смертності. Дискримінаційний, антиукраїнський характер мала освітня політика окупантів, яка була спрямована на обмеження освіти лише початковою ланкою, формування покірних рабів нацистського режиму, кваліфікованої дешевої робочої сили. У період окупації були ліквідовані сільські культурно-просвітні заклади, радіотрансляційна й телефонна мережі, обмежено користування поштою.

Окупаційна влада вдавалася до різних методів впливу на свідомість сільського населення, вибіркових заходів матеріального стимулювання та заохо-

чення, допомоги соціально незахищеним категоріям громадян задля повернення їх до співпраці в аграрній сфері. Такі дії в перші місяці окупації позитивно сприймалися переважно більшістю селян, що дозволило гітлерівцям частково реалізувати плани організації виробництва та заготівлі продовольства. Однак настрої очікування, сподівань та усвідомленої готовності до співробітництва в селянському середовищі, упродовж 1942–1944 рр. поступово змінилися зневірою, пасивним й активним опором. Реальністю стало те, що через свою колоніальну та репресивну політику нацисти не змогли утримати й використати потенціал господарського колабораціонізму, що призвело до втрати будь-якої підтримки з боку сільського населення. Що ж до розрахунків нацистів на одержання великих продовольчих ресурсів на базі використання збереженої системи колективних і державних господарств, то вони виявилися марними. Так, незважаючи на зусилля окупаційної адміністрації, урожай 1941 р. був зібраний всього на 60–70%, з якого для потреб німецької армії було передано 1 млн т [7, 222]. Того ж року не були досягнуті заплановані обсяги виробництва тваринницької продукції. У 1942 р. окупантам вдалося вивезти з України лише 1 млн т зерна, не була заготовлена запланована кількість інших сільськогосподарських культур та тваринницької продукції. Упродовж 1942 р. окупанти змогли взяти лише 28% зерна, 53% цукру, 18% олії від передбачених обсягів [3, 376]. Ще більш провальними виявилися результати господарювання в 1943 р. Це негативно позначилося на воєнних планах Райху.

Трагічні наслідки мала спочатку добровільна, а потім примусова депортація працездатного сільського населення, переважно молоді, на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної селянської сім'ї. Селяни-невільники становили значну частину серед вивезених до Райху 2,4 млн українських «остарбайтерів» й не менше 200 тис. осіб (серед близько 400 тис. осіб) загиблих на чужині [3, 216; 10, 437], а тисячі селян повернулися додому інвалідами та хронічно хворими.

Загалом внаслідок нацистського геноциду, який здійснювався як шляхом прямого фізичного знищення, так і в прихованих формах, село за період окупації втратило понад 2 млн мешканців (із 4,5 млн втрат серед цивільного населення на окупованій Україні) [10, 437].

Селянство було важливим чинником руху антинацистського Опору в Україні, у різних формах якого брали участь 1,4 млн українських громадян [22, 25]. Зокрема, майже половина народних месників України була селянами. За даними УШПР, соціальний склад партизанів України був таким: робітники – 35,4%; селяни – 46,9%; службовці – 17,3%; учні та студенти – 0,4%. Соціальний склад окремих з'єднань чи загонів залежав здебільшого від району формування і подальшої дислокації. Наприклад, у партизанських загонах Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Сумської та Кам'янець-Подільської областей питома вага селян була більшою, ніж у тих, що створювалися і діяли на Донбасі, Запоріжжі, Дніпропетровщині. Найбільший відсоток селян був у Вінницькому з'єднанні партизанських загонів під командуванням Я. Мельника (77%), у рівненському партизанському

з'єднанні № 2 «За Батьківщину» під командуванням І. Федорова, в якому з 1514 бійців було 980 селян (65,3%). У з'єднанні партизанських загонів Житомирської області під командуванням С. Малікова селян налічувалося 2395 (60%), у з'єднанні партизанських загонів Кам'янець-Подільської області під командуванням А. Одухи (4100 осіб на 12 травня 1944 р.) селян налічувалося 1552 (37,9%) [10, 266]. У з'єднанні С. Ковпака (1854 осіб на кінець 1943 р.) було 639 селян (35,5%). Зрозуміло, що наведені дані належать до певного часового відрізка. Насправді ж у кожному загоні та з'єднанні кількість селян змінювалася упродовж усього періоду їхньої діяльності, головним чином через безповоротні втрати (під час війни загинули близько 60 тис. українських партизанів: понад 40 тис. у 1941–1942 рр. і 15–20 тис. у 1943–1945 рр., з них 80% не повернулися з боїв, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами) [3, 392]. Але це суттєво не позначилося на кількості селян у складі партизанських формувань, і вона незмінно була високою. До того ж, невеликі партизанські загоны майже повністю склалися з селян.

Значна частина сільського населення України, за винятком західних областей, постійно й широко підтримувала на добровільній основі радянських партизанів продовольчим і речовим забезпеченням. Незаперечним свідченням цього слугують не тільки численні радянські та німецькі матеріали (документи, спогади), а й понад 250 спалених разом із жителями українських сіл, населення яких окупанти звинувачували у допомозі партизанам [22, 26]. Однак розрахунок радянських лідерів на те, що село стане соціальною базою широкого і масового антинацистського руху Опору, повною мірою не справдився. Селянство Західної України симпатизувало ОУН і УПА, та й на решті території республіки село суцільної підтримки радянським партизанам не надало. Більше того, жорстокі каральні акції окупантів за контакти з партизанами застерігали цивільне населення від демонстрації своїх політичних симпатій. Загалом на початку окупації більшість селян України зайняли вичікувальну позицію, намагаючись перш за все вижити, передбачити розвиток подій. У цей період певною мірою на стриманому ставленні селян до опору загарбникам позначалася також здійснювана окупаційною адміністрацією політика «загравання» з українським населенням, зокрема обіцянки провести земельну реформу, звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, видання україномовної преси та створення національних громадських організацій, перепоховання жертв терору НКВС та інше. Лише з часом, коли селяни на собі відчули, що брутальна, грабіжницька, антиукраїнська політика нацистів приносить для них нові страждання, не враховує їхні економічні, соціальні та національні інтереси й прагнення, ставлення до окупаційного режиму змінилося. З огляду на це, вже з осені 1941 р. селяни стали схилитися до підтримки репрезентантів радянської влади на окупованій території – червоних партизанів, а вже з весни 1942 р. все активніше включатися в різні форми боротьби з окупантами.

По-іншому склалися стосунки західноукраїнського селянства з учасниками українського само-

стійницького руху: воно було його соціальною базою, з якої він черпав основні матеріальні, продовольчі й людські резерви для свого функціонування. Дослідники подають різні дані про чисельність УПА. Так І. Патрисяк зазначає, що уже на травень 1943 р. в УПА налічувалось 35 – 50 тис. бійців, І. Білас вважає що на початку 1944 р. чисельність УПА була найбільшою і становила близько 45 тис., дослідник історії і діяльності УПА П. Мірчук вказує, що на час приходу більшовиків на західноукраїнські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і 20 тис. чужонаціонального елементу, а В. Косик свідчить, що за даними німецьких спецслужб в листопаді 1944 р. УПА мала 60 тис. вояків [10, 271]. УПА була фактично селянським військом – селянський елемент у ній сягав 70–75 % [23, 23]. Втрати членів ОУН і УПА становили не менше 100 тис. осіб [10, 438].

З початком визволення території республіки від окупантів українське селянство активно включилося у відбудовні та виробничі процеси в аграрній галузі, що мало величезне господарське й військове значення. Базовим у відбудові економіки села став сталінський варіант системи колективного господарювання, тому зусилля передусім зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їхньої господарської діяльності. Однак для вирішення цих завдань не вистачало коштів та матеріальних ресурсів. Асигновані в 1943–1945 рр. державою кошти на відбудову сільського господарства республіки у сумі 2,586 млрд крб. становили незначну частку від загальних потреб, адже лише прямі збитки колгоспів, радгоспів і МТС обраховувалися у сумі 92,586 млрд крб. У зв'язку з цим основним чинником їх відродження стало трудове подвижництво селян. Упродовж 1944–1945 рр. методом народної будови було відбудовано й споруджено заново близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС [10, 294–295].

Процес відновлення колгоспів і радгоспів у всіх визволених областях, крім західних, здійснювався швидкими темпами. На початок 1945 р. в Україні вже діяло 26 487 колгоспів і 705 радгоспів [13, 41, 41 зв., 108 зв., 109]. Багато з них на перших порах були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському відношенні.

Успішне відродження сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набували відбудова МТС та відновлення технічного парку радгоспів. На початок 1945 р. в Україні було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві республіки на цей час нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що, порівняно з 1941 р., становило 52,7% (на 1 липня їх кількість зросла до 51,2 тис.), комбайнів – 14 932 (48%), вантажних автомобілів – 3575 (7%), 845 480 ґрунтообробних, посівних, збиральних машин і знарядь [13, 41, 110; 10, 303]. Все це дало можливість інтенсифікувати виробничі процеси, однак наявних технічних засобів було недостатньо для належного функціонування галузі.

На ефективності роботи галузі негативно позначався дефіцит профільних спеціалістів, механізаторів і працівників масових сільськогосподарських професій, низький рівень кваліфікації керівників господарств. Проблема з останніми вирішувалася шляхом їх масової підготовки. Негативно познача-

лися на організації роботи командно-адміністративні методи управління.

Польові роботи у 1943–1945 рр. відбувалися у надзвичайно складних умовах. У більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Основною робочою силою були жінки, люди похилого віку і підлітки, до збиральних робіт широко залучалися сільські та міські діти. Як тягло масово використовувалися корови, застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни самі впрягалися в плуги та борони. У таких складних умовах в 1943 р. у визволених районах України було освоєно близько 60%, у 1944 р. – 69,2%, а 1945 р. – 76% довоєнних посівних площ. У результаті збільшувалося виробництво сільгосппродукції. Так, якщо у 1943 р. трудівники села здали державі 105,2 млн пудів зерна, то в 1945 р. – 340,8 млн пудів (59,6% від рівня 1940 р.) та багато іншої рослинницької продукції [10, 311, 313, 316, 324, 326].

У визволених районах відразу ж розпочиналася цілеспрямована робота з відновлення тваринницької галузі. Зусилля зосереджувалися насамперед на відновленні поголів'я худоби у громадських господарствах. Джерелами для цього були: худоба, здана селянами на добровільній, а нерідко, й примусовій основі, реєвакуйована (близько 100 тис. голів), поставлена із союзних республік у порядку допомоги (1101 тис. голів), одержана від військових частин трофейна худоба, але основним джерелом – контракція молодняка в сільських мешканців. За 1944–1945 рр. за рахунок контракції на колгоспнотваринницькі ферми надійшло понад 1919 тис. голів худоби [10, 328; 24, 15]. Одночасно, незважаючи на значні вилучення за договорами контракції молодняка, зростало й поголів'я худоби в особистому користуванні. У результаті на початку 1945 р. поголів'я ВРХ становило 6815,4 тис. голів (64,9% від наявного поголів'я на 1 січня 1941 р.), свиней – 1784 тис. (19,9%), овець і кіз – 2653,8 тис. голів (42,5%), коней – 1747 тис. голів (38,6%) [враховано за: 13, 51 зв.]. У роботі тваринницької галузі мали місце серйозні проблеми: малим було поголів'я продуктивних корів та породистої худоби, значною була захворюваність тварин, погано проводились догляд та відгодівля худоби та ін. У результаті цього, незважаючи на адміністративний тиск, не виконувалися плани виробництва тваринницької продукції. Загалом у 1945 р. українські колгоспи та радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока і 145 тис. т м'яса [10, 338].

По мірі визволення регіонів України та розгортання відбудовного процесу держава здійснювала заходи з відновлення системи оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції. Вони базувалися на введених у дію в передвоєнні роки та до окупаційний період війни й чинних на той час на території СРСР законах з цих питань та директивних документах, які регламентували ці сфери на визволеній від загарбників території України.

Аграрії сплачували ті ж податки, що й у до окупаційний період. Водночас було відмінено культжитлозбір, збільшено ставки сільськогосподарського податку, розширено контингент платників податку на неодружених, одиноких та малосімейних громадян за рахунок малосімейних, котрі мали одну і дві дитини. Особливостями за-

стосування податкової системи було скасування недосплат за попередні роки, надання економічно слабким господарствам пільг щодо обсягів і термінів сплати податків, предметніша диференціація норм прибутковості селянських господарств для обкладання податком залежно від економічних особливостей областей, районів та населених пунктів, надання податкових пільг сотням тисяч селян. Так, зокрема, лише по сільськогосподарському податку сім'ям військовослужбовців упродовж січня – вересня 1944 р. було надано пільг на суму 158 млн крб. [25, 120]. Разом із тим, для селянських господарств, що не мали жодних пільг, річне сумарне податкове навантаження, порівняно з довоєнним періодом, зросло у понад 6 разів. У післявоєнний період проблема накопичення грошей для сплати податків, а на додаток до цього й оплати страхових внесків, була найболючішою для більшості українських селян. У результаті значна частина селянських господарств через неплатоспроможність мала заборгованість по сплаті податків.

Поряд із грошовими податками, колгоспи та селянські господарства виконували зобов'язання з поставок сільськогосподарської продукції. Встановлені державою ціни, за якими колгоспи та сільські мешканці здавали продукцію, були дуже низкими, у декілька, а то й десятки разів нижчими від базарних. Фактично держава безкоштовно заготовляла в значних розмірах товарну продукцію колгоспів та селянських господарств.

Стан справ у сфері обов'язкових поставок продукції дещо пом'якшувався тим, що держава списала з колгоспів та селянських господарств всі недосплати за поставками і позичками за попередні роки та надавала їм пільги щодо обсягів та строків поставок особливо постраждалим від окупації господарствам, а також господарствам тих категорій сільського населення, для яких вони були передбачені законодавчими актами. Виконання обов'язкових поставок у більшості селянських господарств відбувалося з великими труднощами. На боржників накладалися штрафи, а злісні порушники притягалися до кримінальної відповідальності.

Значні ресурси сільськогосподарської продукції одержувалися також шляхом державних закупівель у колгоспів, радгоспів та селянських господарств із тих фондів, які залишалися в їхньому розпорядженні після виконання ними обов'язкових поставок, натуральної оплати за виконані МТС обсяги польових робіт у колгоспах, гарнцевого збору. Кількість зерна та іншої продукції, які передбачалося одержати з цих джерел, також визначалася плановими завданнями. З метою виконання планів закупівлі зерна владні структури поряд із адміністративним тиском вдавалися до заборони торгівлі хлібом та заходів стимулюючого характеру, зокрема організували зустрічну торгівлю гостродефіцитними продовольчими та промисловими товарами. Напружені плани хлібзаготівель супроводжувалися негативними наслідками: з метою виконання планів (а часом і для здачі понад план) відбиралися насінні фонди, під заготівлі здавався хліб, залишений для видачі колгоспникам на трудодні.

Таким чином, податкова та заготівельна політика радянської держави в післявоєнний період була важким тягарем для більшості колгоспів,

радгоспів та українських селян, ускладнювала ліквідацію руйнівних наслідків війни та окупації й особливо негативно позначалася на повсякденному житті сільських трудівників.

Одночасно з відбудовою господарства селяни вирішували не менш складні завдання, пов'язані з відновленням сільської соціально-побутової сфери. Зусилля насамперед спрямовувалися на відбудову житла. Однак через відсутність у колгоспів і селян потрібних коштів і будівельних матеріалів обсяги і темпи були далекими від реальних потреб. Відновлення втраченого житла залишалось здебільшого особистою справою селян. До кінця 1945 р. було відновлено 61,1% житла зруйнованого за роки війни та окупації. Водночас на кінець 1945 р. ще понад 179 тис. сімей сільських мешканців не мали власного житла, з яких майже 62 тис. проживали в землянках. Більшість відновленого житлового фонду була низької якості [10, 371].

До кінця 1945 р. не вдалося відновити на довоєнному рівні мережу торгівельних і побутових закладів, що значно ускладнювало повсякденне життя сільських мешканців. У більшості селян був недостатній харчовий раціон, не вистачало одягу та взуття. За таких умов селяни змушені були значно більшою мірою, ніж до війни, займатися побутовим самообслуговуванням. Характерною ознакою повсякденного життя більшості сільських сімей був низький матеріальний достаток і бідність.

До середини 1945 р. було відновлено (порівняно з довоєнним рівнем) 91,5% лікарень, 90% амбулаторій та значну частину інших медичних закладів [10, 378]. Це дозволило покращити рівень медичного обслуговування населення. Поряд із цим недостатнім було матеріально-технічне та кадрове забезпечення лікувальних закладів, серйозні недоліки були в організації лікувальної справи.

Відносно успішно здійснювалося відродження сільської освітньої мережі. На початку 1945/1946 навч. р. у селах республіки працювало 25 014 денних шкіл (98,1% від довоєнної кількості), у яких навчалось 3619,1 тис. сільських дітей (81,5% довоєнної кількості) [10, 301]. Однак повністю забезпечити здійснення загальної обов'язкової освіти не вдалося. Через складні матеріальні умови багато сільських підлітків змушені були працевлаштуватися в колгоспах та на підприємствах, були мобілізовані до шкіл ФЗН і ремісничих училищ або на фронт. Чимало дітей та підлітків не відвідували школу через відсутність одягу, взуття та з інших причин. На роботі сільських закладів освіти негативно позначалися їх слабка матеріальна база, відсутність підручників та шкільного приладдя, гостра нестача педагогічних кадрів.

На початок 1945 р. у сільських населених пунктах вже функціонувало 14 593 клубних закладів (66,8% від наявних у довоєнний період), у західних областях їх було навіть більше ніж до війни. Більшість відновлених клубів мали слабку матеріальну базу, а з настанням холоду взагалі припиняли роботу. Через відсутність приміщень та книжкового фонду на початок 1945 р. відновили роботу лише 15,7% сільських бібліотек, книжковий фонд яких становив 7,0% від довоєнного рівня [10, 407]. Сільські клуби та бібліотеки, разом зі школами, були не лише осередками культурно-просвітницької

роботи, але й провідниками компартійної ідеології та політики на селі.

Недостатнім було забезпечення сільського населення періодичною пресою, повільно відновлювалася радіофікація та телефонізація сіл, погано працювала пошта.

В означений період село продовжувало втрачати свій людський потенціал у зв'язку з мобілізацією до лав Червоної армії та на відбудовні роботи в промисловості й з інших причин.

Війна, криваві злочини німецьких окупантів та їх сателітів завдали величезної шкоди економіці українського села. На час визволення території України від загарбників вона перебувала у стані наймовірнішого спустошення та занепаду. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 р. валова продукція сільського господарства України становила лише 16% довоєнного рівня.

У загальній сумі прямих збитків 285 млрд крб., заподіяних окупантами економіці і населенню України, прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС сягають майже 32,5% [26, 155]. Але ж прямі збитки становили лише частину шкоди, завданої сільському господарству України. До суми, що виражає прямі збитки, не увійшли такі втрати, як зменшення прибутку від виробництва продукції в результаті припинення і скорочення роботи колгоспів, радгоспів, МТС та інших структурних підрозділів галузі, прямі та додаткові витрати, викликані перебудовою роботи галузі відповідно до умов війни, витрати на евакуацію та реєвакуацію ресурсів сільського господарства, втрати прибутків населення під час війни та ін. Як відомо, гітлерівське нашествя та «господарювання» обійшлося Україні в 1 трильйон 200 млрд крб. [26, 155] і в цій

астрономічній цифрі частка втрат українського села є досить значною. На подолання наслідків війни для сільського господарства України знадобилися величезні матеріальні ресурси та десятиліття напруженої праці мільйонів трудівників села.

Надзвичайно згубними для сільського соціуму України виявилися демографічні наслідки війни. Чисельність сільського населення з 1 січня 1941 р. по 1 січня 1945 р. скоротилася з 27,2 млн до 19,8 млн осіб. Різка зміна вікових і статевих пропорцій негативно позначилася на таких показниках, як народжуваність, смертність, тривалість і якість життя, зайнятість жінок на виробництві й у домашніх справах тощо.

Війна та окупація особливим чином позначилася на морально-психологічному стані сільських мешканців. Баналізація насильства і смерті, втрата соціальних зв'язків унаслідок загибелі рідних та близьких, матеріальні нестатки й душевні страждання залишили глибокий слід у масовій свідомості й пам'яті тих, хто пережив цей трагічний період їхнього життя.

Висновки. Викладене вище дозволяє констатувати, що український селянський фактор був вагомим сегментом у німецько-радянській війні 1941 – 1945 рр. Селянство України зробило величезний внесок у зміцнення обороноздатності країни. Матеріальні та людські ресурси українського села відіграли надзвичайно важливу роль у перемозі над нацизмом, адже доля війни вирішувалася не лише на полях битв, а й на хлібних полях і тваринницьких фермах, повсякденною тяжкою працею мільйонів сільських трудівників. Селянство вирішувало в роки війни найвідповідальніше після виробництва озброєння та боеприпасів завдання – воно забезпечувало фронт і тил продовольством і сировиною.

Список використаної літератури та джерел

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3 т. Киев : Политиздат Украины, 1975. – Т.1. – 544 с.
2. История Украинской ССР: в 10 т. Киев : Наук. думка, 1984. – Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / ред. В. И. Клоков. 640 с.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / ред. І. О. Герасимов. Київ : «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
4. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / ред. І. Ф. Курас. Київ : Генеза. 2003. Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. 584 с.
5. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. / ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. 655 с.
6. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. 735 с.
7. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Київ : Альтернатива, 1999. 336 с.
8. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. / ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. 655 с.
9. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ : Ін-т історії України, 2010. 150 с.
10. Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. 668.
11. Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ ; Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. 368 с.
12. Народне господарство Української РСР в 1961 році. Київ : Статистика, 1972. 547 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987.
14. Народне господарство Української РСР в 1973 році. Київ : Політвидав України, 1974. 884 с.

15. Гриневич В. А. Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання. Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність : Матеріали міжнародної наукової конференції (27 – 28 жовтня). Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 225 с.
16. Григорович В. П., Замлинский В. О., Немытый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. Киев : Политиздат Украины, 1980. 335 с.
17. Черниговщина в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Киев : Политиздат Украины, 1978. 419 с.
18. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : в 3 т. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 1. 518 с.
19. Коваль М. В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. Киев : Наукова думка, 1970. 195 с.
20. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ : Ін-т історії України, 2010. 150 с.
21. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в ССР. Москва : Финансы, 1964. 251 с.
22. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.) / упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький. Киев : Парламентське видавництво, 2001. 319 с.
23. Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю). Сторінки воєнної історії України. 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 19 – 26.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р. 27. Оп. 17. Спр. 8880.
25. ЦДАВО України. Ф. Р. 2. Оп. 7. Спр. 582.
26. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: в 3 т. Київ : Політвидав України, 1967. Т. 3. 455 с.

References:

1. Ukrainskaya SSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuz 1941–1945. (1975). [Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945], 1, Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
2. Istoriya Ukrainскоy SSR. [History of the Ukrainian SSR]. (1984). (Ed). V. Klovov, 8. Kiev : Nauk. dumka. [in Russian].
3. Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrayiny. 1941–1945. [Immortality. Book of Memory of Ukraine. 1941–1945.]. (2000). (Ed). Herasymov, I. Kyiv: Knyha Pam'yati Ukrayiny. [in Ukrainian].
4. Politychna istoriya Ukrayiny. XX. [Political history of Ukraine. XX century]. (2003). (Ed). Kuras, I. Kyiv: Heneza, 4. [in Ukrainian].
5. Istoriya ukraiyins'koho selyanstva [History of the Ukrainian peasantry] (2006). (Ed). Kul'chyts'ky, S. Kyiv : Naukova dumka, 2. [in Ukrainian].
6. Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. [Ukraine in World War II: a view from the XXI century]. (2010). (Ed). Smoliy, V. Kyiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
7. Koval', M. (1999) Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939 – 1945) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939 – 1945)]. Kyiv: Al'ternatyva. [in Ukrainian].
8. Istoriya ukraiyins'koho selyanstva. [History of the Ukrainian peasantry]. (2006). (Ed). Kul'chyts'ky, S., 2. [in Ukrainian].
9. Perehrest, O. (2010). Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny (1941 – 1945). [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941 – 1945)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. [in Ukrainian].
10. Perehrest, O. (2011). Ukrayins'ke selo v 1941 – 1945: ekonomichne ta sotsial'ne stanovishche. [Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Kucher, V. & Potilchak, O. (2011). Ukrayina 1941–1944: trahediya narodu za fasadom Svyashchennoi viyny. [Ukraine 1941–1944: the tragedy of the people behind the facade of the Holy War]. Bila Tserkva : TOV «Bilotserkivdruk». [in Ukrainian].
12. Narodne hospodarstvo Ukrayins'koyi RSR u 1961. [The national economy of the Ukrainian SSR in 1961]. (1972). Kyiv: Statystyka. [in Ukrainian].
13. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 1, Inventory 23, File 3987 [in Ukrainian].
14. Narodne hospodarstvo Ukrayins'koyi RSR v 1973. [The national economy of the Ukrainian SSR in 1973]. (1974). Kyiv: Polityvydav Ukrayiny. [in Ukrainian].
15. Hrynevych, V. (1995). Ukrayintsi u skladi Chervonoyi armiyi. Kil'kisnyy aspekt pytannya. [Ukrainians in the Red Army. Quantitative aspect of the issue]. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: Uroky istoriyi ta suchasnist'. Ukraine in World War II: History Lessons and the Present. Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
16. Grigorovich, V. & Zamlinskiy, V. & Nemyatyy V. (1980). Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. [Communist Party of Ukraine during the Great Patriotic War]. Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
17. Chernigovshchina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941 – 1945). [Chernihiv region during the Great Patriotic War (1941 - 1945)]. (1978). Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
18. Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War]. (1985). Kiev: Naukova dumka, 1. [in Russian].
19. Koval', M. (1970). Vse – dlya peremohy. Podvyh trudyashchykh Ukrayiny u Velykiy Vitchyznyaniy viyni. 1941–1945. [Everything is for the overhaul. The feat of the working people of Ukraine at the Great Victory Day. 1941–1945]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Perehrest, O. (2011). Ukrayins'ke selo v 1941 – 1945: ekonomichne ta sotsial'ne stanovishche. [Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Mar'yakhyn, H. (1964). Ocherky ystoriyy nalohov s naselenyya v SSR [Essays on the history of taxes on the population in the USSR]. Moskva: Fynansy. [in Russian].

22. Ukrayina partyzans'ka. Partyzans'ki formuvannya ta orhany kerivnytstva nymy (1941–1945). [Ukraine is partisan. Guerrilla formations and their governing bodies (1941–1945)]. (2001). (Ed). Bazhan, O. Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo. [in Ukrainian].

23. Patrylyak, I. (2003). Radyans'ki partyzany ta ukrayins'ki povstantsi (porivnyal'na kharakterystyka za vikom, osvitoju, sotsial'nym pokhodzhennyam i natsional'nistyu). [Soviet guerrillas and Ukrainian insurgents (comparative characteristics by age, education, social origin and nationality)]. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. [Pages of military history of Ukraine], 7, 19 – 23. [in Ukrainian].

24. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund R. 27, Inventory 17, File 8880 [in Ukrainian].

25. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund R. 2, Inventory 7, File 582 [in Ukrainian].

26. Ukrayins'ka RSR u Velykiy Vitchyznyaniy viyni Radyans'koho Soyuzu 1941 – 1945. [Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941– 1945]. (1967). Kyiv : Polityvydav Ukrayiny, 3. [in Ukrainian].

Olexander G. Perehrest

Doctor of history, Professor, Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan

Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Olena O. Titika

candidate of Historical Sciences, associate Professor of the Department of World History and International Relations,

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>

e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Perehrest, O. & Titika, O. (2021). The Ukrainian peasant factor in the german-soviet war 1941 – 1945. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 30-42. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Perehrest-Titika

THE UKRAINIAN PEASANT FACTOR IN THE GERMAN-SOVIET WAR 1941 – 1945

Introduction. Among the most important problems of national history, a special place belongs to those related to the history of the Ukrainian village in the period 1941 – 1945. This is due to the fact that its economic and human potential was one of the main factors determining the course and consequences of military conflict between USSR and Germany. Both warring parties depended heavily on Ukraine's raw materials, food, and labor resources. Ukrainian rural society became an important source of manning combat units of the USSR Armed Forces and formations of the anti-Nazi Resistance movement. With their military and labor victory and sacrifice, the Ukrainian peasantry made a significant contribution to the victory over the invaders.

Purpose. In the context of this involvement of publications is an analysis of the Ukrainian peasant segment of the German-Soviet war of 1941 – 1945, determining the places and role of the Ukrainian peasantry in the defeat of Nazi Germany.

Methods. The authors used a socio-cultural approach, as well as general scientific principles of historicism, science, objectivity, etc.

Results. The above allows us to state that the Ukrainian peasant factor was important in the German-Soviet war of 1941 – 1945. The peasantry of Ukraine made a huge contribution to changing the defense capabilities of countries. The material and human resources of the Ukrainian countryside played an extremely important role in the victory over Nazi Germany.

Originality. The results of the research obtained by the authors are scientifically significant and new. They significantly expand and supplement previous knowledge about the place and role of the Ukrainian peasant factor in the German-Soviet war 1941 – 1945.

Conclusion. The materials of the research allow to significantly supplement the knowledge of the national history of the war in general, and the history of the Ukrainian peasantry of this period as a holistic and multifaceted phenomenon.

Key words: German-Soviet war, Ukrainian peasantry, agriculture, forms of participation of the peasantry in the struggle against the invaders, the contribution of the peasantry to victory, the tragic consequences of the war for the peasantry.

Received 25.12.2020

Accepted 10.03.2021

УДК: 316.344.42: 334.73(477.43) «18/19»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Pochynok

О. О. Починок

аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільськ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9329-5909>
e-mail: skiter25@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Починок О. О. Роль еліти Поділля у запровадженні кооперативних установ у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 43-50. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Pochynok

РОЛЬ ЕЛІТИ ПОДІЛЛЯ У ЗАПРОВАДЖЕННІ КООПЕРАТИВНИХ УСТАНОВ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті репрезентовано роль окремих представників регіональної еліти Подільської губернії з популяризації та впровадження ідей кооперативного господарювання серед населення Подільської губернії. Особливу увагу звернено на їх особистий внесок у розбудову та впровадження кооперативних господарств на Поділлі. Проаналізовано запропоновані шляхи покращення господарського життя й загалом соціального становища сільського населення губернії.

Ключові слова: кооперація, товариство, кооператор, інструктор, з'їзд, регіональна еліта, Подільська губернія.

Постановка проблеми. З'ясування ролі регіональної еліти у поширенні кооперативного руху на теренах Подільської губернії уможливило простеження того, як саме вона діяла задля покращення соціально-економічного становища населення. Аналіз діяльності представників еліти краю дає змогу окреслити їх особистий внесок у соціально-економічне життя подільців у справі вирішення суспільних та господарських проблем на рубежі століть. Дослідження ролі регіональних еліт в історії України є важливим і для розвитку сучасної української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема розвитку кооперативного руху в Україні та зокрема на Поділлі знайшла відображення у роботах таких науковців, як Ю. Магась-Демидас, О. Федьков [1; 2], І. Витанович [3], В. Подолян [4; 5], В. Рекрут, О. Степченко [6], А. Іващенко [7], Б. Кузіна [8], О. Яценко [9] та інших.

Метою дослідження є визначення ролі представників регіональної еліти Поділля у розповсюдженні та впровадженні ідей кооперативного господарювання серед населення губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Земельне питання та вирішення господарських проблем в Російській імперії після відміни царським маніфестом 1861 р. кріпосного ладу отримало нове соціально-економічне забарвлення. Зі стану стагнації, коли селянська діяльність була чітко контрольована поміщиком, вирішення земельних питань перейшло у фазу гострих соціальних та господарських конфліктів та проблем. Недосконало продумані етапи викупу селянами земельних наділів й інші економічні труднощі пореформеного часу загострювали внутрішню суспільно-політичну ситуацію. Навіть, попри революційні спроби його вирішення, земельне питання у Російській

імперії не отримало остаточного розв'язання. На перших засіданнях Державної Думи І скликання депутат від Подільської губернії Л. Стефанюк поряд із іншими доповідачами зазначив, що вони, як народні посланці, мають допомогти народові, котрий страждає без землі, тому що саме на «народі все стоїть і він з неї усю казну і військо утримує» [10, 208]. За таких реалій швидкість проведення викупу земельних наділів та розвиток власного господарства залежала від економічної спроможності господаря-одноосібника, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. у більшості випадків була доволі скрутною. Тому серед селянства починали розповсюджуватися ідеї та методи заснування і ведення кооперативних господарств. Цією роботою, здебільшого, займалися агрономи, їх помічники та інструктори з різного роду сільськогосподарських питань.

Відомостей про діяльність кооперативних установ на території Подільської губернії до 1896 р. не так вже й багато. Як зауважував відомий кооператор і дослідник історії запровадження кооперативних утворень на Поділлі В. Ворніков, цей період маловідомий і темний у прямому і переносному розумінні. Даних про нього дуже мало, а результати, якщо і залишилися, то суто негативні [11, 13]. Будучи також земським діячем, він завжди підтримував ідеї поширення кооперації. Згодом став тим, хто розкрив генезу розвитку споживчої кооперації Подільської губернії до 1911 р. [12, 17].

Першими на теренах губернії створювалися ощадно-позичкові, кредитні товариства [2, 58]. Така спілка на Поділлі вперше зафіксована у 1874 р. під назвою «Городоцьке товариство». Воно постало за безпосередньої допомоги землевласника, статського радника М. Виноградського. Задля цього діяч надав позику у розмірі 1000 руб. і прибуток із цього капіталу йшов на розвиток народних шкіл у

мастностях поміщика. Він отримав звання довічного попечителя кооперативу і до 1880 р. у «Городку» вже налічувалося 400 членів товариства [2, 59]. Проте після смерті землевласника установа занепадала, оскільки його спадкоємці не продовжили підтримку кооперативу. Тож його діяльність мала лише локальний характер. Загалом М. Виноградський займався активною підприємницькою діяльністю. У 1872 р. став одним із засновників Київського акціонерного земельного банку та його головою. Також активно підтримував розвиток кредитних спілок і товариств [13, 478; 483].

Якщо кредитні кооперативи, якими переважно опікувалися землевласники, мали тенденцію до розвитку, то селянські споживчі товариства майже відразу занепадали. Це зумовлювалося тим, що сільське населення у другій половині XIX ст. дуже скептично ставилося до самої ідеї кооперативного господарювання. Агроном Н. Срьомін особливо акцентував увагу на цьому аспекті. Він підкреслював, що усі починання, які спрямовані на покращення добробуту народних мас, завжди неминуче поєднанні зі змінами не тільки економічного устрою, а й взагалі усього укладу народного життя [14, 1]. За своєю природою, селянське населення завжди мало традиціоналістські настрої та не особливо охоче ставилося до змін, що стосувалися ведення господарства. Автор зазначав, що такі прояви серед селянства були логічно зрозумілими, адже у їх здавна уставлені звичаї починали втручатися чужі люди з незрозумілими для них вимогами [14, 4]. Це і провокувало підозріле та негативне ставлення до вкрай потрібних прогресивних змін. Таким чином, будь-які заходи з покращення економічного становища на селі просувалися доволі повільно. Тому, задля вирішення питання взаєморозуміння між популяризаторами кооперативних ідей і населенням, вирішили спершу провести просвітницьку роботу у цьому напрямі [14, 5].

Постало питання про правильне розуміння цілей та методів ведення господарства у кооперативному товаристві. Вирішення цієї проблеми набуло першочергового значення саме тому, що ідея кооперації у Подільській губернії не мала надто великого успіху серед власників сільськогосподарських угідь, оскільки селяни вбачали у цьому наступ на свободу ведення господарства та реалізації продукції. Змінити ситуацію, як зазначав А. Добровольський, могли б часті проведення кооперативних курсів [15, 12]. Такі заходи уже проводилися у деяких містах, та автор особливо зосереджував увагу на проведенні їх на селі, адже вони мали на меті роз'яснення селянам кооперативних принципів, які часто неправильно тлумачилися господарями. Для початку, на його думку, найкраще було б організувати проведення лекцій з кооперації у тих селах, де вона вже пустила коріння. Такі дії мали б важливе значення для правильного ведення та розвитку кооперативних товариств. Це стало б найкращою пропагандою кооперативних ідей серед селянства. Без розуміння того, як мала б діяти кооперація, таке то-

вариство, «як рослина без води, або ж погано росте, або ж практично засихає» [15, 12].

В. Ворніков, спостерігаючи за розвитком і поширенням кооперації в Подільській губернії, зауважив, що у 1906–1908 рр. такий вид господарства отримав широку підтримку серед населення. Усього за цей період створено 187 нових товариств [11, 15]. Проаналізувавши ці події, кооператор дійшов висновку, що це відбулося з причини підвищення популяризації кооперативного господарювання серед селянства. Визначальну роль у цьому, за його словами, відіграла непомітна тоді, а на перспективу основоположна, робота відомого діяча з кооперації Й. Волошиновського [11, 16]. Виходець із Поділля, народжений у с. Серби 1870 р., здобув освіту в єзуїтських навчальних закладах Галичини. Оскільки ідеї кооперативного господарювання на західноукраїнських землях мали широке розповсюдження та підтримку населення, їх вносили й у навчальні програми семінаристів [5, 221]. Повернувшись додому 1891 р., майбутній кооператор самостійно господарював у своєму маєтку, де на практиці відчув усю складність ведення особистого господарства. Продовжуючи вдосконалювати свої знання кооперативних ідей, він вирішив популяризувати цю форму господарювання серед подільських землеробів, які загалом з недовірою ставилися до нововведень [5, 222].

Досягти перелому в суспільній думці кооператору вдалося після того, як він у 1906 р. почав видавати в Могилеві-Подільському тижневик для селян «Світова Зірниця» [11, 16]. Як зауважив В. Ворніков, газета стала користуватися заслуженою популярністю. Особливою відмінністю тижневика стало те, що його керівник, по-перше, здійснював видання живою мовою народу, а по-друге, сам добре знав селян і «умів з ними говорити на різні теми, так, як дай Бог кожному розмовляти» [11, 16]. Ці слова підтверджував відомий діяч подільської «Просвіти» та співробітник земства В. Приходько. Зокрема, він зауважував, що це був зразок, як треба писати для наших людей у селі, що до того часу зовсім не читали часописів і взагалі на 80% були неграмотні. Більше того, просвітянин у своїх спогадах сміливо називав Й. Волошиновського «батьком кооперації на Поділлі» [16, 148]. Також В. Доманицький характеризував видання «Світової Зірниці» Й. Волошиновським як таке, що мало на меті покращення сільськогосподарської культури і допомагало селянинові краще господарювати та збільшувати свої достатки. Також, зважаючи на українську мову видання, автор наголошував, що воно було не лише зрозумілим і доступним широкому колу читачів, а й піднімало серед населення національну свідомість [17, 56].

На цьому діяльність подвижника не припинилась. У 1907 р. при «Подільському товаристві сільського господарства» заснували особливий відділ з покращення малих господарств. Новостворена установа взяла під опіку розвиток

кооперації і саме Й. Волошиновський став головою відділу [11, 16].

До справи підтримки розвитку створених селянських споживчих товариств долучилося губернське земство. Активним працівником земства з розвитку кооперації на Поділлі став М. Трублаєвич [11, 17], який ще наприкінці XIX ст. вдавався до суспільно-корисної діяльності на благо подолян. У 1898 р. був членом і попечителем Кам'янецького повітового комітету опікунства про народну тверезість [18, 8]. Він також став одним із ініціаторів створення друкованого видання земства – «Кооперативного листка» – і стежив за його редагуванням, друком та поширенням. У 1911 р. журнал перейменували в «Економический листок». Його мета, за словами редактора та керівника М. Трублаєвича, полягала в обслуговуванні інформативних потреб та інтересів усіх кооперативів Подільської губернії [11, 20].

Ще до заснування вищезазваних друкованих видань, 1904 р. у Кам'янці-Подільському відбулася подія, яка, можливо, і стала одним із рушіїв активізації кооперативного руху в подільському краї. У 1903 р. М. Левицькому – відомому на імперському рівні кооператору, від Комісії з організації народних читань при Кам'янець-Подільському попечительстві про народну тверезість надійшло запрошення відвідати місто і прочитати декілька лекцій про артіль. Однак тоді його приїзд у Кам'янець не відбувся. Діяч відповів згодою на повторне запрошення Комісії та міського кооперативу споживачів під головуванням М. Трублаєвича у 1904 р. [6, 5].

Як згадував В. Приходько, «артільний батько» приїхав до Кам'янця і виступив у Пушкінському домі з лекцією про свої трудові артілі та кооперацію загалом. М. Левицький, почавши по-російськи, згодом перейшов на українську мову і описав свій досвід із розвитку сільськогосподарських артілей. Особливо лектор зацентрував на тезі, що досягли успіху ті громади, де селяни зуміли консолідуватись і навіть спільним реманентом та зусиллями господарювали. У сільських товариствах, які не бажали об'єднуватись заради спільної мети і тяжіли більше до одноосібництва, артілі швидко занепадали. За словами автора спогадів, після прослуханої лекції він та його товариші стали «гарячими прихильниками ідеї кооперативного господарства» [16, 87].

Внаслідок цього та подібних заходів кооперативні товариства почали відкриватися значно активніше, тож постало питання про необхідність створення певної об'єднаної установи для обговорення та вирішення нагальних питань. Зважаючи на це, кооперативні діячі вирішили провести з'їзд представників споживчих товариств Подільської губернії у м. Жмеринка. Одним із завдань було вирішення проблеми районних об'єднань кооперативних споживчих товариств – Пеньківського, Вороновицького та Яланецького, які загалом об'єднували 41 товариство – приблизно 12% від загальної кількості кооперативів губернії. Через не налагоджену систему закупівлі товарів вони не мали можливості надалі

добре функціонувати [9, 72]. На першому зібранні (17–18 серпня 1909 р.) за головуванням М. Трублаєвича у присутності 170 представників публічно визнали заслуги Й. Волошиновського та визначальну роль його газети у поширенні кооперативного знання [11, 19–20].

З'їзд представників споживчих товариств звернув увагу керівництва губернії на можливість підтримки такого роду господарювання. Зокрема, після згаданого зібрання подільський губернатор О. Ейлер розіслав усім директорам цукрових заводів запит, чи не вважають вони за можливе відпускати товариствам та їх «районам» цукор за оптовою ціною. Проте лише деякі директори відповіли на нього згодою [11, 20]. І хоча вагомою практичною допомогою не було здійснено, все ж це була реакція, що свідчила про зацікавленість губернського управління у розвитку кооперації на Поділлі.

Після проведення перших загальних зборів кооператорів представники економічного сектору в Подільській губернії зійшлися на думці, що основною причиною нестабільного економічного розвитку на цій території був неправильний підхід до реалізації поставлених завдань. Порушувалось одне вагомe правило: спочатку навчання, а потім робота. Впровадження чогось нового в системі господарювання може бути ефективним тільки з максимальним, поглибленим розумінням того, якими методами можна досягти бажаного результату. Тільки поступовий, стабільно виважений рух приведе до прогресу. Інструктор В. Ворніков застерігав, що не варто поспішати із заснуванням нових товариств в осередках, де кооперативні засади ще не зміцніли [19, 2]. Тобто, важливо спочатку підготувати базис – фундамент для успішного подальшого функціонування такого роду установ. Діяч наголосив на прагматичних, але дуже важливих факторах, без яких розвиток кооперативного руху дуже ускладнювався. Насамперед це організація гуртків для вивчення кооперації; бібліотек із кооперативної тематики; вивчення місцевої екологічної та побутової ситуації; виклик для бесід інструкторів і спеціалістів, відвідування курсів та з'їздів [19, 2].

Представники кооперативного руху Подільської губернії: В. Ворніков, Й. Волошиновський, Р. Реннінг та інші, які розробляли теорію і поширювали практичні заходи кооперативного руху [2, 125], зосередили більшу увагу на покращенні ланки інструкторської допомоги для споживчих товариств. У 1910 р. губернське земство затвердило три посади інструкторів споживчих товариств. Протягом 22–23 квітня 1910 р. влаштували кооперативні курси за розпорядження земської управи Подільської губернії. Там провели читання з сільськогосподарської кооперації – Е. Калужний, з кредитної – три місцеві інспектори, з дрібного кредиту і споживчої кооперації – Й. Волошиновський і С. Лехнович [20, 6]. Восени того ж року відбулись подібні, але триваліші курси, на які запросили прочитати лекції інструкторів В. Ворнікова, П. Северенчука і священника Марічева [11, 20]. Збільшення кількості подібних

просвітницьких заходів мало першочергове значення, адже без розуміння населенням чіткого плану дій щодо створення та розвитку кооперативних товариств вони не мали стійкого фундаменту для успішної діяльності.

На сторінках «Кооперативного листка» знаходимо відгук про ці курси. Відвідувач лекцій Н. Дорогостайський дуже позитивно оцінював захід. Зокрема відзначав, що присутні достатньо багато дізналися від лекторів, що їм було б дуже важко зробити не маючи широкого доступу до потрібних книг та й коштів на їх купівлю. Була надана можливість задавати питання, висловлюватися про потреби місцевих кооперативних господарств й отримувати чіткі відповіді на питання як від керівника курсів, так і від лектора [21, 37]. Про такий підхід до інструкторської роботи говорив Д. Зосіматю. Він закликав, щоб очільники цієї справи були не лише «прихильниками бумажки, а живого доступного слова» і вміли донести ідею людям через практичне застосування теоретичних викладів [22, 35–36]. Особливу увагу діяч звертав на те, щоб інструктори мали чітке усвідомлення тонкощів сільськогосподарської праці та розуміли селянина і його потреби. Важливим аспектом, на думку кооператора, було те, щоб особи, які обираються на інструкторів, представляли свою селянську громаду і мали практичний досвід, отриманий на місцях [22, 36].

Багато представників споживчих товариств ставились скептично до необхідності такого кроку. Р. Реннінг стосовно цього питання висловив доволі аргументовану позицію. На його переконання, губерньський інструктор не сидітиме в кабінеті та не видаватиме циркуляри, а активно працюватиме у вирішенні нагальних проблем розвитку кооперативної справи [23, 24]. Усвідомлюючи, що особи, які бажали б започаткувати кооперативне господарство, не завжди мали розуміння того, як вести його правильно і якими засобами досягти успіху, діяч наполягав на наявності хоча б одного інструктора на повіт [24, 2].

До справи поширення кооперації долучалось і духівництво. Священники як освічені представники громади часто допомагали селянам у розвитку товариств. Так, Тимківське сільськогосподарське товариство (Балтського повіту) своїм розвитком зобов'язане місцевому священнику о. А. Гриневичу. Діяльність цього духівника не обмежувалася лише виконанням релігійних обов'язків. Він всіляко заохочував парафіян до розвитку споживчих товариств та особисто допомагав у розв'язанні питань з діяльності кооперативних установ [25, 5]. Пресвітер також відомий обранням депутатом у Державну Думу та своєю активною участю і членством у складі трудової групи та як один з організаторів Української думської громади [26, 18].

Кредитна спілка та споживче товариство в с. Пасинках (Ямпільського повіту) постали за допомоги о. Ковальчука. З метою набуття

досвіду в цій справі він брав участь у закордонній поїзді представників споживчих товариств разом із відомим діячем Й. Волошиновським. У м. Вороновиця (Брацлавського повіту) у діяльності споживчого товариства, яке об'єднувало сусідні організації у міжрайонну спілку, активну участь брав місцевий священник о. М. Смеречинський. До роботи інструкторів споживчих товариств, які перебували на утриманні земства, долучився о. Маричев [25, 5].

Зважаючи на те, що сільські громади на Поділлі складались переважно з християнського населення, служителі культу мали серед селян особливий авторитет. За умов соціально-економічних трансформацій другої половини XIX – початку XX століття позиція священнослужителя, який також часто самостійно вів власне господарство, мала вагоме значення.

Другий з'їзд представників подільських споживчих товариств відбувся 8–10 червня 1911 р. у Вінниці під головуванням активного земського діяча та предводителя дворянства графа Д. Гейдена, якого вибрали почесним головою з'їзду. На з'їзд прибуло 84 представники споживчих товариств, члени Московського і Київського союзів споживчих товариств, Київського земства, редактор «Світової Зірниці» Й. Волошиновський, відомий організатор артілей М. Левицький та багато інших, – разом 134 учасники. На цьому ж з'їзді відзначили вагомі заслуги М. Трублаєвича у розвитку кооперації. Йому висловили подяку та прийняли постанову про заснування фонду його імені для допомоги школі кооператорів [11, 21–22].

Для товариств, які зуміли розвинути свою діяльність та досягнути тонкощі поступового розвитку, важливим чинником стало підтримання належного товарообігу в кооперативних крамницях. У постановах зібрання наголошувалося, що важливим фактором для привернення уваги покупців є вмілий підбір товарів. Підкреслювалося, що рушієм у справі вдалого маркетингу слугує їх доброякісність, сумлінність у продажі, чистота і порядок в магазині та ввічливість службовців із покупцями [27, 4].

Виробництво та реалізація продукції виявилася чи не основною проблемою. Ведення господарства вимагало затрати значної суми коштів, яких часто бракувало у селян. Майже завжди єдиним виходом ставала кредитна позика, що не вирішувала проблему, а лише її відтермінувала. Як вважав А. Добровольський, правильна робота кооперативу усунула б таку незручність, зник би «відбиток простого торгашества». Свідоме ставлення членів до кредитного кооперативу поступово зняло б часте побутовання серед селянства вислову «записався в банку на гроші» [15, 13].

Також на зібранні представники підтвердили ідейну політику кооперативного господарювання щодо спиртних напоїв: визнали їх продаж в споживчих крамницях неприпустимим [27, 4].

Нагомість схвалювалося запровадження продажу книг, брошур і газет. Крім того, з'їзд визнав, що підтримка інструкторської допомоги залишається вкрай необхідною [27, 5–6].

На Третньому з'їзді представників споживчих товариств (25–27 червня 1913 р.) відзначили позитивну динаміку показників із відкриття та діяльності кооперативних товариств. Як зауважував Д. Зосіматю, інструктор у Вінницькому повіті, за кількістю споживчих товариств він посідає перше місце в Росії, а такому стрімкому розвитку кооперації в цій місцевості особливим чином сприяв граф Д. Гейден [19, 3]. Кооператори акцентували увагу на проблемі пияцтва в селах Поділля і знову ж таки наголошували на неприпустимості продажу алкогольних напоїв у кооперативних крамницях. У контексті культурно-просвітньої роботи зазначали, що можна щасливо і радісно проводити час без випивки. Губернський земський інструктор П. Северенчук продемонстрував наочний приклад таких заходів. Зокрема, у рідному селі діяча споживче товариство взяло на себе ініціативу організації громадського садочка. Це починання підтримала сільська молодь. В одного з селян орендували сад, встановили в ньому лавки, гоїдалки, організували забави. Перше весняне свято – Пасха – пройшло у с. Кордишевка без пияцтва [19, 17–18].

Загалом, з'їзди ставали одним із основних плацдармів для подальшого поширення та розвитку кооперації на Поділлі. Знайомство з досвідом роботи утворених товариств надавало можливість представникам кооперативів знаходити вирішення проблем для власних спілок. Особливо варто наголосити на визначальній ролі, яку відіграли у пропагуванні кооперативних ідей адепти поширення такого типу господарств на теренах Подільської губернії. Саме завдяки їхній наполегливій праці, незважаючи на численні невдачі, постала реальна можливість зацікавлення селянства подільського краю кооперацією.

Користь від поширення кооперативів не вичерпувалася лише поліпшенням життя селян у системі торгівлі та сільського господарювання. Вони розкривали й інші можливості. Так, при товариствах відкривалися похоронні каси. Це дозволяло їх членам позбавити власні сім'ї від труднощів, які виникали у випадку смерті годувальника. Особливо через таку ситуацію страждали бідні родини. Витрати на похорон забирали буквально останні заощадження, беручи до уваги, що коштів і так бракувало для ведення господарства. У такій ситуації люди змушені були звертатися до послуг лихваря, навіть на найгірших умовах, або ж здавати землю в оренду. Членство у такій касі, завдяки сплаті визначених громадою щорічних внесків, рятувало родину від значних труднощів [28, 5].

Участь селян у кооперативних товариствах та відвідування лекцій з ведення сільськогосподарських робіт сприяли піднесенню рівня їх особистого

господарства. Відвідуючи курси, селяни дізнавалися про нові прогресивні методи та способи господарювання. В 1913 р. урядовий агроном С. Чернявський подав опис зразкових селянських господарств Подільської губернії. Особливо цікавою є характеристика господарства селянина І. Стасюка із с. Довжок Ольгопільського повіту. Посадовець відзначав, що урожаї І. Стасюка набагато кращі, ніж у його сусідів [29, 51]. Критерієм успіху господаря, на думку агронома, стало те, що він застосовував нові раціональні методи господарювання. У звіті зазначалось, що І. Стасюк цікавився сільськогосподарською літературою та часто звертався до агрономічного персоналу за порадою та вказівками з цікавих йому сільськогосподарських питань [29, 51]. Наведенням такого факту діяч ратував за те, щоб селяни за потреби зверталися за допомогою. Як бачимо, він особливо акцентував на користі просвітительської діяльності серед селян шляхом розповсюдження літератури та консультативних заходів спеціальних установ. Тобто, стверджуємо, що пропагування ідей кооперативного господарювання допомагало поширювати серед селян інноваційні на той час методи і техніки ведення сільського господарства.

Висновки. Отже, впровадження в Подільській губернії кооперативного господарювання не давалося легко. І хоча сільське населення згодом зацікавилася цією новацією та намагалося створювати і розвивати різного роду товариства та установи, не так багато кооперативів вели справу добре й правильно. Діячі подільського кооперативного руху ще на початку передбачали, що ця справа буде просуватись із значними проблемами. Проте, спостерігаючи малоземелля більшості селян, проблеми з реманентом та факти руйнування господарств одноосібників через кредитні борги, затягнені задля того, щоб прогудувати родину і утримувати господарство з року в рік, вони розуміли, що ситуацію треба змінювати.

Такі особи, як Й. Волошиновський, В. Ворніков, М. Трубласевич, Р. Реннінг, Д. Зосіматю, П. Северенчук та багато інших, намагалися піднести на вищий рівень господарську діяльність населення та й загалом економічну ситуацію в Подільській губернії. Це вдавалося робити також завдяки сприянню деяких землевласників. Вагому допомогу в розвитку та підтримці кооперативних установ надавав граф Д. Гейден. Також був зацікавлений у поширенні такого типу господарювання губернатор О. Ейлер.

Загалом констатуємо, що вищезазначені особи завдяки активній участі у суспільно-корисній праці стали яскравими діячами Поділля в соціально-економічній сфері краю. Запропонований у нашій студії вектор дослідження не вичерпує усієї проблеми, а лише розкриває додаткові можливості подальшого вивчення діяльності представників еліти Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Магась-Демидас Ю. Законодавство Російської імперії про кредитну кооперацію та його реалізація у Правобережній Україні (2 пол. XIX ст. – поч. XX ст.). *Літописець: збірник тез за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історія і сьогодення»* (м. Житомир, 6 грудня 2012 року), 2013. С. 8–16.
2. Магась-Демидас Ю., Федьков О. Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860 – 1914 роки: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 144 с.
3. Витанович І. Історія Українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.
4. Подолян В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939). Вінниця, 2005. 456 с.
5. Подолян В. Формування кооперативних поглядів Й.А. Волошиновського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія «Історія». Вип. 11. Вінниця, 2006. С. 220–223.
6. Рекрут В., Степченко О. «Аргільний батько» Левитський Микола Васильович на Поділлі. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 21. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 376–386.
7. Івашенко А. Кооперація на Хмельниччині: кроки добробуту. *Хмельниччина: роки становлення та поступу: матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький, 1997. С. 331–336.
8. Кузіна Б. Історія споживчої кооперації Поділля. Хмельницький: Вид-во Цюпак, 2010. 207 с.
9. Яценко О. З історії спілкового будівництва української кооперації на Поділлі (початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2009. № 2–3. С. 71–74.
10. Государственная Дума. Созыв 1. Сессия 1. Стенографические отчеты. Источник электронной копии: РНБ. Т. 1: Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). 1906. 866 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/372307>
11. Ворников В. Потребительская кооперация в Подольской губернии. *Экономическая жизнь Подолши*. № 1. Каменец-Подольск, 15 февраля 1913 г. С. 13–29.
12. Вісин В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій половині XX ст.: історичний аспект. Луцьк, 2015. 522 с.
13. Проскурякова Н. Ипотека в Российской империи. Москва: Изд. дом высшей школы экономики, 2017. 744 с.
14. Еремін Н. О культурно-просветительных начинаниях в области сільсько-хозяйственного оборота. *Экономическая жизнь Подолши*. № 15. Каменец-Подольск, 1 августа 1913 г. С. 1–6.
15. Добровольский А. Кооперация и народ. *Экономическая жизнь Подолши*. № 1. Каменец-Подольск, 15 февраля 1913 г. С. 12–13.
16. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Частина перша. Нью-Йорк ; Мюнхен : Криниця, 1967. 184 с.
17. Доманицький В. Українська преса в 1906 р. *Україна: науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал*. Том 1. Частина II. Київ, 1907. С. 48–65. URL: https://archive.org/details/ukrain0/1907_Knyha_1-1/page/56/mode/2up
18. Державний архів Хмельницької обл. Ф. 125. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.
19. Труды третьего съезда представителей потребительных обществ Подольской губернии, состоявшегося 25–27 июня 1913 года в г. Виннице. Каменец-Подольск: Типо-литография Под. Губ. Правления, 1915. 161 с.
20. Курсы по кооперации в г. Жмеренке. *Кооперативный листок Земского Управления Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 15 мая 1910 г. № 10. С. 6–7.
21. Дорогостайский Н. Впечатления Жмеренских курсов. *Кооперативный листок Земского Управления Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 15 мая 1910. № 10. С. 36–38.
22. Зосимато Д. Село Ганиовка, Ушицкого уезда. *Кооперативный листок Земского Управления Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 15 мая 1910 г. № 10. С. 35–36.
23. Труды первого Подольского губернского кооперативного совещания, состоявшегося 24, 25 и 26 января 1914 года в г. Виннице. Каменец-Подольск: Типография Губернского Правления, 1915. 92 с.
24. Реннинг Р. О содействии земства потребительной кооперации. *Экономическая жизнь Подолши*. № 20. Каменец-Подольск, 15 октября 1913 г. С. 1–8.
25. Участие духовенства в учреждениях мелкого кредита. *Кооперативный листок Земского Управления Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 15 августа 1910 г. № 16. С. 4–6.
26. Глушковецкий А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. 400 с.
27. Постановления первого и второго съездов представителей Потребительских обществ Подольской губернии. Винница: Типография Винницкого Городского Управления, 1911. 12 с.
28. О похоронной кассе. *Кооперативный листок Земского Управления Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 15 мая 1910 г. № 10. С. 4–6.
29. Чернявский С. Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии. *Экономическая жизнь Подолши*. № 21–22. Каменец-Подольск, 1–15 февраля 1913 г. С. 50–60.

References:

1. Magas-Demydas, Y. (2013) Zakonodavstvo Rosiiskoi imperiipro kredytnu kooperatsiiu ta yoho realizatsiia u Pravoberezhnii Ukraini (2 pol. XIX st. – poch. XX st.) [Legislation of the Russian Empire on credit cooperation and its implementation in the right-bank Ukraine (second half of XIX – early XX century)]. *Litopysets: zbirnyk tez za materialamy Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii «Prava liudyny: istoriia i sohodennia»* (Chronicler: collection of abstracts

- based on the materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference «Human Rights: History and Present»). Zhytomyr. (in Ukr.)
2. Magas-Demydas, Y. & Fedkov, O. (2010) Kooperatyvnyi rukh u Podilskii hubernii. 1860 – 1914 roky [Cooperative movement in Podolsk province. 1860 – 1914]. Kamianets-Podolskyi. (in Ukr.)
 3. Vytanovych, I. (1964) Istoriiia Ukrainського kooperatyvnoho rukhu [History of the Ukrainian cooperative movement. New York]. (in Ukr.)
 4. Podolyan, V.V. (2005) Yoakhym Voloshynovskiy u stanovlenni ukrainського kooperatyvnoho rukhu (1897–1939) [Joachim Voloshynovsky in the formation of the Ukrainian cooperative movement (1897–1939)]. Vinnytsia. (in Ukr.)
 5. Podolyan, V. (2006). Formuvannia kooperatyvnykh pohliadiv Y.A. Voloshynovskoho [Formation J. A. Voloshynovsky's cooperative views]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho (Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky. History series)*. Pub. 11. Vinnytsia. (in Ukr.)
 6. Recrut, V. & Stepchenko, O. (2014) «Artilnyi batko» Levytskyi Mykola Vasylovych na Podilli [«Artel father» Levitsky Mykola Vasyliovych in Podillia]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli (Education, science and culture in Podolia)*. T. 21. Kamianets-Podilskyi. (in Ukr.)
 7. Ivashchenko, A. (1997) Kooperatsiia na Khmelnychchyni: kroky dobrobutu [Cooperation in the Khmelnytsky region: steps of prosperity]. *Khmelnychchyna: roky stanovlennia ta postupu: materialy Vseukrainskoi naukovoï istoryko-kraieznavchoï konferentsii (Khmelnytsky region: years of formation and progress: materials of the All-Ukrainian scientific historical and local lore conference)*. Khmelnytskyi. (in Ukr.)
 8. Cousina, B. (2010) Istoriiia spozhyvchoi kooperatsii Podillia [History of consumer cooperation of Podillya. Khmelnytskyi]. (in Ukr.)
 9. Yatsenko, O. (2009) Z istorii spilkovoho budivnytstva ukrainської kooperatsii na Podilli (pochatok XX st.) [From the history of union building of Ukrainian cooperation in Podillya (early XX century)]. *Siverianskyi litopys (Severian chronicle)*. Chernihiv. (in Ukr.)
 10. *Gosudarstvennaya Duma. Sozyiv 1. Sessiya 1. Stenograficheskie otchety. Istochnik elektronnoy kopii: RNB. T. 1: Zasedaniya 1–18 (s 27 aprelya po 30 maya) [State Duma. Convening 1. Session 1. (1906) Verbatim Records. Electronic copy source: NLR. Vol. 1: Sessions 1–18 (April 27 to May 30)]*. Retrieved from <https://www.prlib.ru/item/372307> (in Rus.)
 11. Vornikov, V. (1913) Potrebitelskaya kooperatsiya v Podolskoy gubernii [Consumer cooperation in the Podolsk province]. *Economical life of Podolia*, 1. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 12. Visyn, V. (2015) Kooperatyvnyi rukh na Volyni u druhiï polovyni XIX – pershii polovyni XX st.: istorychnyi aspekt [Cooperative movement in Volhynia in the second half of the XIX – first half of the XX century: historical aspect]. Lutsk. (in Ukr.)
 13. Proskuryakova, N. (2017) Ipoteka v Rossiyskoy imperii [Mortgage in the Russian Empire]. Moscow. (in Rus.)
 14. Eremin, N. (1913) O kulturno-prosvetitelnykh nachinaniyakh v oblasti selsko-hozyaistvennago oborota [About cultural and educational undertakings in the field of agricultural turnover]. *Economical life of Podolia*, 15. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 15. Dobrovolsky, A. Koopertsiya i narod [Cooperation and people]. *Economical life of Podolia*. №. 1. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 16. Prikhodko, V. (1967) Pid sontsem Podillia. Spohady [Under the sun of Podillya. Memoirs]. Part one. New York ; Munich. (in Ukr.)
 17. Domanitsky, V. (1907) Ukrainська преса в 1906 р. [Ukrainian press in 1906]. *Ukraine: scientific and literary-journalistic monthly magazine*. Kyiv. Retrieved from https://archive.org/details/ukrain0/1907_Knyha_1-1/page/56/mode/2up (in Ukr.)
 18. State Archives of Khmelnytsky Region. S. 125. Des. 1. Case 4. Sh. 8.
 19. *Trudy tretogo s'ezda predstaviteley potrebitelnykh obshchestv Podolskoy gubernii, sostoyavshegosya 25–27 iyunya 1913 goda v g. Vinnitse [Proceedings of the third congress of representatives of consumer societies of the Podolsk province, held on June 25–27, 1913 in the town of Vinnitsa]*. (1915) Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 20. *Kursy po kooperatsii v g. Zhmerenke [Courses on cooperation in Zhmerenka]*. (1910) *Cooperative leaflet of the Zemsky Administration of the Podolsk province*. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 21. Dorogostaysky, N. (1910) Vpechatleniya Zhmerenskikh kursov [Impressions of courses in Zhmerenka]. *Cooperative leaflet of the Zemsky Administration of the Podolsk province*. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 22. Zosimato, D. (1910) Selo Ganiovka, Ushitskogo uезда [The village of Ganivka, Ushitsky district]. *Cooperative leaflet of the Zemsky Administration of the Podolsk province*. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 23. *Trudy pervogo Podolskogo gubernskogo kooperativnogo soveshaniya, sostoyavshegosya 24, 25 i 26 yanvarya 1914 goda v g. Vinnitse [Proceedings of the first Podolsk provincial cooperative meeting, held on January 24, 25 and 26, 1914 in the town of Vinnitsa]*. (1915) Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 24. Renning, R. (1913) O sodeystvii zemstva potrebitelnoy kooperatsii [About the assistance of the zemstvo of consumer cooperation]. *Economical life of Podolia*, 20. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 25. *Uchastie duhovenstva v uchrezhdeniyakh melkogo kredita [Participation of the clergy in small credit institutions]*. (1910) *Cooperative leaflet of the Zemsky Administration of the Podolsk province*. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 26. Glushkovetsky, A. (2010) Demokratsiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi hubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii [Democracy in the province: elections and activities of deputies of the Podolsk province in the State Dumas of the Russian Empire]. Kamianets-Podilskyi (in Ukr.)
 27. *Postanovleniya pervogo i vtorogo s'ezdov predstaviteley Potrebitelskikh obshchestv Podolskoy gubernii [Resolutions of the first and second congresses of representatives of the Consumer Societies of the Podolsk province]*. (1911) Vinnytsia. (in Rus.)
 28. *O pohoronnoy kasse [About the funeral fund]*. (1910) *Cooperative leaflet of the Zemsky Administration of the Podolsk province*. Kamenets-Podolsk. (in Rus.)
 29. Chernyavsky, S. (1913) Obraztsovyie krestyanskie hozyaystva Podolskoy gubernii [Exemplary peasant farms in the Podolsk province]. *Economical life of Podolia*, 21–22. Kamyants-Podolsk. (in Rus.)

Olexander O. Pochynok

post-graduate of the Department of archival studies, special historical and legal disciplines, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9329-5909>
e-mail: skiter25@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pochynok, O. (2021). The role of the elite of Podilya in the introducing of cooperative institutions in Podilsk province at the end of XIX - early XX century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 43-50. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Pochynok

THE ROLE OF THE ELITE OF PODILYA IN THE INTRODUCING OF COOPERATIVE INSTITUTIONS IN PODILSK PROVINCE AT THE END OF 19th - EARLY 20th CENTURY

Introduction. Finding out the role of the regional elite in the spread of the cooperative movement in the Podolsk province is important in terms of such factors. Provides an opportunity to trace what actions they took to improve the socio-economic situation of the population. And can show their personal contribution to solving social and economic problems in the province at the turn of the century. The study of the role of regional elites in the history of Ukraine is important for the development of the modern Ukrainian state.

Purpose. The purpose of the study is to determine the role of representatives of the regional elite of Podillya in the dissemination and implementation of ideas of cooperative management among the population of the province in the second half of the nineteenth – early twentieth century. To achieve the purpose of the study, we focus on solving the following tasks. Find out the reasons that led to the search for a new management system. Describe the development of the cooperative movement in the Podolsk province in the specified chronological framework. To trace the participation of economic sector figures in the dissemination of cooperative ideas among the population of the region and assistance to peasants in the organization of cooperative societies. Find out their personal contribution to the development of cooperation in Podillya and outline the social usefulness of their activities. **Methods.** The study is based on the use of such methods as: concrete-historical and using a social approach. The principles of objectivity and comprehensiveness allow the best use of methods of analysis and synthesis to achieve the objectives.

Results. The article reveals the role of the regional elite of Podolsk province in the introduction of various types of cooperatives among the population of the region. In particular, the main emphasis is placed on materials that highlight their repeated explanations to the villagers of the usefulness of such types of farms in conditions of scarcity of land and lack of resources for a full and profitable one-man farm. It is noted that thanks to the persistence and hard work of some figures of the economic sector of the province, it was possible to successfully promote and implement the ideas of cooperative management among the rural population of Podillya.

Originality. An element of scientific novelty of the study is an attempt to outline and analyze the personal contribution of representatives of the regional elite, including socio-economic figures of Podolsk province, who, not showing indifference to economic problems, tried to improve the life of the population and the general state of economic relations in the province.

Conclusion. The introduction of cooperative institutions in the Podolsk province was not easy. Although the rural population later became interested in this innovation and tried to create and develop various cooperative societies, not many cooperatives worked properly. Activists of the Podolsk economic sector predicted from the very beginning that this case would move forward with significant problems. However, observing the problem of scarcity of land, the problem of lack of funds for productive labor in agriculture and the destruction of individual farms due to credit debts, they understood that the situation needed to change.

Persons such as J. Voloshinovsky, V. Vornikov, M. Trublaevich, R. Renning, D. Zosimato, P. Severenchuk and many others tried to raise the level of economic activity of the population and the general economic situation in the Podolsk province. This was also done with the help of some landowners. Earl D. Heyden provided significant assistance for the development and maintenance of cooperative institutions. Governor O. Eyler was also interested in spreading this type of management.

In general, we can state that the above-mentioned persons, due to active participation in socially useful work, have become bright figures of Podillya in the socio-economic sphere of the region. The vector of research proposed in our study does not exhaust the whole problem, but only reveals additional opportunities for further study of the activities of the elite of Podillya in the second half of the 19th - early 20th centuries.

Key words: cooperation, partnership, consumer cooperation, cooperator; instructor; congress, management, regional elite, Podolsk province.

Received 07.02.2021

Accepted 21.05.2021

УДК 94(477.46)»19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Svyaschenko

З. В. Священко

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-5144-2019>

e-mail: szv090808@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Священко З. В. Внесок місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості у розробку основ нової аграрної політики на початку XX ст. (на матеріалах Уманського повіту). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 51-56. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Svyaschenko

ВНЕСОК МІСЦЕВИХ КОМІТЕТІВ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПИТАНЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У РОЗРОБКУ ОСНОВ НОВОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ)

У статті проаналізовано діяльність Уманського повітового комітету Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Доведено, що потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму сприймалася членами комітету. Вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні проблеми.

Ключові слова: селянство, аграрне питання, Особлива нарада, місцеві комітети, Уманський повіт.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. сільське господарство Російської імперії потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну. Потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії. Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. Микола II підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Очолив її тодішній міністр фінансів С. Вітте.

Для якісного інформаційного забезпечення роботи 9 лютого 1902 р. було прийнято рішення про створення структурного підрозділу Особливої наради – місцевих комітетів. За задумом, останні мали представляти собою специфічну колегію на чолі з відповідальним перед урядом керівником. Комітети поділялися на повітові та губернські. Перші очолювали повітові предводителі дворянства, другі – губернатори. Всього було зорганізовано 618 комітетів. Із них 82 – губернські, 536 – повітові. Із останніх 50 губернських та 490 повітових комітетів діяло на Європейській території Російської імперії [1, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості активно вивчали дореволюційні дослідники [2-4], через ідеологічні табу поверхово і фрагментарно – радянські [5; 6], вивчають сучасні вітчизняні [7; 8] та російські науковці [9-12]. Разом із тим,

вітчизняні дослідники ще недостатньо вивчили діяльність окремих місцевих комітетів «Особливої наради», зокрема, Уманського повітового комітету, поза увагою залишається з'ясування регіональних особливостей в їх діяльності.

Мета статті. Автор статті ставить за мету з'ясувати регіональні особливості у діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості та їх внеску у розробку основ нової аграрної політики на початку XX ст. на матеріалах Уманського повітового комітету.

Виклад основного матеріалу. Повітові комітети виконували так звану «чорнову роботу», тобто збирали інформацію про потреби, проблеми сільського господарства на рівні повіту. Далі передавали її для узагальнення до губернського комітету. Члени останнього отриману розрізнену інформацію зводили у єдине ціле. У такий спосіб вимальовувалася цілісна картина з урахуванням регіональних особливостей по всій Російській імперії. Стосовно функцій повітових та губернських комітетів, то їх точно у своєму виступі сформулював С. Вітте: «Очікувати від місцевих сил розробки питань неможливо. Допомога місцевих сил фахівцям не потрібна. Я місцевому елементу придаю значення лише у сенсі поповнення програми: можливо, ми обійдемо увагою питання, які є важливими на місцевому рівні, але нам невідомі» [13, 79-80].

Створюючи цей структурний підрозділ, члени Особливої наради вирішували ще одну проблему – вони діяльності Особливої наради надавали характеру контрольованої публічності. На нашу думку, такий крок за тогочасних умов був виявом справжнього лібералізму. Окрім того, як можна було

вирішувати селянське питання без тих кому власне адресувалося його вирішення – безпосередніх сільгоспвиробників.

Формування кадрового складу комітетів покладалося на їхніх керівників. Якихось чітких інструкцій стосовно цього питання розроблено не було. Члени Особливої наради запропонували керівникам комітетів при вирішенні кадрових питань керуватися тим, що інформація про потреби, проблеми сільського господарства того чи іншого повіту чи губернії має надходити від якомога більшої кількості компетентних у цій справі осіб. Рекомендувалося отримувати інформацію «не лише від земських діячів, але і місцевої адміністрації, дворянства, і навіть окремих фахівців із тієї чи іншої справи» [1, 5-6].

Так, Уманський повітовий комітет нараховував 24 особи, перевага належала дворянам та землевласникам. Їхня частка у складі повітового комітету становила 9 осіб, тобто 1/3. Серед членів комітету ми бачимо мирових посередників, волосних старшин, губернського секретаря, а також директора Уманського землеробського училища та головного садівника Уманського Царициного саду [14, 1051]. Головою комітету став Голова Умансько-Звенигородського з'їзду мирових посередників Л. Турчанович. Комітет розпочав свою роботу 29 липня 1902 р. Всього було проведено 8 засідань: 29 липня, 28 серпня, 29 вересня, 1, 7, і 15 листопада та 12 грудня.

Перших два засідання були присвячені знайомству з основними пунктами програми «Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості». На інших предметом обговорення був детальний розгляд питань програми та заслуховування доповідей, підготовлених окремими членами комітету. Серед доповідачів були В. Косовський, Моравський, Розе, Ю. Ланцький, Ю. Бржозовський. Доповідь Ю. Бржозовського не обговорювалась на засіданнях комітету, оскільки в ній порушувалися питання, які не входили до програми «Особливої наради».

Зауважимо, що члени місцевих комітетів здебільшого творчо підходили до запропонованої їм програми. Незавжди вони погоджувалися з нею, вносили свої пропозиції, розширювали її зміст тощо. Так, згадуваний вище уманський поміщик Ю. Кораб-Бржозовський, який був членом Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, зазначав, що програма «Особливої наради» включала пункти, які для окремих регіонів не мають великого значення, не передбачає питань важливих для тих чи інших куточків імперії [14, 1071]. Уже на першому своєму засіданні Уманський комітет визначив питання, які, на думку Ю. Кораб-Бржозовського, мали б бути вирішені, ми бачимо створення таких умов, за яких селяни мали б зрозуміти необхідність підвищення рівня знань, а також боротьба з пияцтвом. Апелюючи до прикладу Сполучених Штатів, він вважав, що на всій території імперії мали б бути заборонені всі заклади, які

продають алкоголь. Разом із тим, автор висловив думку про те, що влада не піде на подібний крок. Як аргумент він наводив запровадження винної монополії та значні фінансові збитки, яких зазнала держава [14, 1072].

Поряд із вищезазначеними причинами, які заважали розвитку селянських господарств – відсутність потреби в освіченості та пияцтво, – уманський поміщик називав і третій фактор, який, на його думку, значно гальмував розвиток дрібних власників – це велике землеволодіння, малоземелля і безземелля селян та непосильний податковий тягар [14, 1073].

Із праць Уманського повітового комітету ми бачимо, що була проведена значна робота зі збору інформації, яка стосувалася різних сторін життя повіту. Було досить детально проаналізовано стан народної освіти в повіті та зроблено висновок про необхідність покращення системи освіти простого народу і, зокрема, селян [14, 1046]. Значна увага приділялась організації сільськогосподарських виставок, екскурсій для селян з метою знайомства з кращим досвідом господарювання, продажу сортового насіння тощо [14, 1049].

Члени Уманського повітового комітету детально проаналізували негативні наслідки існування в краї громадівського землеволодіння, серед яких були названі часті переділи землі та підкупи і зловживання, які мали місце при їх проведенні. Існування громадівського землеволодіння в краї, де населення надавало перевагу відокремленому, особистому господарюванню ними названо «історичним непорозумінням, створеним штучно, притому в недавній час» [14, 1051]. Витоки громадівського землеволодіння члени комітету пов'язували з існуванням у краї військових поселень, тому воно існує в повіті виключно у селах колишніх військових поселень, які з часом отримали статус державних селян.

Розділяючи погляди представників селян, члени комітету погоджувалися із тим, що лише із ліквідацією громади можливі покращення в становищі селян [14, 1051]. Крім цього вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні проблеми.

Члени комітету перевагу надавали розвитку хутірського господарства в краї. На їх думку, для розвитку хутірського господарства, крім скасування громадівського землеволодіння та спільної толоки, потрібно внести зміни до законодавства: а) до закінчення викупної операції дозволити господарювати вимагати від громади виділення його наділу в одному місці; б) допускати спільний розподіл і об'єднання польових наділів за вимогою половини домогосподарств із наданням бажаним вільного вибору залишити на старому місці чи перенести на нові ділянки своє майно (господарські споруди тощо – авт.); в) повний розпуск громади дозволяти за згоди 2/3 домогосподарств, які мають право на розподіл всього польового наділу [14, 1052]. Члени

комітету вважали, що при розподілі наділів потрібно враховувати оцінку земель за їх якість.

Значну увагу членами комітету було приділено проблемі переселень на вільні землі. Члени комітету констатували незадовільну постановку цього важливого питання на державному рівні, наслідком чого були часті повернення переселенців на батьківщину [14, 1053]. Вони наголошували на тому, що переселенці, які поверталися назад, здебільшого були повністю розорені, так як на момент переїзду розпродавали все своє майно, збираючи кошти для переселення. Повернувшись додому, вони ставали тягарем для громади, яка змушена була їх прихистити [14, 1053].

У полі зору Уманського повітового комітету були питання пов'язані з боротьбою з ярами, сільськогосподарськими шкідниками, розведенням лисиць, забрудненням водоймищ цукровими заводами, яких у краї було чимало (за даними комітету – 6), а також страхування худоби, ветеринарною допомогою. Члени комітету приділяли увагу і питанням необхідності метеорологічних спостережень та створенню метеорологічних станцій.

Значною проблемою для Уманського повіту, на думку членів комітету, були пожежі. Вони запропонували ряд заходів, спрямованих на їх подолання. Серед них пропозиція довести оцінку селянського двору за обов'язковим губернським страхуванням до 200 руб., оскільки тодішня оцінка в 30 руб. не вирішувала проблем можливих погорільців. Пропонувалося також запровадити чергування дорослих у робочий час з метою виявлення пожежі [14, 1057].

З «Праць місцевих комітетів» бачимо, що значною проблемою в той час була проблема бездоріжжя, що, на думку членів комітету, шкодило розвитку сільського господарства і торгівлі. Комітет зробив висновок, що причиною поганого утримання ґрунтових доріг була тогочасна натуральна повинність. Вони запропонували замінити натуральну дорожню повинність грошовою з тим, щоб гроші, які будуть надходити від неї, використовувати на ремонт та будівництво нових (моцених) доріг [14, 1059].

Вказували члени комітету і на незадовільну роботу поштового і телефонного зв'язку, вважаючи за необхідне налагодити і цю ділянку роботи шляхом відкриття нових поштових станцій та проведенням телефонного зв'язку.

Значне місце в роботі комітету посідали питання, пов'язані з кредитуванням дрібних сільгоспвиробників. З приводу закладів дрібного кредиту, члени комітету зазначали, що у тому вигляді, в якому вони створені в губернії і, зокрема, в Уманському повіті, – у вигляді сільських банків, – вони далеко не виправдовують свого призначення. І справа не в кількості банків, а в організації їх роботи. В Уманському повіті, за даними членів комітету, існувало 17 закладів дрібного кредиту для селян, із них два ощадних товариства, два волосних банків і 13 сільських банків. Щодо сільських банків, то більшість із них мали незначний капітал – в декілька сотень рублів, збільшення основного капіталу відбувалося

дуже повільно. Їх розвиток гальмувався некомпетентним керівництвом, бюрократією, хабарництвом тощо. Ці банки практично не були контрольовані урядом. Зовсім іншим був стан справ у волосних банках, які мали більший основний капітал, контролювалися владою та громадськістю, на чолі них стояли компетентні керівники. Члени комітету вважали за необхідне посилити контроль за діяльністю банків усіх типів, зокрема сільських, з боку Міністерства фінансів, а також висловлювалися на користь волосних банків, які були більш-менш доступні селянам [14, 1061].

Значна увага Уманським повітовим комітетом приділялася розширенню меліоративного кредиту. Члени комітету зазначили, що видача позик на покращення ведення сільського господарства була незначною, тому, на їх думку, бажано як розширити кредитування, так і, можливо, полегшити його отримання. Для потреб сільських господарів повіту, вважали члени комітету, потрібні позики для придбання добрив, для лісопосадок у місцях, де багато ярів, для розширення садівництва, на покращення тваринництва та, що досить важливо, на облаштування хутірського господарства. Разом із тим, необхідним є також зменшення залізничного тарифу на перевезення добрив та інших матеріалів, необхідних для покращення ведення сільського господарства.

На думку членів Уманського повітового комітету, для покращення стану справ у сільському господарстві регіону потрібно було організувати організувати сільськогосподарські гуртки, в яких варто об'єднати господарів і селян для спільного покращення ведення господарства, купівлі і збуту продукції, які мали б бути під наглядом сільськогосподарських товариств та стати свого роду підрозділом останніх [14, 1062]. Справі поширення вдосконалених методів ведення сільського господарства, на думку комітету, повинні слугувати товариства, сільськогосподарські школи, які могли б облаштовувати показові поля для того, щоб зацікавити сільгоспвиробників у покращенні своєї праці. Потрібно лише, зауважували члени комітету, щоб ці показові поля носили суто практичний характер, щоб на них демонструвалося лише все те, що перевірено і мало користь для своєї місцевості. Дослідні поля, які використовуються у наукових цілях, повинні створюватись при школах вищого типу. Таке поле, зазначали члени комітету, найближчим часом мало бути створене при Уманському училищі землеробства і його достатньо для Уманського і сусідніх повітів [14, 1062].

Облаштування сільськогосподарськими товариствами мережі складів сільськогосподарських знарядь праці, доступних за ціною для селян, дало б можливість купувати селянам кращі знаряддя праці, машини, насіння, придатні для використання у даному регіоні. При таких складах бажано було б облаштувати майстерні для ремонту машин і, звичайно ж, залучити фахівців, які могли б ремонтувати машини [14, 1062].

Члени комітету надавали рекомендації щодо розвитку окремих галузей сільського господарства, звертали увагу на місцеву специфіку. В цьому плані значну увагу було приділено вирощуванню цукрового буряка, що було досить поширеним на території Уманського повіту. Як зазначали члени комітету, вирощуванням цукрового буряка в повіті займали не лише поміщики, а й селяни, які, працюючи на цукрових плантаціях власників, засвоїли технологію вирощування цієї культури. Однак, на жаль, значна експлуатація селян цукровими заводами не приносила їм тих прибутків, які вони могли б мати за інших умов (маються на увазі умови прийняття продукції заводами від селян).

Члени комітету звертали увагу і на становище у традиційному для краю винокурінні, розвиток підприємств якого із запровадженням державної монополії на продаж спирту занепав. Члени комітету зазначали, що винокурні заводи, особливо сільськогосподарського типу, мають велике значення для розвитку сільського господарства регіону, оскільки крім того, що приносять власникам безпосередній прибуток від продажу спирту, вони є місцями переробки сировини, дають корми для відгодівлі худоби, а також є фабрикою виробництва органічних добрив.

Незадовільне становище деяких винокурних заводів загалом і Уманського повіту зокрема є, на думку членів комітету, зумовлене урівнянням ціни на спирт без врахування матеріалу, з якого він виробляється. Справа в тому, що в Уманському повіті вироблявся хлібний спирт, тому було рекомендовано виправити помилку і нормувати ціну на спирт залежно від сировини, з якої його викурювали [14, 1065].

У полі зору членів Уманського повітового комітету були також питання, які стосувалися правового статусу селян та судоустрою, зокрема, було піддано критиці залежність селянського суду від адміністративних властей. Членами комітету було запропоновано створення виборного селянського суду на чолі із суддею, що має спеціальну освіту та моральну стійкість [14, 1068-1069].

Отже, констатуємо, що місцеві комітети здійснили титанічну роботу, забезпечивши Особливу нараду здебільшого об'єктивною інформацією про проблеми у сільському господарстві. Їхня робота завершилася у 1903 р. виданням 58 томів «Праць місцевих комітетів». Праці відіграли помітну роль у роботі Особливої наради. З одного боку, вони дозволили скласти цілісне уявлення про стан у сільському господарстві різних регіонів Російської імперії. З іншого – були своєрідною доказовою базою під час обговорення питань і прийняття відповідних рішень під час засідань Особливої наради. Високу позитивну оцінку «Праць місцевих комітетів» отримали від С. Вітте. Він говорив про те, що ці матеріали відіграли ключову роль у становленні його власної позиції. Голова Особливої наради відверто заявляв: «Я б не наважився

заперечити багатьом авторитетним судженням, що висловлювалися на Нараді. Однак якщо це робив і роблю тепер, то лише тому, що надаю великого значення голосу місцевих людей» [15, 2-3].

Водночас ми не вважаємо за доцільне гіперболізувати роль і значення «Праць місцевих комітетів», їхній надмірний вплив на роботу Особливої наради. Питання не в тому, що ці матеріали неякісні чи складені непрофесійно. Як історичне джерело вони надзвичайно цінні. Проблема полягає в іншому – в політичній системі, яка існувала в Російській імперії на початку ХХ ст. Остання, зважаючи на її природну сутність, не була налаштована на діалог із громадськістю, з широкими народними верствами. Більше того, останні так само не могли цивілізовано, без застосування сили, впливати на рішення, що приймалися владою, взагалі бути почутими. Тому, попри всю цінність та інформативну насиченість, «Праць місцевих комітетів» об'єктивно ні на що вплинути не могли, оскільки громадська думка у тогочасній російській державі ігнорувалася.

Висновки. Таким чином, діяльність повітових комітетів, була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни. Уманський повітовий комітет розглянув ряд питань, які стосувалися покращення стану сільського господарства регіону: стан народної освіти, ветеринарна допомога, розвиток винокуріння, необхідність боротьби з ярами, сільськогосподарськими шкідниками, забрудненням водоймищ цукровими заводами. Члени комітету приділили увагу і питанням необхідності метеорологічних спостережень та створенню метеорологічних станцій і сільськогосподарських товариств. Значною проблемою для Уманського повіту, на дамок членів комітету, були пожежі, бездоріжжя тощо. Значне місце в роботі комітету посідали питання, пов'язані з кредитуванням дрібних сільгоспвиробників та питання, які стосувалися правового статусу селян та судоустрою.

Члени Уманського повітового комітету детально проаналізували негативні наслідки існування в краї громадівського землеволодіння: часті переділи землі та підкупи і зловживання, які мали місце при їх проведенні. Розділяючи повною мірою погляди селян, члени комітету погоджувались із тим, що лише із ліквідацією громади можливі покращення в становищі селян. Перевагу члени комітету надавали розвитку хутірського господарства в краї.

Отже, потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму сприймалася членами комітету, разом із тим, вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні проблеми.

Фінансування. Автор не отримав жодної фінансової підтримки для проведення досліджень та написання статті.

Список використаної літератури та джерел:

1. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902–1904 гг. С-Пб., 1904. 140 с.
2. Билимович, А.Д. (1904). *Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. К.: Тип. Императорского университета им. Св. Владимира. 60 с.
3. Риттих, А.А. (1903). *Зависимость крестьян от общины и мира*. СПб. : Тип. В.Ф.Киршбаума. 217 с.
4. Шидловский, С.И. (1905). *Общий обзор трудов местных комитетов*. СПб. 239 с.
5. Сидельников, С.М. (1980). *Аграрная политика самодержавия в период империализма*. М.: Издательство Московского университета. 289 с.
6. Симонова, М.С. (1987). *Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции*. М.: Наука. 254 с.
7. Герасимчук, О.В. (2009). Дискусії в Чернігівських місцевих комітетах щодо впливу общинного землеволодіння на становище сільського господарства. *Сумська старовина*. № XVIII–XXIX. С. 28–42.
8. Священко, З.В. (2014). Створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки». Випуск 19. Рівне. С. 64–67.
9. Дитрих, И.И. (2006). Участие псковских земцев в работе местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. *Псков*. № 24. С. 116–119. URL : cyberleninka.ru/article/n/uchastie-pskovskih-zemtsev-v-rabote-mestnyh-komitetov-o-nuzhdah-selskohozyaystvennoy-promyshlennosti
10. Либуркин, В.М. (1988). *Деятельность местных комитетов Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности и их влияние на развитие общественно-политической жизни Сибири начала XX в.*: Дис... канд. ист. н.: 07.00.02. М. 298 с.
11. Лебедев, В. (2001). Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1904гг.). *Отечественная история*. № 5. С. 58–69.
12. Щербакова, И. (2003). *Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902–1905 гг.)*: Дис... канд. ист. н.: 07.00.02. М. 192 с.
13. РДИА. Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. Оп. 1. Спр. 9. Стенограммы заседаний Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. т. 1. 02.02.1902. 24.02.1902. 396 арк.
14. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. С-Пб, 1903. 1148 с.
15. Протокол № 26. *Протоколы заседаний Особого совещания по нуждам сельскохозяйственной промышленности*. С-Пб., 1905. 450 с.

References:

1. Vsepoddanneyshiy otchet po Osobomu soveshchaniyu o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti 1902–1904 gg. [The most compassionate report on the Special meeting on the needs of the agricultural industry in 1902-1904.]. S-Pb., 1904 [in Russian].
2. Bilimovich, A.D. (1904). *Krestyanskiy pravoporyadok po trudam mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti* [Peasant law and order according to the works of local committees on the needs of the agricultural industry]. K.: Tip. Imperatorskogo universiteta im. Sv. Vladimira [in Russian].
3. Rittikh, A.A. (1903). *Zavisimost krestyan ot obshchiny i mira* [Peasants' dependence on the community and the world]. SPb. : Tip. V.F.Kirshbauma [in Russian].
4. Shidlovskiy, S.I. (1905). *Obshchiy obzor trudov mestnykh komitetov* [General overview of the proceedings of local committees]. SPb [in Russian].
5. Sidelnikov, S.M. (1980). *Agrarnaya politika samoderzhaviya v period imperializma* [Agrarian policy of autocracy in the period of imperialism]. M. : Izd-vo Moskovskogo un-ta. [in Russian].
6. Simonova, M.S. (1987). *Krizis agrarnoy politiki tsarizma nakanune pervoy rossiyskoy revolyutsii* [The crisis of the tsarist agrarian policy on the eve of the first Russian revolution]. M. : Nauka [in Russian].
7. Herasymchuk, O.V. (2009). *Diskusii v Chernihivskykh mistsevykh komitetakh shchodo vplyvu obshchynnoho zemlevolodinnia na stanovyshe silskoho hospodarstva* [Discussions in Chernihiv local committees on the impact of communal land tenure on the state of agriculture]. *Sumska starovyna*. № KhVIII–KhKhIkh. 28–42. [in Ukrainian].
8. Sviashchenko, Z.V. (2014). *Stvorennia ta pryntsypy diialnosti mistsevykh komitetiv Osoblyvoi narady z pytan silskohospodarskoi promyslovosti* [Establishment and principles of activity of local committees of the Special Meeting on Agricultural Industry]. *Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats*. Seriya «Istorychni ta politychni nauky». Vypusk 19. Rivne. 64–67. [in Ukrainian].
9. Ditrikh, I.I. (2006). *Uchastie pskovskikh zemtsev v rabote mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti* [Participation of the Pskov zemstvo workers in the work of local committees on the needs of the agricultural industry]. *Pskov*. № 24. 116–119. Retrieved from: cyberleninka.ru/article/n/uchastie-pskovskih-zemtsev-v-rabote-mestnyh-komitetov-o-nuzhdah-selskohozyaystvennoy-promyshlennosti [in Russian].
10. Liburkin, V.M. (1988). *Deyatelnost mestnykh komitetov Osobogo soveshchaniya o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti i ikh vliyanie na razvitie obshchestvenno-politicheskoy zhizni Sibiri nachala XX v.* [The activities of local committees of the Special meeting on the needs of the agricultural industry and their impact on the development of social and political life in Siberia at the beginning of the 20th century]: *Candidate's thesis*. M. [in Russian].
11. Lebedev, V. (2001). *Mestnye komitety Osobogo soveshchaniya o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti (1902 – 1904gg.)* [Local Committees of the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry (1902–1904)]. *Otechestvennaya istoriya*. № 5. 58–69. [in Russian].
12. Shcherbakova, I.K. (2003). *Osoboe Soveshchanie o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti i Redaktsionnaya komissiya Ministerstva vnutrennikh del kak alternativnye tsentry obsuzhdeniya krestyanskogo voprosa v nachale KhKh veka (1902 – 1905 gg.)* [The Special Meeting on the needs of the agricultural industry and the Drafting Committee of the Ministry of the Interior as alternative centers for discussing the peasant issue in the early twentieth century (1902 – 1905)]. *Candidate's thesis*. M. [in Russian].

13. RDIA. F. 1233. Osoboe soveshchanie o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti pri Gosudarstvennom Sovete [Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry under the Council of State]. Op. 1. Spr. 9. Stenogrammy zasedaniy Osobogo soveshchaniya o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti. t. 1. 02.02.1902. 24.02.1902. 396 ark. [in Russian].

14. Trudy mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti [Proceedings of local committees on the needs of the agricultural industry]. T. KhV. Kievskaya guberniya. S-Pb, 1903 [in Russian].

15. Protokol № 26 [Protocol № 26]. *Protokoly zasedaniy Osobogo soveshchaniya po nuzhdam selskokhozyaystvennoy promyshlennosti*. S-Pb., 1905 [in Russian].

Zinaida V. Svyaschenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World history and Methods of teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

ResearcherID: B-5144-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/B-5144-2019>)

e-mail: szv090808@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Svyaschenko, Z. (2021). Contribution of local committees of the special meeting on agricultural industry in the development of the fundamentals of the new agricultural policy in the early 20th (on the materials of Uman county). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 51-56. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Svyaschenko

CONTRIBUTION OF LOCAL COMMITTEES OF THE SPECIAL MEETING ON AGRICULTURAL INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF THE FUNDAMENTALS OF THE NEW AGRICULTURAL POLICY IN THE EARLY 20th (ON THE MATERIALS OF UMAN COUNTY)

Introduction. *The article analyzes the activities of the Uman County Committee of the Special Meeting on the needs of the agricultural industry. It is stated that the local committees have generally done a titanic job, providing the Special Meeting with mostly objective information about the problems in agriculture. Their work was finished in 1903 with the publication in the same year of 58 volumes of «Proceedings of Local Committees». The papers played a prominent role in the work of the Special Meeting. On the one hand, they allowed to form a holistic view of the state of agriculture in different regions of the Russian Empire. On the other hand, they were a kind of evidence base during the discussion of issues and the adoption of appropriate decisions during the meetings of the Special Meeting.*

Purpose. *Clarification of regional features in the activities of local committees of the Special Meeting on the needs of the agricultural industry and their contribution to the development of the foundations of the new agricultural policy in the early twentieth century: on the materials of the Uman County Committee.*

Results. *It is noted that the Uman County Committee considered a number of issues related to the improvement of agriculture in the region. Among them are the state of public education, veterinary care, the development of distilling, the need to combat ravines, agricultural pests, pollution of water bodies by sugar factories. The members of the committee also paid attention to the need for meteorological observations and the establishment of meteorological stations, the establishment of agricultural societies. According to the members of the committee, fires, impassability, etc. were a significant problem for Uman County. Issues related to lending to small farmers played a significant role in the work of the committee.*

The views of the Uman County Committee on the existence of the community are analyzed and it is noted that the members of the Uman County Committee analyzed in detail the negative consequences of the existence of communal land tenure in the region. While fully sharing the views of the peasants, the members of the committee agreed that only with the liquidation of the community could improve the situation of the peasants. The members of the committee preferred the development of the farm in the region.

Conclusion. *That the need to reorganize agricultural policy was perceived in its own way by the members of the committee, however, they noted that in order to overcome the crisis of agriculture, first of all it is necessary to eliminate cultural, legal, financial and economic problems.*

Key words: *peasantry, agrarian question, Special meeting, local committees, Uman district.*

Received 17.02.2021

Accepted 18.05.2021

Історія аграризму

History of agrarianism

УДК [94(477:4-11):332.2.01«19»] (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kompaniiets

О. В. Компанієць

аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>
e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Компанієць О. В. Аграризм у Болгарії та Чехословаччині першої третини ХХ століття: компаративний аналіз. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 57-63. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kompaniiets

АГРАРИЗМ У БОЛГАРІЇ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті запропоновано компаративний аналіз болгарського та чехословацького варіантів європейського аграризму першої третини ХХ ст. Досліджено причини та обставини виникнення аграризму в Болгарії та Чехословаччині, а також з'ясовано їхні національні особливості. Зіставлено діяльність політичних партій аграристської орієнтації: Болгарського землеробського народного союзу та Республіканської партії землеробів і дрібних селян у Чехословаччині. З'ясовано їх активність на міжнародному рівні у складі Міжнародного аграрного бюро (Зеленого інтернаціоналу). Особливу увагу присвячено зв'язкам між українськими теоретиками і практиками аграризму з їх чехословацькими та болгарськими однодумцями. Пояснено причини та обставини спаду популярності ідеології аграризму в Болгарії та Чехословаччині.

Ключові слова: аграризм, селянство, Чехословаччина, Болгарія, Болгарський землеробський народний союз, Республіканська партія землеробів та дрібних селян, Олександр Стамболійський, Антонін Швєгла, Мілан Годжа, Міжнародне аграрне бюро.

Постановка проблеми. У першій третині ХХ ст. ідеологія аграризму досягла піку своєї популярності в країнах Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, що ознаменувалося оформленням його численних національних варіантів: болгарського, чехословацького, польського, югославського, румунського, українського, угорського, німецького та балтійського.

Особливо цікавим і цінним видається досвід аграризму в Болгарії та Чехословаччині. Розвинувшись у різних політичних та соціально-економічних умовах, у багатьох випадках ці регіональні варіанти перебували в авангарді аграристського руху в період «золотої доби європейського селянства» – між світовими війнами, коли, перефразовуючи історика А. Тошкова, селянство стало політичним суб'єктом, зрозуміло свою долю, усвідомило мету та самоорганізувалося на захист третього шляху, альтернативного комунізму та капіталізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання може бути систематизована за трьома проблемно-тематичними напрямками. До першого відносимо публікації, в яких феномен аграризму в Центрально-Південно-Східній Європі проаналізовано загалом та визначено особливості його національних варіантів. До другого та третього – дослідження, у фокусі яких перебувають

чехословацький та болгарський аграризм і аграрні рухи першої третини ХХ ст.

Знаними фахівцями із проблематики центрально-південно-східноєвропейського аграризму є Р. Голец (Holec, R.) [25], Й. Елленд (Eellend, J.) [17], З. Хеммерлінг (Hemmerling, Z.) [21], Є. Кубу (Kubů, E.), Т. Лоренц (Lorenz, T.), У. Мюллер (Müller, U.) [31], А. Лех (Lech, A.) [32], Я. Рихлік (Rychlik, J.), Holeček, L., Pehr, M. [38], Х. Шульц (Schultz, H.), А. Харре (Harre, A.) [39], А. Тошков (Toshkov, A.) [43], Б. Тренчені (Trencsenyi, B.) [44], Й. Войніцкі (Wojnicki, J.) [45]. Особливе місце належить радянській історіографії аграризму та тісно пов'язаного з ним «Зеленого інтернаціоналу», що представлені працями М. Горановіча [3; 4] та А. Носкової [8]. Серед сучасних українських учених-дослідників феномену аграризму – С. Корновенко [28-30], К. Галушко [1; 2], Т. Піковська [9], О. Сухушина. Їм вдалося не лише «вписати» український аграризм у контекст Центрально-Південно-Східної Європи, але й дослідити співпрацю емігрантського Українського аграрного товариства у Подєбрадах із представниками аграристської думки у Чехословаччині. Схожий проблематиці присвячено статтю М. Томека (Tomek, M.) [42].

Відомими фахівцями з проблематики чехословацького аграризму є Cesar J., Cerny B. [16], Й. Гарна (Harna, J.), В. Лацина (Lacina, V.) [20], М. Пекнік

(Peknik, M.) [36], О. Степанкова (Stepankova, O.) [40], Г. Матвеев [6; 7].

Історіографія болгарського варіанту аграризму представлена працями Дж. Белла (Bell, J.) [15], Н. Дімова [5], Н. Орена (Oren, N.) [34], Я. Рубахи (Rubaha, J) [37], О. Крапівіна.

Автор статті ставить за мету з'ясувати причини та обставини виникнення ідеології аграризму в Чехословаччині та Болгарії, здійснити їх порівняльний аналіз, з'ясувати їх європейський контекст та, зрештою, дати коментар провокативній тезі історика Й. Елленда, який визначив болгарський варіант як негативний, а чехословацький як конструктивний досвід аграризму [17, 40].

Виклад основного матеріалу. Популярність аграризму в Болгарії та Чехословаччині була зумовлена схожими причинами його появи: 1) серією аграрних криз кінця XIX – початку XX ст.; 2) аграрною перенаселеністю; 3) загрозою безробіття для сільськогосподарських працівників, зважаючи на механізацію аграрного сектору; 4) значним відставанням сільського господарства регіону порівняно із Західною Європою; 5) поширенням у країнах Центрально-Східної та Південно-Східної Європи загального виборчого права після Першої світової війни, що дало змогу селянам відчутніше впливати на політичне життя своїх країн. Крім того, за оцінкою А. Тошкова, болгарські, чеські та словацькі партії аграрного спрямування, які до Першої світової війни перебували на маргінесі політичного життя, після 1918 р. опинилися в умовах радикально трансформованого соціально-політичного ландшафту, в якому довоєнні політичні сили та інституції були дискредитовані, сильно ослаблені або навіть вислані за межі країни. На його думку, автономні селянські рухи, які виникли із попелу Першої світової війни, були представлені трьома альтернативами, що були артикульовані в часи «золотої доби європейського селянства»: аграрним радикалізмом у Болгарії; концепцією селянської нації в Югославії (зокрема, в Хорватії та Сербії) і центристським аграризмом як гарантом парламентської стабільності в Чехословаччині [43, 169]. Така суспільно-політична атмосфера природно створювала сприятливі умови для розвитку аграристських ідей.

Окрім того, зауважимо декілька важливих обставин, що, на нашу думку, вплинули на національні особливості аграристських рухів. Так, станом на кінець Першої світової війни ступінь вирішеності аграрного питання у різних країнах був різним: у Болгарії воно було вкрай загостреним, у Чехословаччині – частково вирішеним, а в Естонії та Латвії аграрна реформа була реалізована. Також не можна недооцінювати вплив релігії на ментальність, світогляд та господарську етику переважно православних селян Болгарії, здебільшого католицьких селян Чехословаччини та, наприклад, селян-протестантів Естонії та Латвії.

Зупинимось докладніше на ідеологах та змісті ідеології аграризму в Болгарії та Чехословаччині.

На думку Й. Елленда, найвпливовішою у своїй країні аграристською партією був Болгарський землеробський народний союз [17, 36] – партія, утворена 1899 р. на базі селянського кооперативного руху. Міцне підґрунтя болгарського аграризму загалом та ідеологія БЗНС зокрема були закладені у працях Олександра Стамболійського «Землероб за заняттям та землероб за переконанням» («Земеделец по занятие и земеделец по убеждение», 1908), «Влада, безвладдя та народовладдя» («Власт. Безвластие. Народовластие», 1919), «Чому землероби об'єднуються» («Защо се сдружават земеделците», 1919), «Землеробський союз та його вороги» («Земеделският съюз и неговите врагове», 1919), «Принципи БЗНС» («Принципите на БЗНС», 1919), «Різниця між Землеробським союзом та партіями» («Различие между Земеделския съюз и партиите», 1919) та Димитра Драгієва «Де порятунок болгарських землеробів?» («Где е спасението на българските земеделци?», 1908), «Об'єднання у землеробський союз» («Объединението в Земеделския съюз», 1927).

Джерелом аграристської ідеології в Болгарії були праці німецьких аграристів Альберта Шефле (Albert Schaeffle) та Густава Руланда (Gustav Ruhland), які активно перекладалися в роки Першої світової війни. Іншим джерелом були праці російських есерів, популярні завдяки великій кількості перекладів та тісним болгарсько-російським культурним і політичним зв'язкам. Р. Голец стверджує, що отриманий теоретичний продукт набув своєрідної та неповторної болгарської форми, в якій було багато однобічності, еклектики, радикальної риторики, емоційних, а не раціональних аргументів. Це одна з причин, чому релігійний аспект у болгарському варіанті аграризму був особливо актуалізований. Погляди болгарських аграристів на індустріалізацію та урбанізацію базувалися не на науковому аналізі тенденцій соціально-економічного розвитку, а на необґрунтованій вірі в те, що «промислова епідемія» зникне, а світ повернеться до сільського укладу життя [25, 53].

Лідерами болгарських аграристів та, зокрема БЗНС, у першій чверті XX ст. були Олександр Стамболійський та Райко Даскалов. У вересні – жовтні 1918 р. БЗНС відзначився участю в невдалому антиурядовому Владайському повстанні. У серпні 1919 р. на чергових парламентських виборах БЗНС отримав найбільшу кількість голосів виборців – 28 %, що принесло партії 85 з 236 депутатських мандатів [15, 143]. Не маючи вирішальної більшості у парламенті, БЗНС утворив коаліцію разом із народницькими силами та прогресивними лібералами. Натомість у уряді члени БЗНС одразу обійняли ключові пости, закріпивши за собою у вересні 1919 р. сім із десяти міністерських портфелів, включно із посадою прем'єр-міністра, яким став Олександр Стамболійський (1919 – 1923 рр.). 20 травня 1920 р. було сформовано нову Раду Міністрів, всі десять міністерських постів здобули представники аграристських сил.

Так, Олександр Стамболійський, окрім посади прем'єр-міністра, очолив міністерства закордонних та військових справ; Олександр Дімітров став міністром внутрішніх справ; Цанко Черковський – міністром публічних справ; Марко Турлаков – міністром фінансів; Райко Даскалов – міністром торгівлі; Олександр Радолов – міністром юстиції; Стоян Омарчевський – міністром освіти; Олександр Оббов – міністром сільського господарства; Недялко Атанасов – міністром транспорту, пошти і телеграфу [37, 70-72]. Такими чином, БЗНС увійшов в історію як єдина аграрна партія в Європі, яка коли-небудь приходила до влади з урядом більшості, а не просто як частина коаліції.

Першочерговим завданням, що постало перед новим урядом, була стабілізація післявоєнної ситуації в країні. Було заарештовано всіх членів Ради Міністрів періоду Першої світової війни, а також частину депутатів і журналістів, які у 1918 р. виступали за продовження участі Болгарії у війні. Серед економічних та соціальних реформ, здійснених протягом 1919 – 1923 рр., найбільше нашу увагу привертає спосіб вирішення болгарськими аграристами аграрного питання. Аграрна реформа здійснювалася у два етапи. Першим кроком було створення державного земельного фонду шляхом парцеляції латифундій та великих господарств, площа яких перевищувала 30 га для ріллі, 20 га для лісів і пасовиськ, 50 га в гірських районах. Наступним кроком стала передача землі безземельним та малоземельним селянам. Складовими політики БЗНС на селі стало забезпечення сільського господарства дешевими кредитами, а також розширення мережі початкових навчальних закладів.

На думку Я. Рубаха, аграрна реформа БЗНС хоч і була серйозним кроком до демократизації націоналістичних відносин, не здійснила покладених на неї сподівань. З одного боку, Болгарія не мала великої кількості земельних ділянок, які можна було б парцелювати (тому кількість землі, накопичена у фонді, була порівняно невеликою), а з іншого – її розподіл був дуже повільним. Станом на 1923 р. влада спромоглася задовольнити звернення лише чверті заявників [37, 72-73].

Завдяки міцним позиціям у парламенті та уряді, БЗНС почав здійснювати майже диктаторське правління, жорстку антиміську та антисемітську політику, доки її лідер, Олександр Стамболійський, не був убитий у 1923 р., а влада не перейшла до рук правих сил.

У Чехословаччині аграризм був стрижневою ідеологією політичної програми Республіканської партії землеробів та дрібних селян, котра, на думку О. Степанкової, була найпотужнішою партією в Чехословаччині міжвоєнного періоду [40, 60]. На відміну від болгарських, чехословацькі ідеологи у своїх теоретичних побудовах спиралися на праці французьких аграристів, зокрема Жюля Меліна (Jules Melin). Політичні умови, в яких існував чехословацький аграризм міжвоєнної доби можна вважати унікальними для Центрально-Східної

та Південно-Східної Європи, адже, за висловом сучасників, Чехословаччина була «островом демократії у морі диктатур». Аграрні партії Чехословаччини протягом 1920-х – 1930-х рр. зберігали міцні позиції в парламенті та уряді, зарекомендувавши себе як надійних партнерів по коаліції.

Найвпливовішими представниками чехословацького аграризму були Антонін Швєгла (Antonin Švehla) та Мілан Годжа (Milan Hodža). А. Швєгла у 1909 – 1933 рр. очолював Республіканську партію землеробів та дрібних селян, впродовж 1922 – 1929 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Чехословаччини. Ним у 1925 р. було опубліковано брошуру теоретичного характеру «Три роздуми про аграризм» [41]. М. Годжа, який належав до тієї ж партії, що й А. Швєгла, протягом 1922 – 1926 та 1932 – 1935 рр. обіймав пост міністра сільського господарства, а у 1935 – 1938 рр. – прем'єр-міністра Чехословаччини. У 1930 р. він видав брошуру «Аграризм: цикл лекцій «про ідеологію чехословацьких політичних партій» [22], а роком пізніше – упорядкував збірку статей, промов та наукових досліджень «Шляхи центральноєвропейської аграрної демократії» [24]. Погляди М. Годжі свого часу були популярними не лише у Чехословаччині, але й, наприклад, у Словенії. У вересні 1924 р. він узав участь у Першому всесловенському з'їзді селянської молоді, що проходив у Люблянці, де виступив із доповіддю «Аграризм у Словенії» («Agrarizem in Slovanstvo») [23], що того ж року була опублікована окремою брошурою.

Порівняно з іншими національними варіантами аграризму, у Чехословаччині існувала найбільш розгалужена мережа періодичних видань. Аграристськими за змістом та духом були щоденні газети «Село» («Venkov»), «Вечір» («Večer»), «Народний щоденник» («Lidovy Denik»), «Свобода» («Svoboda»), «Словацький щоденник» («Slovensky Denik») та «Словацька політика» («Slovenska politika»). Окрім щоденних газет, Республіканська партія землеробів та дрібних селян випускала 9 тижневиків, 3 місячники та 24 крайові (регіональні) періодичні видання.

Принципова відмінність між ідеологіями чехословацького та болгарського аграризму полягає в поміркованому характері першого та радикальності другого. Так, чехословацькі теоретики аграризму були проти будь-якого виду диктатури, яка вважалася такою, що принижує суспільний лад та людську гідність і суперечить демократичній природі селянина. Оскільки диктатура нерозривно пов'язана із концентрацією влади, то вона унеможлиблює досягнення соціальної стабільності, котра є одним із головних завдань аграризму. Відтак диктатура не могла забезпечити репрезентацію селянських інтересів і моралі.

Аграризм у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі був явищем транснаціональним, що характеризувався переміщенням центрів, інтенсивною передачею ідей, які виходили за межі регіону, та наднаціональним інституційним будівництвом. Взаємообміну теоретичними підходами

між репрезентантами аграристської думки в регіоні сприяла лінгвістична близькість слов'янських народів. Ще один аспект інтенсивних міжнародних зв'язків серед аграристів – особисті контакти. Прикладом цього можуть виступати поїздки лідерів аграрних партій сусідніх держав до Болгарії протягом 1919 – 1923 рр., а також візит О. Стамболійського до Чехословаччини.

Репрезентантом ідей аграризму на міжнародній арені виступало утворене у 1921 р. у Празі Міжнародне аграрне бюро (т.зв. «Зелений інтернаціонал»). Його засновниками були аграрні партії з Болгарії, Чехословаччини, Хорватії та Польщі. Як зауважує А. Тошков, Бюро виступало противагою Міжнародній селянській раді, більш відомій як Червоний селянський інтернаціонал («Крестинтерн»), що виникла у Москві у 1923 р. [43, 170].

Парадоксальність болгарського варіанту аграризму полягає в тому, що БЗНС, який був найвпливовішою серед національних партій аграристської орієнтації, першим у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі поступився владою, відкривши шлях авторитарним режимам (1923 р.). За Болгарією аграристські сили зазнали політичної невдачі у Польщі (1926 р.), Югославії (1929 р.), Румунії (1931 р.), Естонії та Латвії (1934 р.). Натомість у Чехословаччині Чеська аграрна партія зберігала свою популярність та політичну вагу до 1938 р. і представництво у уряді за допомогою різних коаліцій.

У міжвоєнний період найрадикальнішого забарвлення аграризм не випадково набув у Болгарії та Хорватії – двох найбільш відсталих аграрних країнах Південно-Східної Європи того часу. Навпаки, парламентсько-орієнтовані та помірковані течії аграризму з'явилися у країнах із відносно розвинутою промисловістю, таких як Чехословаччина.

В аграристському русі Центрально-Східної та Південно-Східної Європи Й. Елленд виокремив два основних типи: прогресивний аграризм, орієнтований на фермерів (Чехословаччина) та традиціоналістський аграризм, орієнтований на дрібних і середніх селян (Болгарія) [17, 37]. У радянській історіографії існувала думка про те, що БЗНС була єдиною партією «Зеленого інтернаціоналу», що не заперечувала капіталізму [4, 7]. З іншого боку, чим далі аграризм проникав на схід чи південний схід Європи, тим більше його ідеологія набувала антикапіталістичних, патріархальних рис, перетворюючись на утопію. Одним із яскравих представників такого варіанту аграризму вчені вважають диктатуру О. Стамболійського в Болгарії.

З точки зору теоретичних засад і політичної практики найближчим до чехословацького варіанту аграризму були латвійський та естонський. Натомість болгарський аграризм видається найближчим до хорватського варіанту.

Висновки. Унікальність болгарського та чехословацького варіантів аграризму першої третини ХХ ст. була зумовлена рядом обставин і фактів.

Особливості болгарського аграризму:

1) на розвиток аграристської думки в Болгарії значний вплив мав німецький та російський аграризм; 2) БЗНС – це одна з найстаріших та найвпливовіших політичних партій аграристської орієнтації у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі; 3) болгарський варіант є яскравим прикладом традиційного варіанту аграризму, зорієнтованого на дрібне та середнє селянство; 4) болгарський аграризм був найрадикальнішим варіантом аграристської ідеології, який, на відміну від притаманної аграризму демократичної тактики, обстоював ідею встановлення диктатури; 5) ідеологія болгарського аграризму має антисемітський, антисемітський та релігійний аспекти; 6) болгарські аграристи першими серед аграристських партій Центрально-Східної та Південно-Східної Європи прийшли до влади (1919), але ї втратили її також першими (1923); 7) БЗНС став єдиною аграрною партією в Європі, що коли-небудь приходить до влади з урядом більшості, а не просто як частина коаліції.

Особливості чехословацького аграризму:

1) на розвиток аграристської думки в Чехословаччині значний вплив мав французький аграризм; 2) Чехословаччина мала найбільш розвинену промисловість (після Німеччини) у Центрально-Східній Європі, а також відзначалася відносно демократичним політичним ладом, що створило специфічні умови для розвитку аграристської ідеології у міжвоєнний період; 3) аграрні партії Чехословаччини протягом усього міжвоєнного періоду зберігали міцні позиції в парламенті та уряді; 4) популярність аграризму в Чехословаччині зберігалася до кінця 1930-х рр., коли в інших країнах Центрально-Східної та Південно-Східної Європи вона пішла на спад або зникла зовсім; 5) чехословацький аграризм міжвоєнного періоду відзначався найбільш розгалуженою в Європі мережею періодичних видань; 6) чехословацька організація була найпотужнішою в Міжнародному аграрному бюро; 7) зорієнтований на фермерство, чехословацький варіант був одним із найпоміркованіших та найбільш прогресивних варіантів аграризму; 8) на рубежі 1920-х – 1930-х рр. між чехословацькими та українськими аграристами розгорнулася активна співпраця, найпомітнішим осередком якої було Українське аграрне товариство у Подєбрадах.

Незважаючи на ряд відмінностей та особливостей програмових засад БЗНС та Чеської аграрної партії, основою їх ідеології виступає селяноцентризм, свідченням чого може бути пов'язування політичного і соціально-економічного майбутнього Болгарії та Чехословаччини саме із селянством.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Галушко К. Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920 – 1929 рр.: проблеми інтерпретації. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 5., С. 64–70.
2. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. Вип. 2, С. 164–200.
3. Горанович М. Аграрний кризис и распад аграрного блока стран Восточной и Юго-Восточной Европы, 1930 – 1933. М.: Наука, 1971. 221 с.
4. Горанович М. Крах Зеленого Интернационала (1921 – 1938). М.: Наука, 1967. 284 с.
5. Димов Н. Ал. Стамболийски, аграрните движения в Европа и международната дейност на БЗНС. *Александър Стамболийски: живот, дело, завети*. София, 1980, С. 363–381.
6. Матвеев Г. «Третий путь?»: Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М.: Издательство МГУ, 1992. 239 с.
7. Матвеев Г. Формирование идеологии чешских аграриев в конце XIX-1914 г. *Вестник Московского университета*. Серия 8. «История». 1989. № 5, С. 42–55.
8. Носкова А. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. *Советское славяноведение*. 1981. № 2, С. 40–57.
9. Піковська Т. Національні програми Чехословацької Республіканської (аграрної) партії (1899 – 1922 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115, С. 455–458
10. Подоляк К. До ідеї аграризму. *Село*. Прага, 1930. Ч. 1, С. 11–13.
11. Подоляк К. До ідеї аграризму. *Село*. Прага, 1930. Ч. 2, С. 25–29.
12. Сорокин П. Идеология аграризма. Прага: Хутор, 1924. 35 с.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 747 «Доповідь Г. Сіманціва «Новітній аграризм»». – 37 арк.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1093 «Проекти програми, статуту і регуляміну Українського аграрного товариства (УАТ). Резолюція-протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР у справі масових арештів на Україні (14.12.1929 р.). Комунікати ч. 1-2 УАТ. Протоколи загальних зборів УАТ 29.06.1930 р. і 27.12.1930 р. та матеріали до них. Розрахунки розсилання часопису «Село». Протоколи зборів прихильників аграрної справи у Варшаві за 1930 – 1931 рр.». 101 арк.
15. Bell J. (1977). *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899 – 1923*. Princeton University Press. 273 p.
16. Cesar J., Cerny B. (1959). O ideologii ceskoslovenskeho agrarizmu. *Ceskoslovensky casopis historicky*. No. 2, S. 263–285.
17. Eellend J. (2008). Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939. Huddinge, Pp. 35–56.
18. Frankenberger O. (1923). Agrarismus: Narodni hospodarstvi se stanoviska venkovskeho lidu. Praha: A. Neubert. 416 s.
19. Frankenberger O. (1931). Zemědělska krise a prostředky k jejímu řešení. Praha: Česka narodohospodářska společnost. 14 s.
20. Harna J., Lacina V. (2007). Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí, 1899 – 1938. Praha: Historický ústav. 274 s.
21. Hemmerling Z. (1987). Ruch ludowy w Polsce Bułgarii i Czechosłowacji, 1893 – 1930. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. 456 s.
22. Hodža M. (1930). Agrarism: Cyklus přednášek «o ideologii českoslov. politických stran». Praha: ÚSČS. 16 s.
23. Hodža M. (1924). Agrarizem in Slovanstvo. Ljubljana: Kmetijska tiskovna zadruga. 16 s.
24. Hodža M. (1931). Články, řeči, studie. Svazok IV, Cesty stredoevropskej agrarnej demokracie 1921 – 1931. Praha: Novina, 560 s.
25. Holec R. (2010). Ideové zdroje medzinárodného agrarizmu a jeho narodných špecifik. Agrární strana a její zaimove, družstevní a peněžní organizace. Uherské Hradiště. Vol. 15, S. 51–72.
26. Holeček J. (1928). Selství. Praha, 461 s.
27. Kettner J. (1931). Liberalismus, socialismus a agrarismus. Praha, 60 s.
28. Kornovenko S., Zemzulina N. (2019). Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution. *Український селянин*. Вип. 21. С. 14–20.
29. Kornovenko S., Pasichna Y. (2019). Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Український селянин*. Вип. 22. С. 24–30.
30. Kornovenko S. (2019). The ideology of Eastern European agrarianism in the programmatic provisions of Czechoslovak and Ukrainian political parties (in the face of social and political turmoil of the early 20th century). *Acta historica Neosoliensia Vedecký časopis pre historické vedy*. Vol. 22, Issue 2, pp. 4–23
31. Kubů E., Lorenz T., Müller U. (2013). Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 686 p.
32. Lech A. (2007). Agraryzm w ruchu ludowym państw słowiańskich (1918–1939). Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój. Pułtusk–Warszawa, T. 1, 33–42.
33. Mareš M., Pšejja P. Agrarian and Peasant Parties in the Czech Republic: History, Presence and Central European Context. URL: https://web.archive.org/web/20120312005113/http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/working_papers/Agrarian%20and%20Peasant%20Parties%20in%20the%20Czech%20Republic.pdf
34. Oren N. (1973) *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria*, Baltimore: Johns Hopkins UP, 224 p.
35. Paleček A. (1933). Nove selství: (zaklady ruralismu). Praha: Orbis, 77 s.
36. Pekník M. (2008). Milan Hodža a agrarne hnutie. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 192 s.
37. Rubacha J. (2011). Ruch ludowy w Bułgarii w latach 1914 – 1944. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 46, s. 63–84.
38. Rychlik J., Holeček L., Pehr M. (2015). Agrarismus ve střední a východní Evropě 19. a 20. století. Praha: CEVRO Institut, 355 s.
39. Schultz H., Harre A. (2010). Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
40. Stepankova O. (1961). O ideologii agrarizmu. *Sbornik prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, Vol. 10, Iss. G5, s. 60–69.
41. Švehla A. (1925). Tři uvahy o agrarismu. Praha: MAB, 19 s.
42. Tomek M. Ukrajinská monarchistická emigrace v ČSR a organizace agrární strany. *Regionální zvláštnosti politiky agrární strany v období první Československé republiky. Studie Slovackého Muzea / ed. by J. Harna, B. Rašticova*. 2012. Vol. 17. Pp. 183–192.
43. Toshkov A. (2019). Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe: The Golden Age of the Peasantry. Bloomsbury Academic, 240 p.
44. Trencsenyi B. (2014). Transcending Modernity: Agrarian Populist Visions of Collective Regeneration in Interwar East Central Europe. Regimes of Historicity in Southeastern and Northern Europe, 1890 – 1945. London, Pp. 119–145.
45. Wojnicki J. (2020). Restytucja i przekształcenia ugrupowań agrarnych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. *Wschód Europy Studia humanistyczno-społeczne*, 6(1), s. 31–52.

References:

1. Galushko, K. (1999). Hetmanska ideolohiia V. Lypynskoho 1920 – 1929 rr. : problemy interpretatsii [Hetman's ideology of V. Lypynsky 1920 – 1929: problems of interpretation]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in archival affairs and document science*, 5, 64–70 [in Ukrainian].
2. Galushko, K. (2000). «Khlivorobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoevropeiskoho ahraryzmu [V. Lypynsky's «Agricultural Ideology» in the System of Eastern European Agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 2, 164–200 [in Ukrainian].
3. Horanovych, M. (1971). Agrarian crisis and disintegration of the agrarian union of the countries of Eastern and South-Eastern Europe, 1930 – 1933. Moscow: Science [in Russian].
4. Horanovych, M. (1967). Collapse of the Green International (1921 – 1938). Moscow: Science [in Russian].
5. Dimov, N. (1980). Al. Stamboliyski, agrarnite dvizheniya v Evropa i mezhdunarodnata deynost na BZNS [Al. Stamboliyski, the agrarian movements in Europe and the international activity of the Bulgarian Agrarian Union]. *Aleksandar Stamboliyski: zhivot, delo, zaveti*, 363–381 [in Bulgarian].
6. Matveev, G. (1992). «Tretij put'»: Ideologiya agrarizma v CHEkhoslovakii i Pol'she v mezhoennyj period [«The third way?»: The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period]. Moscow : Publishing house of Moscow State University [in Russian].
7. Matveev, G. (1989). Formirovanie ideologii cheshskih agrariiev v konce XIX – 1914 g. [Formation of the ideology of Czech agrarians at the end of XIX – 1914]. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 8 (ser. «History»), 5, 42–55 [in Russian].
8. Noskova, A. (1981). K voprosu ob agrarizme i krest'yanskom dvizhenii v stranah Central'noj i YUgo-Vostochnoj Evropy v mezhoennyj period [On the issue of agrarianism and the peasant movement in the countries of Central and South-Eastern Europe in the interwar period]. *Sovetskoe slavyanovedenie*, 2, 40–57 [in Russian].
9. Píkovská, T. V. (2016). Національні програми Чехословацької Республіканської (аграрної) партії (1899 – 1922 pp.) [National Programs of the Czechoslovak Republican (Agrarian) Party (1899 – 1922)]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 115, 455–458 [in Ukrainian].
10. Podoliak, K. (1930). Do idei ahraryzmu [To the idea of agrarianism]. *Selo – The Village*, 1, 11–13 [in Ukrainian].
11. Podoliak, K. (1930). Do idei ahraryzmu [To the idea of agrarianism]. *Selo – The Village*, 2, 25–29 [in Ukrainian].
12. Sorokin, P. (1924). The ideology of agrarianism. Prague: Khutor [in Russian].
13. TsDAVO of Ukraine. F. 4465. Op. 1. Spr. 747. «G. Simantsiv's report “Innovative agrarianism”», 1929. 37 lists [in Ukrainian].
14. TsDAGO of Ukraine. F. 269. Op. 1. Spr. 1093. «Draft programs, statutes and regulations of the Ukrainian Agrarian Society. Resolution-protest of the lecturers of the Ukrainian Academy of Economics in Czechoslovakia in the case of mass arrests in Ukraine (14.12.1929). Communicate of the Ukrainian Agrarian Society, parts 1-2. Protocols of general meetings of the Ukrainian Agrarian Society. Calculations of sending the magazine «Village». Protocols of the meeting of supporters of the agrarian cause in Warsaw, 1930 – 1931». 101 lists [in Ukrainian].
15. Bell, J. (1977). Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899 – 1923. Princeton University Press. [in English].
16. Cesar, J. & Cerny, B. (1959). On the ideology of Czechoslovak agrarianism. *Ceskoslovensky casopis historicky*. No. 2, S. 263–285 [in Czech].
17. Eellend, J. (2008). Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939*. Huddinge, 35–56 [in English].
18. Frankenberger, O. (1923). Agrarianism: National farms are the views of the rural people. Praha : A. Neubert [in Czech].
19. Frankenberger, O. (1931). The agricultural crisis and the means to solve it. Praha : Ceska narodohospodarska spolecnost [in Czech].
20. Harna, J. & Lacina, V. (2007). Political programs of the Czech and Slovak agrarian movement, 1899 – 1938. Praha: Historicky ustav [in Czech].
21. Hemmerling, Z. (1987). People's movement in Poland, Bulgaria and Czechoslovakia, 1893 – 1930. Warszawa : Ludowa Spoldzielnia Wydawnicza [in Polish].
22. Hodža, M. (1930). Agrarianism: A series of lectures «on the ideology of Czechoslovakian political parties». Praha : USČS [in Czech].
23. Hodža, M. (1924). Agrarianism in Slovenia. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga [in Slovenian].
24. Hodža M. (1931). Articles, speech, study. Volume IV, Paths of Central European Agrarian Democracy 1921 – 1931. Praha : Novina [in Czech].
25. Holec, R. (2010). Ideological sources of international agrarianism and its national specifics. Agrarni strana a její zajmove, družstevni a peněžní organizace. Uherske Hradiště. Vol. 15, S. 51–72 [in Czech].
26. Holeček, J. (1928). Peasantry. Praha [in Czech].
27. Kettner, J. (1931). Liberalism, socialism and agrarianism. Praha [in Czech].
28. Kornovenko, S., Zemzulina, N. (2019). Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian Peasant*, 21, 14–20 [in English].
29. Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019). Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian Peasant*, 22, 24–30 [in English].
30. Kornovenko, S. (2019). The ideology of Eastern European agrarianism in the programmatic provisions of Czechoslovak and Ukrainian political parties (in the face of social and political turmoil of the early 20th century). *Acta historica Neosoliensia Vedecký časopis pre historické vedy*, 22 (2), 4–23 [in English].
31. Kubů, E. & Lorenz, T. & Müller, U. (2013). Agrarianism and the agrarian elites in East Central Europe. Berlin : Berliner Wissenschafts-Verlag [in German].
32. Lech, A. (2007). Agrarianism in the Slavic people's movement (1918 – 1939). Dzieje partii i stronnictw chlopijskich w Europie. Narodziny i rozwój. Pułtusk–Warszawa, T. 1, 33–42 [in Polish].
33. Mareš, M. & Pšejja P. Agrarian and Peasant Parties in the Czech Republic: History, Presence and Central European Context. URL: https://web.archive.org/web/20120312005113/http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/working_papers/Agrarian%20and%20Peasant%20Parties%20in%20the%20Czech%20Republic.pdf [in English].
34. Oren, N. (1973) Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria, Baltimore: Johns Hopkins UP [in English].
35. Paleček, A. (1933). New peasantry (basics of ruralism). Praha : Orbis [in Czech].
36. Pekník, M. (2008). Milan Hodža and the agrarian movement. Bratislava : Ustav politických vied SAS [in Czech].
37. Rubacha, J. (2011). People's Movement in Bulgaria 1914 – 1944. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 46, 63–84 [in Polish].
38. Rychlik, J. & Holeček, L. & Pehr, M. (2015). Agrarianism in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th centuries. Praha : CEVRO Institut [in Czech].
39. Schultz, H. & Harre, A. (2010). Farming societies on the way to modern agrarianism in East Central Europe from 1880 to 1960. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag [in German].
40. Stepankova, O. (1961). On the ideology of the agrarian. *Sbornik praci Filozoficke fakulty brněnske univerzity*, 10 (G5), 60–69 [in Czech].
41. Švehla, A. (1925). Three reflections on agrarianism. Praha : MAB [in Czech].

42. Tomek, M. (2012). Ukrainian monarchist emigration to Czechoslovakia and the organization of the Agrarian Party. *Regional peculiarities of the policy of the agrarian party in the period of the first Czechoslovak Republic. Study of the Slovak Museum*, 17, 183–192 [in Czech].

43. Toshkov, A. (2019). Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe: The Golden Age of the Peasantry. Bloomsbury Academic [in English].

44. Trencsenyi, B. (2014). Transcending Modernity: Agrarian Populist Visions of Collective Regeneration in Interwar East Central Europe. *Regimes of Historicity in Southeastern and Northern Europe, 1890 – 1945*. London, 119–145 [in English].

45. Wojnicki, J. (2020). Restitution and transformations of agrarian groups in the countries of Central and Eastern Europe. *Wschód Europy Studia humanistyczno-społeczne*, 6(1), 31–52 [in Polish].

Oleksiy V. Kompaniiets

post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

e-mail: oleksiy_kompaniiets@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kompaniiets, O. (2021). Agrarism in Bulgaria and Czechoslovakia in the first third of the 20th century: a comparative analysis. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 57–63. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kompaniiets

AGRARISM IN BULGARIA AND CZECHOSLOVAKIA IN THE FIRST THIRD OF THE 20th CENTURY: A COMPARATIVE ANALYSIS

Introduction. In the first third of the 20th century the ideology of agrarianism reached the peak of its popularity in the countries of Central and Eastern and South-Eastern Europe, which was marked by the design of its numerous national variants: Bulgarian, Czechoslovak, Polish, Yugoslavic, Romanian, Ukrainian, Hungarian, German and Baltic.

The experience of agrarianism in Bulgaria and Czechoslovakia seems especially interesting and valuable. It formed in different political and socio-economic conditions; in many cases these regional options were at the forefront of the agrarian movement during the «golden age of the European peasantry» (according to the historian A. Toshkov, – period between world wars, when the «peasantry became a political entity, understood its destiny, realized its purpose and organized itself in defense of the third way, alternative to communism and capitalism»).

Purpose is to find out the causes and circumstances of the ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Bulgaria, to carry out their comparative analysis, to find out their European context.

Results. The article offers a comparative analysis of the Bulgarian and Czechoslovak variants of European agrarianism of the first third of the 20th century. The causes and circumstances of agrarianism in Bulgaria and Czechoslovakia are studied, as well as their national features are clarified from the comparative perspective. The activities of political parties of agrarian orientation (Bulgarian Agrarian National Union and Republican Party of Farmers and Peasants in Czechoslovakia) were compared. Their activity at the international level – as a part of the International Agrarian Bureau (Green International) was also found out. Special attention was paid to the contacts between Ukrainian theorists and practitioners of agrarianism with their Czechoslovak and Bulgarian like-minded persons. The reasons and circumstances of the decline in the popularity of the ideology of agrarianism in Bulgaria and Czechoslovakia were explained.

Conclusion. The uniqueness of the Bulgarian and Czechoslovak variants of agrarianism of the first third of the 20th century was due to a number of circumstances and facts.

Features of Bulgarian agrarianism: 1) the development of agrarian thought in Bulgaria was significantly influenced by German and Russian agrarianism; 2) Bulgarian Agrarian National Union (BANU) is one of the oldest and most influential political parties of agrarian orientation in Central and Eastern and South-Eastern Europe; 3) the Bulgarian version is a classic example of the traditional version of agrarianism, focused on small and medium-sized peasants households; 4) Bulgarian agrarianism was the most radical variant of agrarian ideology, which, in contrast to the democratic tactics inherent in agrarianism, advocated the idea of establishing a dictatorship; 5) the ideology of Bulgarian agrarianism of the first third of the 20th century had anti-urban, anti-Semitic and religious aspects; 6) Bulgarian agrarians were the first among the agrarian parties of Central and Southeastern Europe to come to power (1919), but also lost it first (1923); 7) BANU became the only agrarian party in Europe that ever came to power with a majority government, not just as part of a coalition.

Features of Czechoslovak agrarianism: 1) the development of agrarian thought in Czechoslovakia was significantly influenced by French agrarianism; 2) Czechoslovakia had the most developed industry (after Germany) in Central and Eastern Europe, and also had a relatively democratic political system, which created specific conditions for the development of agrarian ideology in the interwar period; 3) the agrarian parties of Czechoslovakia maintained strong positions in parliament and government throughout the interwar period; 4) the popularity of agrarianism in Czechoslovakia persisted until the end of the 1930's, when in other countries of Central and Southeastern Europe it declined or disappeared; 5) Czechoslovak agrarianism of the interwar period was marked by the most extensive network of periodicals in Europe; 6) the Czechoslovak organization was the most powerful in the International Agrarian Bureau; 7) focused on farming, the Czechoslovak variant was one of the most moderate and most progressive variants of agrarianism; 8) at the turn of the 1920's and 1930's, active cooperation between Czechoslovak and Ukrainian agrarians was maintained, the most notable center of which was the Ukrainian Agrarian Society in Pödebrady.

Despite a number of differences and peculiarities of the program principles of the Bulgarian Agrarian National Union and the Czech Agrarian Party, their ideology was based on peasant centrism, as evidenced by the link between the political and socio-economic future of Bulgaria and Czechoslovakia and the peasantry.

Key words: agrarianism, peasantry, Czechoslovakia, Bulgaria, Bulgarian Agrarian National Union, The Republican Party of Farmers and Peasants, Aleksandar Stamboliyski, Antonin Švehla, Milan Hodža, International Agrarian Bureau.

Received 25.10.2020

Accepted 12.04.2021

УДК 94:332.2.021(477)“1917/1921”“045

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kornovenko-Telvak

С. В. Корновенко

*доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

В. П. Тельвак

*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Корновенко С. В., Тельвак В. П. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 64-70. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kornovenko-Telvak

АГРАРИСТСЬКІ ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РР.)

Авторами розкрито, що одним із феноменів центрально-південно-східноєвропейської історії другої половини XIX – першої третини XX ст., зокрема революційних потрясінь початку XX ст., став аграризм. Він був офіційною політикою урядів Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини тощо. Не стала винятком на початку XX ст. і Україна, зважаючи на аграрний характер тогочасного українського соціуму. У роки Української революції 1917 – 1921 рр., що, окрім іншого, носила виразний селянський характер, аграристським змістом були позначені аграрні практики П. Скоропадського та П. Врангеля. Авторами з'ясовано аграристський зміст аграрної реформи П. Скоропадського та П. Врангеля.

Ключові слова: *Аграризм, Українська Держава 1918р., П. Скоропадський, Уряд Півдня Росії, П. Врангель, Українська революція 1917 – 1921 рр., селянство.*

Постановка проблеми. Соціокультурні трансформації другої половини XIX ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи докорінно змінили політичну карту Європи, світу, багато у чому визначили перебіг світової історії у першій третині XX ст. Ці зміни стосувалися не лише революційних потрясінь, що зазнав європейський континент на початку XX ст., а і появи раніше невідомих феноменів, нових суб'єктів як міжнародної політики, так і внутрішньополітичного життя багатьох європейських країн. Зміни, про які йдеться, були наслідком довготривалих системних криз, викликаних неадекватною реакцією властей на модернізацію. З-поміж чинників революційних потрясінь у Європі на початку XX ст., насамперед Української революції 1917 – 1921 рр., одним із визначальних був аграрний. Селянство Центральної та Південно-Східної Європи було незадоволене своїм соціально-економічним становищем, правовим статусом. Сільське господарство як провідна галузь економіки країн Центральної та Південно-Східної Європи потребувало дієвої аграрної політики, покликаної суттєво покращити не лише матеріальні статки селян, а й їх правовий статус. Зважаючи на це, одним із феноменів історії країн Центральної та Південно-Східної Європи першої третини XX ст. був аграризм, а активним суб'єктом внутрішньополітичного життя зазначених вище держав – селянство.

На нашу думку, у широкому значенні аграризм країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. – цілісне соціокультурне явище, історичний феномен, зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні аграризм країн Центральної та Південно-Східної Європи – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору та їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння східноєвропейського аграризму першої третини XX ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної урядової політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацювань різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми центрально-

південно-східноєвропейського аграризму загалом і українського зокрема:

1. унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці [1–3];

2. визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті [2, 69–72];

3. не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави [3];

4. перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами [4, 16–29];

5. селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу [5, 164–200].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти, співзвучні з нашою темою, висвітлено у вітчизняній та закордонній новітній історіографії [1, 5, 6–15]. У фокусі наукової уваги перебувають питання, що стосуються сутності та джерел аграризму, його територіальних варіантів, особливостей реалізації аграрної політики П. Скоропадським і П. Врангелем у загальноєвропейському контексті тощо. Водночас маловивченим залишається український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. як внутрішньоекономічна урядова аграрна політика.

Мета. Автори статті, беручи до уваги феноменальність аграризму, селянський характер Української революції 1917 – 1921 рр., ставлять за мету дослідити український аграризм (аграристські практики) як складник внутрішньоекономічної урядової політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання в Україні у 1917 – 1921 рр.

Виклад основного матеріалу. У період Української революції 1917 – 1921 рр. український аграризм був представлений також внутрішньоекономічною урядовою політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання. Саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором [16].

Аграрна політика стала наріжним каменем у внутрішній політиці національних та інших урядів

періоду Української революції 1917 – 1921 рр. За нашими підрахунками, упродовж 1917 – 1921 рр. було видано 108 нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення аграрного питання. У період Центральної Ради 11, Гетьманату 27, Директорії УНР 29, ЗУНР 6, Білого руху Півдня Росії 20, радянської влади 15 тощо.

З-поміж розмаїття революційних спроб вирішити аграрне питання в Україні у 1917 – 1921 рр. привертають увагу аграрні практики П. Скоропадського і П. Врангеля. Вони, на нашу думку, були наповнені аграристським змістом. По-перше, ці лідери розуміли селянство як активного суб'єкта історії, соціальну основу держави. У них було і відповідне ставлення до селянства, яке відображене у законодавстві й аграрній політиці. По-друге, ними аграрна політика розумілася широко, як складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина – проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект – форми і методи співпраці органів влади і селянства, суб'єктивізація селянства у чинній політико-правовій моделі держави.

По-третє, і П. Скоропадський, і П. Врангель шукали не монархічний, не соціалістичний, а інший – альтернативний шлях, були прихильниками інноваційної моделі розвитку сільського господарства. У їхньому розумінні – висококультурних селянських господарств. По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства – соціальної основи держави для них була приватна селянська власність на землю. Остання вважалася фундаментом культури і цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наділення селян у приватну власність землею та суттєве обмеження великого землеволодіння – наріжний камінь аграрних практик П. Скоропадського і П. Врангеля.

Так, П. Скоропадський мав на меті, отримавши владу, створити дієздатний уряд для відновлення порядку і проведення «здорових демократичних реформ» [17, 45–145]. Він був переконаний у тому, що «наш українець – індивідуаліст, ніякої соціалізації він не потребує. Він рішуче проти цього. ... Єдине зрозуміле для селянства гасло – земля. Стосовно волі – вони самі зневірилися, але землю подати всю» [17, 50]. Звертаючи увагу на те, що селянин – власник, гетьман на цій підставі був упевнений у тому, що «ідеї більшовизму» не будуть для нього привабливими [17, 51]. Зважаючи на суспільно-політичну нестабільність, соціально-економічну скруту, аграрну реформу П. Скоропадський вважав більшою мірою доцільною політично, аніж економічно. Передусім йшлося про політичні інтереси держави [17, 54]. Останні він тісно пов'язував із користю для народу.

Реформа мала здійснюватися ані демагогічними прийомами лівих партій, ані з позицій інтересів російських поміщиків чи польських панів, а ґрунтуватися на компромісі. Отже, компроміс гетьманом вважався розумною засадою вирішення аграрного питання. За плату, на засадах приватної власності, малоземельні селяни отримували землю, визначену законом до передачі [17, 285–287].

29 квітня 1918 р. у грамоті П. Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння зарахунок викуплених державою у великих власників земель [18]. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність» [18]. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та розпродажу його на користь селян. 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини, гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами [19]. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...» [17, 137]. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа.

П. Скоропадським були сформульовані засади аграрної реформи. Їхній зміст: 1. передача всієї землі, окрім цукрових плантацій, лісів, земель, відведених під кінські та насінневі господарства (йдеться про племінні та сортові господарства – авт.); 2. передача землі за плату; 3. передача землі малоземельним селянам; 4. виокремлення селян на відруб, ліквідація черезсмужжя [17, 285–286].

Гетьман, політично орієнтований на його підтримку УНГ, УДХП та інші політичні партії й організації, пильну увагу приділяв кооперації. Саме вона в аграристській ідеології посідає чільне місце, розуміється як оптимальна соціально-економічна модель, в якій мінімізовано експлуатацію, оптимально представлено інтереси селянства. За спостереженнями І. Фаренія, за Гетьманату, попри несприйняття лідерами кооперації постаті П. Скоропадського і запропонованої ним державної моделі, кооперативна мережа продовжувала нарощувати свої організаційно-господарські

потужності. Станом на кінець 1918 р. в Україні нараховувалося від 15 до 18 тисяч кооперативів. 12 тисяч із них – споживчі кооперативи. Ними обслуговувалося 60% населення Української Держави [20, 55].

Кооперативна система в Україні у 1918 р. залишалася потужним і динамічним фактором соціально-економічного життя Гетьманату. На думку І. Фаренія, вона забезпечувала 28-40% товарообігу країни, що було одним із найвищих показників за всю історію української кооперації [20, 57]. Піклуючись про інтереси споживачів, кооперативні підприємства намагалися не залежати від ринкової стихії й встановлювали справедливі ціни на свою продукцію [20, 34].

Отже, на наше переконання, зважаючи на викладене вище, є достатньо підстав аграрну політику гетьмана вважати такою, що носила аграристський характер [21–24].

На нашу думку, за своїми політичними поглядами, враховуючи психологічні особливості натури, П. Врангель був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту «Записок» барона переконує, що революцію розумів як явище «несподіване, незрозуміле». Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено фразою «принизлива влада хама» [25, 56].

Магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері П. Врангель вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смути та кризи» вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [26, 99]. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності» [26, 100]. Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики

П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [27].

Політичне майбутнє генерал чітко пов'язував із селянством, із його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: «Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє..., велике землеволодіння віджило свій вік» [28, 106]. Користуючись нагодою, він прагнув «... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле...» [29, 50].

Концепція П. Врангеля стосовно засад, на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім'я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР – цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). У листі Правитель Півдня Росії виклав одинадцять пунктів засад, на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи. Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним нормативно-правовим актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду». На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати «народне надбання», контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття «здорове селянство». Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише «куркулі», як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і П. Скоропадський, П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість

приватної власності селян на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками, сама відшкодовували останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначалися повітовими земельними комісіями та узгоджувалися і затверджувалися «Головною Земельною Комісією». Одинадцятьте. Затверджені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем «Головної Земельної Комісії» [30, 64].

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. На відміну від свого оточення, її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивне державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; повному переконати селян у тому, що врангелівці справді опікуються їхніми проблемами [31].

Висновки. Таким чином, український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. був представлений аграрною політикою П. Скоропадського, П. Врангеля. Їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціально-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні.

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.
2. Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*. 1998. Вип. 2. С. 69 – 72.
3. Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. *Балканские исследования*. 1984. Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
4. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2014. Т. 27–28. С. 16 – 22.
5. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164 – 200.
6. Корноненко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 45 – 49.
7. Корноненко С. Селянство у врангелівській моделі оновленої російської державності (1920 р.). *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 285 – 288.
8. Holec R. Agrarna demokracija ako pokus o tretiu cestu Stredoeuropskej transformacie. *Historicky Casopis*. 2011. Volume 59. Issue 1. 2011. Pp. 3 – 32.
9. Bernstein H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*. 2018. 45 (5 – 6). Pp. 1127 – 1150.
10. Sumpf A. The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*. 2017. 135 (3), Pp. 102 – 116.
11. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov, D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*. 2017. 76 (3). Pp. 710 – 721.
12. Kornovenko S., Pasichna Y. Agrarian Reform of P. Wrangel in the South of Ukraine (1920). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2020. №17. С. 138–157.
13. Корноненко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.
14. Компанієць О. Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 років у контексті розвитку європейського та північноамериканського аграризму XIX – першої третини XX століття: огляд зарубіжних джерел. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 86 – 92.
15. Лозовий В. Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 92 – 97.
16. Корноненко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
17. Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.
18. *Державний Вісник*. 16. 5. 1918. № 1.
19. *Селянське слово*. 25. 6. 1918.
20. Фареній І. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917 – 1920). Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. 164 с.
21. Кот Н. Погляди Павла Скоропадського на аграрний розвиток України (за «Спогадами»). *Український Селянин*. 2014. Вип. 14. С. 54 – 56.
22. Корноненко С., Морозов А. Аграрне законодавство Гетьманату П. Скоропадського та Білого руху Півдня Росії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 131 – 139.
23. Ковальова Н., Корноненко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007.
24. Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. №3. С. 68 – 84.
25. Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): в 2-х кн. Москва, 1991. Кн. 1. 303 с.
26. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х т. Москва, 1992. Т. 1. 480 с.
27. Генерал Врангель и крестьяне. *Таврический голос*. 1920. №248.
28. В. фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. Берлин, 1921. 155 с.
29. Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. 362 с.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 428. 85 арк.
31. Корноненко С. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). Черкаси: Ант, 2009. 438 с.

References:

1. Matveev, G. (1991). «Tretiy put»? Ideologiya agrarizma v Chechoslovakii i Polshe v mezhoennyiy period. [“The third way”? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period]. Moskva : Izd-vo Moskovskogo universiteta. [in Russian].

2. Krapivin, A. & Byichihin, Yu. (1998). Agrarizm Dimitra Dragieva – vozhdya bolgarskih krestyan. [Agrarianism of Dimitar Dragiev - the leader of the Bulgarian peasants]. *Visnik Donetskogo unIversitetu, SerIya B: GumanItarnI nauki*. [Bulletin of Donetsk University, Series B: Humanitarian Science], 2, 69 – 72. [in Russian].
3. Makovetskaya, T. & Pokivaylova, T. (1984). Krestyanskie partii v politicheskoy strukture Bolgarii i Rumynii v pervoy chverti HH v. [Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the 20th century]. *Balkanski issledovaniya. – Vyip. 9.: Voprosyi sotsialnoy, politicheskoy i kulturnoy istorii Yugo-Vostochnoy Evropyi*. [Balkan Studies. - Issue. 9. : Issues of social, political and cultural history of South-Eastern Europe]. Retrieved from <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html> [in Russian].
4. Burdiak, V. (2014). Politychni protses u Bolharii mizhvoiennoho periodu. [Political process in the Bulgarian interim period]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*. [Historical and Political Problems of Contemporary Svit], 27–28, 16–22. [in Ukrainian].
5. Halushko, K. (2000). «Khliborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoievropeiskoho ahraryzmu. [“Agricultural ideology” V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. [Ukrainian historical collection], 2, 164 – 200. [in Ukrainian].
6. Kornovenko, S. & Zemziulina, N. (2018). Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy. [Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainskyi selianyn]*, 19, 45 – 49. [in Ukrainian].
7. Kornovenko, S. (2012). Selianstvo u vranhelivskii modeli onovlenoi rosiiskoi derzhavnosti (1920 r.). [Peasantry in Wrangel’s model of renewed Russian statehood (1920)]. *Hurzhiivski istorychni chytannia. (Gurzhiyev historical readings)*, 5, 285 – 288. [in Ukrainian].
8. Holec, R. (2011). Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation [Agrarna demokracia ako pokus o tretiu cestu Stredoeuropejskej transformacie] *Historicky Casopis*, 59, 11, 3 – 32. [in English]
9. Bernstein, H. (2018). The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 45 (5 – 6), 1127 – 1150. [in English]
10. Sumpf A. (2017). The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 135 (3), 102 – 116. [in English]
11. Finkel, E. & Gehlbach, S. & Kofanov, D. (2017). (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 76 (3), 710 – 721. [in English]
12. Kornovenko, S., Pasichna, Y. (2020). Agrarian Reform of P. Wrangel in the South of Ukraine (1920). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 17, 138–157.
13. Kornovenko, S. & Telvak, V. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy druhoi polovyny KhIKh – pershoi tretyny KhKh st.: vytyky i sutnist yavyscha. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe of the second half of the XIX - first third of the XX century: origins and essence of the phenomenon]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 10 – 16. [in Ukrainian].
14. Kompaniets, O. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv u konteksti rozvytku yevropeiskoho ta pivnichnoamerykanskoho ahraryzmu KhIKh – pershoi tretyny KhKh stolittia: ohliad zarubizhnykh dzherel. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 in the context of the development of European and North American agrarianism of the XIX - first third of the XX century: a review of foreign sources.]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 86 – 92. [in Ukrainian].
15. Lozovi, V. (2020) Dzherelno-dokumentalne zabezpechennia doslidzhennia problemy ahraryzmu periodu Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921. [Source and documentary support for the study of the problem of agrarianism during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921] *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 92 – 97. [in Ukrainian].
16. Kornovenko, S., Zemziulina, N., Kovalova, N., Malynovskyi, B., Masnenko, V., Morozov, A., Mykhailiuk, O. & Pasichna Yu. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921). [Peasants, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 - 1921)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
17. Skoropadskyi, P. (1995). Spohady. [Memories]. Kyiv ; Filadelfia. [in Ukrainian].
18. *Derzhavnyi Vistnyk. (State Bulletin)* (1918), 16. 5, 1. [in Ukrainian].
19. *Selianske slovo. (The peasant word)*. (1918), 25. 6. [in Ukrainian].
20. Farenii, I. (2014). «Natsionalnyi ukrainskyi trest»: spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v roky revoliutsii ta hromadianskoi viiny (1917 – 1920). [“National Ukrainian Trust”: consumer cooperation of Ukraine during the revolution and civil war (1917 - 1920)]. Cherkasy: Vertykal, vydavets Kandych S.H. [in Ukrainian].
21. Kot, N. (2013). Pohliady Pavla Skoropadskoho na ahrarnyi rozvytok Ukrainy (za «Spohadamy»). [Pavel Skoropadsky’s views on the agrarian development of Ukraine (according to “Memories”)]. *Ukrainskyi Selianyn. (Ukrainian peasant)*, 14, 54 – 56. [in Ukrainian].
22. Kornovenko, S. & Morozov, A. (2013). Ahrarne zakonodavstvo Hetmanatu P. Skoropadskoho ta Biloho rukhu Pivdnia Rosii. [Agrarian legislation of the Hetmanate of P. Skoropadsky and the White Movement of Southern Russia.]. *Natsionalna ta istorychna pamiat. (National and historical memory)*, 7, 131 – 139. [in Ukrainian].
23. Kovalova, N., Kornovenko, S., Malynovskyi, B., Mykhailiuk, O. & Morozov, A. (2007). Ahrarna polityka v Ukraini periodu natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917 – 1921). [Agrarian policy in Ukraine during the national-democratic revolution (1917 - 1921)]. Cherkasy: Ant, 2007. [in Ukrainian].
24. Pyrih, R. (2006). Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: sproby provedennia ta prychny nevdachi. [Land reform of Hetman Pavel Skoropadsky: attempts and reasons for failure]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. (Ukrainian Historical Journal)*, 3, 68 – 84. [in Ukrainian].

25. Wrangel, P. (1991). Zapiski (noyabr 1916 – noyabr 1920 gg.). [Notes (November 1916 - November 1920)]. Moskva, 1. [in Russian].
26. Wrangel, P. (1992). Vospominaniya barona P. Vrangelya. [Memoirs of Baron P. Wrangel]. Moskva, 1. [in Russian].
27. General Wrangel i krestyane. [General Wrangel and the peasants]. (1920) *Tavrisheskiy golos. (Tauride voice)*, 248. [in Russian].
28. V. fon Dreyer, V. (1921). Krestnyiy put vo imya Rodinyi. Dvuhletnyaya voyna krasnogo Severa s belyim Yugom, 1918–1920. [Way of the Cross in the name of the Motherland. The two-year war between the red North and the white South, 1918–1920.]. Berlin. [in Russian].
29. Ross, N. (1982). Vrangel v Kryimu. [Wrangel in the Crimea]. Frankfurt-na-Mayne. [in Russian].
30. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 57, Inventory 2, File 428 [in Ukrainian].
31. Kornovenko, S. (2009). Bilyi rukh Pivdnia Rosii: aharna polityka uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia (1919 – 1920). [The White Movement of Southern Russia: Agrarian Policy of the Governments of A. Denikin and P. Wrangel (1919-1920)]. Cherkasy: Ant. [in Ukrainian].

Serhii V. Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Viktoria P. Telvak

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. & Telvak, V. (2021). Agrarianist practices of resolving the agrarian issue during the period of the Ukrainian revolution (1917 – 1921). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 64-70. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kornovenko-Telvak

AGRARIANIST PRACTICES OF RESOLVING THE AGRARIAN ISSUE DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917 – 1921)

Introduction. The authors reveal that one of the phenomena of Central-South-Eastern European history of the second half of the XIX – first third of the XX century, in particular the revolutionary upheavals of the early XX century, was agrarianism. It was the official policy of the governments of Bulgaria, Poland, Romania, Czechoslovakia, and so on. Ukraine in the early twentieth century wasn't an exception, given the agrarian nature of the then Ukrainian society. During the years of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, which, among other things, had a distinctly peasant character, the agrarian practices of P. Skoropadsky and P. Wrangel were marked by the agrarianist content.

Purpose. The authors of the article, taking into account the phenomenal nature of agrarianism, the peasant character of the Ukrainian revolution of 1917-1921, aim to study Ukrainian agrarianism (agrarianist practices) as a component of domestic economic governmental policy aimed at solving the agrarian/peasant issue in Ukraine in 1917-1921.

Results. First, these leaders understood the peasantry as an active subject of history, the social basis of the state. They also had a corresponding attitude to the peasantry, which is reflected in legislation and agricultural policy. Second, they understood agricultural policy broadly as a component of domestic economic policy, containing socio-economic and socio-political components. Socio-economic part – land reform and settlement of current agricultural affairs: improving land management, improving agro-technical land cultivation, providing peasant households with agricultural equipment, seeds, working cattle and more. Socio-political aspect – forms and methods of cooperation between the authorities and the peasantry, the subjectivization of the peasantry in the current political and legal model of the state.

Conclusion. Third, both P. Skoropadsky and P. Wrangel sought not a monarchical, not a socialist, but an alternative way, and were supporters of an innovative model of agricultural development. In their understanding – highly cultured peasant households. Fourth, the instrument of subjectivization of the peasantry – the social basis of the state for them was private peasant ownership of land. The latter was considered the foundation of culture and civilization, the inviolable principle of existence of the state. Providing peasants with private ownership of land and a significant restriction on large land holdings is the cornerstone of the agrarian practices of P. Skoropadsky and P. Wrangel.

Key words: Agrarianism, Ukrainian State of 1918, P. Skoropadsky, Government of Southern Russia, P. Wrangel, Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, peasantry.

Received 12.11.2020

Accepted 08.04.2021

УДК 39:316.324.5 (477)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lozovyi

В. С. Лозовий*доктор історичних наук, професор, головний консультант, Національний інститут стратегічних досліджень,**м. Київ, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>e-mail: lozovyi_v@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Лозовий В. С. Аграрний тип українського суспільства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.: підстави формування засад вітчизняного аграризму в період революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 71-78. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lozovyi

АГРАРНИЙ ТИП УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX–ПОЧАТКУ XX СТ.: ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ВІТЧИЗНЯНОГО АГРАРИЗМУ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

У статті означено сутнісні характеристики українського суспільства Наддніпрянщини і констатовано, що у другій половині XIX - на початку XX ст. воно було суспільством переважно аграрного типу. З'ясовано, що підставами формування вітчизняного аграризму в добу Української революції 1917 – 1921 рр. були: в економічній сфері – землеробський спосіб виробництва, основним предметом праці в якому є земля і постійно пов'язана з нею діяльність селянина; у політичній сфері – селянська демократія у формі самоврядування сільської громади, яка бачилася зразком для всіх суспільно-державних відносин; у соціальній сфері – ідентифікація селян як найважливішої та кращої суспільної верстви; у соціально-політичній сфері – суперечність між «малим локальним суспільством» села та «великим суспільством» уособлюваним містом та владою; у правовій сфері – бачення соціальної справедливості, що побутувало у звичаєвому праві де право власності пов'язано з фізичною працею; у національно-політичній сфері – селянство як репрезентант українства та соціальна база державотворення; у суспільно-психологічній сфері – несприйняття модернізаційних процесів селянською ментальністю; у духовній та соціокультурній сфері – традиційно-патріархальний характер селянської свідомості і декларування потреби домінування народної культури в суспільстві.

Ключові слова: селянство, Наддніпрянська Україна, аграрний тип суспільства, аграризм, громада, державотворення, Українська революція 1917 – 1921 рр.

Постановка проблеми. Тема селянства та пов'язаної з ним історичної спадщини важлива для розуміння нашого минулого та сьогодення. Інакше і не може бути, оскільки багато українців мають селянське коріння. Селянська проблематика завжди привертала увагу дослідників і багато її аспектів стали предметом історичних студій. Нинішній етап пізнання феномену селянства потребує ґрунтовнішого теоретичного осмислення. Недостатньо від-рефлексованими та малоз'ясованими на цей час є комплекс проблем, пов'язаних із роллю селянства як суб'єкта суспільно-політичних подій, передусім у період революції 1917–1921 рр. Виявлення взаємозв'язків та детермінації способу буття селян із революційними та державотворчими процесами, їх впливу на ідеологію та політику різних форм державності в Наддніпрянській Україні, з'ясування витоків та передумов формування українського аграризму є актуальним завданням сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти теми аграризму ґрунтовно досліджують вітчизняні історики. С. Корноненко та Ю. Пасічна з'ясували причини появи східноєвропейського аграризму, розкрили розуміння цього поняття. Поряд із іншими варіантами аграризму, виокремили його український різновид [1]. С. Корноненко та В. Тельвак розкрили витоки і сутність явища агра-

ризму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. і дали його власне визначення [2]. С. Корноненко, висвітлюючи «хутірську філософію» П. Куліша, зазначив, що вона стояла не лише біля витоків ідеології українського аграризму – вона узгоджується з ідеями центрально-східноєвропейського аграризму, ставши фундаментом смислового підґрунтя українського аграризму першої третини XX ст. [3]. К. Галушко, дослідивши «хліборобську ідеологію» В.Липинського, дійшов висновку про її схожість до чехословацького та болгарського аграризмів, які репрезентують собою спробу вирішення комплексу соціально-політичних проблем аграрного суспільства, що потерпало від наслідків модернізації [4]. Розглядаючи суб'єктний фактор аграрного питання як одну з передумов революційних подій 1917–1921 рр. С. Корноненко зробив висновок, що на авансцені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман [5]. Однак висвітлення головних характеристик українського суспільства Наддніпрянщини в ракурсі їх детермінації з революційними процесами в контексті з'ясування проблеми формування та втілення політики аграризму в добу Української революції 1917-1921 рр. потребує подальших досліджень.

Мета. Мета статті – означити сутнісні характеристики українського суспільства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., визначити його тип, з’ясувати які базові елементи стали підставою формування вітчизняного аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917–1921 рр.

Методологічною основою дослідження є соціокультурний підхід, що дає можливість пояснити, як етнічні та соціальні норми, цінності, ідеали, стереотипи, традиції українського селянства, притаманні суспільству аграрного типу, багато в чому детермінували суспільно-політичні процеси та вплинули на появу вітчизняного аграризму в 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. У соціальній структурі українського суспільства Наддніпрянщини на початку XX століття домінувало селянство. До селянського стану зараховувалися 97% населення, а 87 % займалися сільським господарством. [6, 40]. Спосіб життя українського народу та основні риси його свідомості можна пояснити феноменом землеробства. Увесь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова та ментальність), адаптований до ландшафту, детермінований природними циклами й сільськогосподарським календарем [7, 60]. Оскільки весь процес життєдіяльності селянина зациклений на землі, все, що було пов’язане з нею, мало для українця священне значення. Сакральність землі як такої, що породжує і відтворює життя, разом з її практичним, утилітарним значенням символу багатства і добробуту, робило землю епіцентром всіх прагнень та бажань українців. Вважалося, що людина, відірвана від землі, втрачала коріння, розривала з традицією, природою і перетворювалася на маргінала.

Щоб адекватно зрозуміти систему світоглядних і певною мірою ідеологічних поглядів селянства, зупинимось на суспільних цінностях та ідеалах, які воно сповідувало. Пояснити феномени селянської поведінки можуть погляди селян на власність, передусім земельну. Хліборобство вигартувало в українській ментальності стереотип праці як «повсякденного важкого завдання перед Ненькою-Землею» [8, 98]. У свідомості селян праця цінувалася вище права власності. Вони стверджували, що «Земля – Божий дар», захоплена поміщиками, котрі внаслідок цього й користуються селянською працею. Тому треба вимагати селянам землі» [9, 62]. Це було своєрідне селянське ідеологічне обґрунтування потреби експропріації землі у поміщиків та передачі її хліборобам-трударям (19% українських селян були безземельними, половина селянських господарств вважалася бідняцькими [10, 116]). На переконання селян, все, що створене Богом (природою) і до чого не вкладено працю, повинно належати всім [11, 15].

Країна селянського ідеалу – це передусім країна, в якій не існує панської приватної власності на землю, де вся вона належить трудящим хліборобам. Ставлення українського селянства до приватної власності було двояким. «Українець – це хазяїн та власник», – констатували дослідники аграрних відносин навіть лівих поглядів [12, 15]. У свідомості селян власність визнавалася фундаментальною цінністю лише щодо себе, стосовно поміщиків та інших землевласників вона такою не визнавалася [13, 103]. На відміну від офіційних поглядів панівних верств, основним джерелом власності й матеріального достатку селяни визнавали особисту працю на землі як засобі виробництва. Оскільки пани не працювали, а лише отримували прибутки від експлуатації інших, їхня власність в очах селян не мала сакрального характеру недоторканості як у країнах Заходу. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель.

Побутування культу праці, своєрідного «трудового принципу», на якому базувався селянський спосіб життя, є надзвичайно важливим для української хліборобської ментальності. Саме тому, в період революції українські демократичні уряди Центральної Ради, а особливо Директорії, використовували «трудова принцип» (влада трудящих та землекористування на основі використання власної праці) у своїй ідеології та політиці. Домінування селянства у соціальній структурі українського суспільства визначило базову засаду ідеології аграризму – будівництво національної державності у формі Української народної, тобто трудової, республіки та засади класової політики, на основі диференціації суспільства на так звані трудові та нетрудові верстви.

Земля повинна перебувати у власності або користуванні сім’ї у кількості, яка б забезпечувала її членам засоби до існування (споживча норма), але не більше, ніж сім’я могла б обробити працею своїх членів (трудова норма). Володіння землею більше трудової норми, коли застосовувалася наймана праця, у свідомості селян пов’язувалося з експлуатацією і, відповідно, несправедністю набутого таким чином майна. У добу революції цей селянський ідеал намагалися втілювати уряди УНР. Він став важливою складовою політики вітчизняного аграризму.

У контексті розвитку базових засад українського аграризму потрібно дати відповідь на питання: яку форму аграрних перетворень, землекористування чи землеволодіння, підтримували під час революції 1917-21 рр. селяни, які віками мріяли отримати хоча б ще декілька десятин у власність? На нашу думку, українські селяни сприймали соціалізацію лише як перехідний етап – етап експропріації землі у поміщиків, а надалі сподівались отримати землю і шляхом механізму спадкового землекористування фактично зробити її своєю приватною власністю.

Отже, від здійснення аграрної реформи селяни очікували не скасування інституту власності, а передусім зміни власника, ідеологічним обґрунтуванням чого, як зазначалось, мав стати принцип особистої праці.

Специфічними були відносини між локальними спільнотами «малого сільського суспільства» (сім'я, село, поле) та «великим суспільством» (держава, влада, місто). Ставлення українця до влади як інституту формувало чинник тривалої відсутності власної держави, а отже «суспільства, що відповідало його духовним потребам» [14, 21]. І постільки його емоційні інтереси, зважаючи на це, не мали збігатися з державними, він завжди мусив шукати їх у малих, локальних співтовариствах, завдяки чому у психічному розвитку характеру українського народу утворився соціальний феномен «спільноти», «малого гурту», об'єднаного емоційно-почуттєво, що призвело до локалізації інтересів українського селянина, зосередженні їх передусім на сім'ї, громаді [15, 88].

Основна частина народу вела спосіб життя, що ґрунтувався на патерналістських моральних цінностях сільської громади. Остання складалася з осередків – родин-господарств на чолі з батьком. У цій аграрній системі інститут сім'ї посідав важливе місце. Сім'я мала не лише соціальну, але й економічну функцію і була головною виробничою одиницею, оскільки всі члени родини працювали у господарстві. Якщо сім'я, громада сприймалися селянином як продовження його самого, сила сімейно-родинних та сусідсько-територіальних зв'язків – як частина його сил, то надлокальне «велике суспільство» не лише дистанціювалося територіально, але й відчувалося соціально, матеріалізуючись в інститутах державної влади й міста, що сприймалися як чужі селянському соціуму [16, 93].

У підросійській Україні нижчою адміністративною одиницею та економічним об'єднанням була селянська община або громада. За різними підрахунками, на початку ХХ ст. на громадському праві в Україні перебувало від 52% до 66% селянських господарств від усієї кількості селянських земель [17, 55; 18, 370]. Здебільшого громада зберігалася у південних та лівобережних губерніях. М. Гримич наголошує на особливій неприязні українських селян до громадського (земельного і громадського) упорядкування [19, 93]. У безпередільних громадах юридично залишалася громадська власність на землю, але фактично садиби та польові наділи перебували не лише у володінні, але й у повній власності окремих домогосподарів, що стало нормою звичаєвого права. На Правобережжі та значній частині Полтавщини земля здебільшого перебувала у подвірному землеволодінні.

Українська громада як соціальна інституція не була тотожною російській общині. Вона являла собою добровільне товариство, в якому обов'язки лю-

дини щодо громади не йшли, як правило, далі того, що було визначено спільними рішеннями [20, 21]. Громада в Україні, на відміну від Росії, була суто адміністративною одиницею [21, 139]. Однак і тут сільська громада відігравала в житті селянина велику роль, що зумовлювалося «моральною економікою» селянства, аграрно-традиційним способом буття.

Протягом століть громада була основним осередком соціального життя українського селянства. Вона формувала, зберігала і прищеплювала своїм членам ідеали, цінності та норми цього життя. Громада виробила свою модель управління, яка формувалася на основі вічного ідеалу станової селянської демократії – вирішення усіх питань сходом, тобто радою усіх домогосподарів. Громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, зазначав В. Антонович. Він писав, що народні ідеали об'єктивувалися «в стародавнім вічі, в козацькій раді», у таких формах етносоціального устрою, «де члени мали волю і рівноправність» [22, 90-101]. Арена сільського сходу була першою школою суспільної і навіть політичної діяльності селян. Водночас сільська громада це й соціальний інтегратор. Традиції взаємодопомоги, що побутували в громаді, толоки, спільні громадські роботи, формували на селі елементи громадянського суспільства.

Модель соціальних відносин та управління всередині громади робила її основою соціального порядку на селі. Відтак, зазначена модель як найбільш прийнятна, близька та зрозуміла селянам за принципом аналогії проектувалася як бажаний ідеал на весь суспільний лад, який можна кваліфікувати як аграрну демократію. Тобто, такий тип самоврядування, який бачився селянами як система відносин, заснованих на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади згідно з звичаєвим правом. Така демократія, на нашу думку, була однією з важливих засад феномену аграризму, що мав місце в добу Української революції 1917–1921 рр.

На початок ХХ ст. правові відносини на селі формувалися та регулювалися частково державними юридичними нормами, а здебільшого місцевими звичаями [23, 117-121]. Селяни дуже дорожили звичаєвим правом, оскільки вважали, що звичай вище закону, тому що звичай завжди виходив із селянського середовища, підсумовував історичний досвід, а закон придумано «чужими», тобто жителями міст, державними чиновниками. Норми звичаєвого права, якими здебільшого послуговувались у сільському судочинстві, були усними, гнучкими, тому у селянства не сформувалось поняття про формальну визначеність та твердість права. Статус державного закону як носія ідеї справедливості був досить низьким, а звичаєве право у свідомості селян якраз і втілювало в собі цю ідею. Відтак се-

ляньська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих юридичних норм і норм, бажаних селянству.

У становій системі Російської імперії основний тягар податків лягав на плечі селян. Податки пов'язувалися селянами з визиском, несправедливістю, репресіями державного апарату. Відтак стає зрозумілим, що омріяне поняття «волі» багато в чому асоціювалося у хліборобів із звільненням від усіх державних повинностей [24, 186].

Здавна в українській ментальності існувала суперечність між містом і селом. На противагу містам, як осередкам розвитку чужої цивілізації і штучної (ненародної) культури, українські селяни сповідували ідею праці на землі, злиття з природою. Отже, штучності, чужородності іншонаціонального міста протиставлялася природність сільського життя українців, з його домінуванням «натуральності» виробництва, продовольчого та непродовольчого самозабезпечення, морального обов'язку працювати, солідарності та взаємодопомози у сім'ї та громаді, віковичних традиційних цінностей. Українська селяньська більшість вбачала в містах лише центри жорстокої влади, звідки йдуть накази, примус, визиск [25, 191]. Цивілізація і культура міст сприймалися селом як щось неорганічне, породжене панями, гнобителями, дармоїдами. У свідомості селян місто вважалося паразитичним наростом на тілі народу, місцем, звідки влада панів охороняє панські інтереси, їх власність (передусім земельну). Місто сприймалося як своєрідний аналог неробства та розпусти. Коментуючи суперечність міста та села в Україні, Г. Клунний зазначив, що місто, яке живе та розвивається за рахунок сільського населення певного регіону, «в ідеалі повинно стати виразником волі цього населення» [12, 11-13]. Однак через неукраїнський склад міста, воно чуже українському населенню села.

Сільськогосподарська праця обмежувала соціальну мобільність селян, тісно прив'язувала їх до свого села, свого повіту. Н. Григорієв констатував, що «селяньський патріотизм міцний, але дуже вузький, обмежений селом, краєм» [26, 38]. Для селян пріоритетними були локальні, місцеві проблеми та інтереси, а все, що відбувалось за межами найближчих населених пунктів, їх мало цікавило.

Селяни вважали, що їх аграрний спосіб буття, спрямований передусім на виробництво сільськогосподарської продукції для підтримання біологічного існування, і зумовлені цим сімейно-патріархальні відносини в громаді, є природними та самодостатніми. Правопорядок у селі тримався на пануванні звичаю та авторитеті старших та заможніших. Організаційна простота селяньського управління, де на загальному зібранні батьків родин, господарів (сході) обираються органи, які регулюють відносини в громаді (старости, десятські тощо), вирішуються усі питання, контрастувала з адміні-

стративними структурами держави, які нав'язувалися нею і домінували над сільською громадою. Тому інший тип соціальної організації, який уособлювали місто та держава, вважався неприродним, оскільки не був безпосередньо пов'язаним з системою відтворення та виживання. Відтак селяни вбачали в адміністративних структурах держави не регулюючу роль сільських управлінських органів у громаді, а паразитуючу та репресивно-визискуючу. Звідси утопічні прагнення знищити владу ненависної держави, як паразитарного наросту на тілі народу, зажити у своєму локальному світі, згідно зі своїх суспільних цінностей, свого способу буття, селяньської громадської моделі управління. З цієї ментальної настанови й походить феномен «селяньських республік» у революційну добу 1917–1921 рр., коли з'явилися численні утворення, які намагалися не допустити на свою територію представників різних форм державності та військових формуваль.

Для селянина як суб'єкта суспільної дії важливо самоусвідомлення самого себе та інших соціальних верств та страт. У підросійській Україні соціальний статус селянина був дуже низьким [27, 116-117]. Тим парадоксальнішою виглядає власна статусна самоідентифікація селян. Про почуття самоповаги і власної значущості для суспільства свідчить своєрідне бачення українським селянством соціальної структури, яку на його погляд складали: «пани, євреї і люди». У цій структурі селяни та люди ототожнювалися [26, 47], а якісним виміром цієї «людскості», водорозділом між селянами та іншими верствами була фізична праця, виробництво продуктів харчування для підтримання життя. Зазначений стереотип й визначав своєрідне сприйняття селянами понять «пани» та «буржуазія». Пани, буржуї – це ті, хто не працює, експлуатує найману працю, наживається на трудящих. Отже, їх багатства, майно нажиті несправедливо і повинні бути розподілені по-справедливості між трудящими. Надалі провідники національно-визвольного руху особливо наголошували на безбуржуазності українського народу і тим ототожнювали інтереси «трудящого народу» та українства, пов'язували національне та соціальне визволення, що було прикметною рисою вітчизняного аграризму в УНР.

Оскільки українство було представлене селянством, а вищі верстви здебільшого склалися з представників інших національностей, суспільні відносини розглядалися українцями крізь призму етносоціального антагонізму: експлуататор (чужинець) – експлуатований (український селянин). Відтак соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, «служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями» [28, 100]. Констатувалася фактична однокласовість українського суспільства, яка зумовлювала його егалітаризм і демократизм [29, 194-195].

Протягом століть ядром боротьби селян за свої права були ідеї, навколо яких формувалася селянська ідеологія. Крізь призму реалізації ідеї «землі і волі» формувалися селянські уявлення про бажане й омріяне суспільство. У спрощеному вигляді поняття «земля» уособлювало систему економічних, а поняття «воля» – систему політичних цінностей. Важливою для селянської свідомості була ідея справедливості, яка мала на увазі передусім рівність: в економічній сфері – рівний доступ до користування землею всіх, хто обробляє її власною працею, а в політичній – участь трудящих у формуванні владних структур. У революційну добу ці селянські ідеали фактично стали офіційною ідеологією урядів УНР і фундаментальними засадами політики аграризму.

Селянський світогляд формувався під впливом православної церкви. Однак революційні події 1917–1921 рр. ілюструють наскільки знівельовався авторитет церкви та релігійних цінностей. На заваді розвитку господарства, покращенню соціокультурного рівня життя селянства була масова неписьменність, яка у селах становила від 91% до 96%, залежно від регіону [30, 222].

Багатомісячне перебування України в різних державних утвореннях породило проблему національної свідомості українського народу. Як наслідок, широкий загал українського селянства мав слабе уявлення щодо своєї національної ідентичності. Однак лібералізація національної політики царського уряду після 1905 р. і діяльність просвітніх та кооперативних організацій, агітація національно-свідомої інтелігенції, поширення української преси та книги принесло певні плоди. Позитивні зміни у національній свідомості селянства відзначив С. Чикаленко: «Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські» [31, 289].

Все ж, лише незначна група осіб була носіями окремої національної свідомості і могла вирішувати національно-політичні завдання. Як зазначає Б. Кравченко, селянинові бракувало національного інстинкту, але він гостро відчував економічну несправедливість. Намагаючись задовільнити свої економічні прагнення, він не мав іншого вибору, як звернутися до політичного устрою. Уперше більш тісний зв'язок між вирішенням аграрної проблеми і національного питання спостерігався під час революційних подій 1905 р. Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги, селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми. У селянських присудах та наказах з'являються вимоги політичної автономії України та українськомовної школи [6, 49-50]. Ці ж вимоги висувалися Центральною Радою, починаючи з весни 1917 р.

У другій половині XIX – на початку XX ст. модернізація, яка проводилася державою, призвела до зuboжіння частини селянства і збагачення лише невеликої його частини, що згідно з селянською мораллю підривало засади соціальної справедливості. Комерціалізація, втягування селян у ринок, збільшували соціальну мобільність хліборобів, але руйнували патріархальний уклад життя. Модернізація, запровадження машин у сільському господарстві, провокували рецидиви консервативної свідомості у селянства, створювали стереотип, що нововведення не покращують, а погіршують життя хліборобів, оскільки знижувався попит на робочі руки.

Ринкова еволюція в суспільстві, що внесла в традиційний спосіб життя українського селянства низку змін, водночас незначно вплинула на його соціально-психологічну самотність. Свідомість хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, пріоритетністю праці на землі. Ментально прив'язані до землі українські незаможні селяни намагалися до останнього триматися за своє господарство і не покидали сільськогосподарські заняття, щоб переселитися у місто й заробляти собі на життя у сфері промислового виробництва. Загалом селяни осудливо ставилися до тих, хто зраджував батьківській ниві й шукав кращих умов життя у місті [32, 133]. Я. Грицак констатував, що «абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни» [29, 15].

Прихильність до природного способу буття виробила в селянській ментальності достатньо неприязне сприйняття індустріалізації і пов'язаною з нею зміною способу життя. Нововведення модернізації не вкладалися у традиційну аграрну світоглядну систему, тому часто ігнорувалися та відкидалися селянством. Для українських селян щоденне життя передреволюційного періоду складалося із складної суміші «патріархально-консервативного» і «модерного», що формувалося в рамках традиційних відносин.

Висновки. На початок XX ст., незважаючи на модернізаційні процеси українське суспільство Наддніпрянщини залишалося багато в чому суспільством аграрного типу, що визначалося такими характеристиками: домінування селянства у соціальній структурі; життя в системі взаємодії «людина–природа», земля як найбільше благо та базова цінність, переважання в економіці сільськогосподарського виробництва з застосуванням простих технологій; суспільна організація патріархального типу, важливість інституту сім'ї, побутування сімейного селянського господарства як головної виробничої одиниці, що мала натурально-споживчий характер; важливість сільської громади як соціального інтегратора з її господарською, адміністра-

тивною та соціальною функціями; солідарність у громаді та недовіра до зовнішнього світу (держави, міста, панів тощо); традиційна система соціальних норм та цінностей, визначальне місце фізичної праці як високої цінності, морального обов'язку, соціального статусу та легітимізації власності і багатства; селянські уявлення про справедливість та домінування звичаєвого права; локальність інтересів, партикуляризм, низька соціальна мобільність; консерватизм, інерційність, низьке сприйняття нововведень, націленість на стабільність; селянська свідомість має патріархально-релігійний характер, відсутність масової освіти; низька національна ідентичність, взаємзв'язок селянських соціальних та національних вимог.

Аграрний тип українського суспільства визначив і підстави формування вітчизняного аграризму в добу Української революції 1917 – 1921 рр.: в економічній сфері – землеробський спосіб виробництва, основним предметом праці в якому є земля і постійно пов'язана з нею діяльність селянина; у політичній сфері – селянська демократія у формі самоврядування сільської громади, яка бачилася зразком для всіх суспільно-державних відносин; у соціальній сфері – ідентифікація селян як найважливішої та кращої суспільної верстви; у соціально-політичній сфері – суперечність між «малим локальним суспільством» села та «великим суспільством» уособленим містом та владою; у правовій сфері – бачення соціальної справедливості, що побутувало у звичаєвому праві де право власності пов'язано з фізичною працею; у національно-політичній сфері – селянство як репрезентант

українства та соціальна база державотворення; у суспільно-психологічній сфері – несприйняття модернізаційних процесів селянською ментальністю; у духовній та соціокультурній сфері – традиційно-патріархальний характер селянської свідомості і декларування потреби домінування народної культури в суспільстві.

Висновки. З настанням Лютневої революції 1917 р., зважаючи на особливості суспільної структури українського народу та домінування сільського населення, соціальною базою національно-визвольного руху могло стати лише селянство з його аграрно-традиційним світобаченням. Селянство перебувало в центрі концепцій суспільно-політичних перетворень і державного будівництва українських вчених та громадсько-політичних діячів. У добу революції 1917–1921 рр. формувався та реалізовувався український різновид аграризму базований на політичних, соціально-економічних прагненнях та інтересах селянства, враховувалася його політична культура, свідомісні настанови та цінності. Відтак ставлення селянства до владних режимів та їх політики в період Української революції 1917-1921 рр. й визначило хід військово-політичних подій та процеси державотворення на терені України.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 24–29.
2. Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10-16.
3. Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. №5. С. 64-76.
4. Галушко К. “Хліборобська ідеологія” В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. №2. С.164-200.
5. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917-1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. №4. С. 83-94.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 423 с.
7. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі. *Генеза*. 1995. №1 (3). С.59-66.
8. Зибцев В., Попов В. Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан. Донецьк: Норд-Пресс, 2005. 176 с.
9. Колисниченко Д. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. М: Институт российской истории РАН, 2006. 312 с.
10. Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902– 1922 рр.): дис. ... д-ра іст. наук спец. 07.00.01, 2020. 560 с.
11. Мицюк О. Аграрна політика (1800-1925 рр.). Подєбради: Видання «Вид.Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. Т.2. Ч.1. 272 с.
12. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійному порядку. Для членів КП (б) У. Київ: Державне видавництво, 1921. – 40 с.
13. Качинський В. Соціалізація сільського хазяйства на Україні. Київ: Издательство «Борьба», 1919. 30 с.
14. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови. Українська душа. Київ: «Фенікс», 1992. С.3-18.
15. Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект. *Людина і політика*. 2001. №1(13). С.86-92.
16. Гордон А. Крестьянство востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность. Москва: Наука, 1989. 222 с.

17. Ковальова Н., Корноненко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.
18. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Київ: Наукова думка, 2006. Т.1. 631 с.
19. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. 560 с.
20. Нагорна А. Політична культура українського народу: історична перспектива і сучасні реалії. Київ: Стило, 1998. 278 с.
21. Моїсєєва Н. Ментальність і місцеве самоврядування: взаємозв'язок, проблеми, протиріччя: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Харків, 1998. 181 с.
22. Антонович В. Три національні типи народні. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. К: Либідь, 1995. С.90-101.
23. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе. *Общественные науки и современность*. 2003. № 1. С.116-121.
24. Дубровский С. Очерки русской революции. Вып.1. Сельское хозяйство. М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1923. 402 с.
25. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). К: Наукова думка, 1992. 356 с.
26. Григорієв Н. Українська національна вдача. Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. 62 с.
27. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо - етнічних конфліктах; переклад на укр. З.Борисюк. К: Критика, 1998. 336 с.
28. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. К: Генеза, 1996. 360 с.
29. Дичковська Г. Світоглядні аспекти українського державотворення в контексті ідеї справедливості. *Генеза*. 1998. №1-2 (6-7). С.194-195.
30. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук.: Накладом Марії Ковалевської, «Biblos», 1960. 720 с.
31. Чикаленко С. Щоденник (1907-1917). Львів: Червона Калина, 1931. 496 с.
32. Крижанівська О. Селянське господарювання // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т.1. К.: Наукова думка, 2006. С.379-388.

References:

1. Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019) Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrayins'kyi selyanyn (Ukrainian peasant)*. 22. 24–29. [in English]
2. Kornovenko, S. & Tel'vak, V. (2020) Ahraryzm yak selyanotsentrychnyy fenomen krayin Tsentral'noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st.: vytoky i sutnist' yavlyshcha. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon in Central and South-Eastern Europe in the second half of the nineteenth - first third of the twentieth century: the origins and essence of the phenomenon]. *Ukrayins'kyi selyanyn (Ukrainian peasant)*. 24.10-16. [in Ukrainian]
3. Kornovenko, S. (2020) Khutirs'ka filosofiya P.Kulisha: bilya dzherel ukrayins'koho ahraryzmu. [Farm philosophy of P. Kulish: near the sources of Ukrainian agrarianism]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*. 5. 64-76.[in Ukrainian]
4. Halushko, K. (2000) «Khlіborobs'ka ideolohiya» V. Lypyns'koho u systemi skhidnoyevropeys'koho ahraryzmu. [«Agricultural ideology» V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk. (Ukrainian historical collection)*. 2. 164-200. [in Ukrainian]
5. Kornovenko, S. (2017) Sub'yektnyy skladnyk ahrarnoho pytannya yak odna z peredumov Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. [Subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917-1921]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. (Ukrainian Historical Journal)*. 4. 83-94. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, B. (1997) Sotsial'ni zminy i natsional'na svidomist' v Ukrayini XX st. [Social change and national consciousness in Ukraine in the twentieth century]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
7. Kysel'ov, M. (1995) Fenomen zemlerobstva v ukrayins'komu sviti. [The phenomenon of agriculture in the Ukrainian world]. *Geneza. (Genesis)*. 1 (3). 59-66. [in Ukrainian]
8. Zybtssev, V. & Popov V. (2005) Hospodars'kyi mentalitet Ukrayiny: teoriya, istoriya ta suchasnyy stan. [Economic mentality of Ukraine: theory, history and current state]. Donetsk: Nord-Press. [in Ukrainian]
9. Kolosnychenko, D. (2006) Vserossyyskyy krest'yanskyi soyuz v 1905-1907. [All-Russian Peasants' Union in 1905-1907]. Moskva: Ynstytut rossyyskoy ystoriy RAN,
10. Koval'ova, N. (2020) Selyans'ka revolyutsiya v Naddnipyrians'kiy Ukrayini (1902– 1922). [Peasant revolution in the Dnieper Ukraine (1902-1922)]. *Doctor's thesis*. [in Ukrainian]
11. Mytsyuk, O. (1925) Ahrarna polityka (1800-1925 rr.). [Agrarian policy (1800-1925)]. Podebrady: Publication «Publishing House at Ukr. Mr. Academy in Czechoslovakia». [in Ukrainian]
12. Klunyy, H. (1921) Do pytannya pro zemel'nu polityku na Ukrayini: v diskusynomu poradykovi. Dlya chleniv KP (b) U. [On the issue of land policy in Ukraine: in a debatable manner. For members of the CP (b) U]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo.[in Ukrainian]
13. Kachyns'kyi, V. (1919) Sotsyalizatsyya sel'skoho khazyaystva na Ukrayne. [Socialization of agriculture in Ukraine]. Kiev: Borba Publishing House. [in Russian]
14. Khranova, V. (1992) Do problemy ukrayins'koyi mental'nosti. Zamist' peredmovy. Ukrayins'ka dusha. [To the problem of Ukrainian mentality. Instead of a preface. Ukrainian soul]. Kyiv: Phoenix. [in Ukrainian]
15. Polishchuk, I. (2001) Mental'nist' ukrayinstva: politychnyy aspekt. [The mentality of Ukrainians: the political aspect]. *Lyudyna i polityka. (Man and politics)*, 1, 86-92. [in Ukrainian]
16. Hordon, A. Krest'yanstvo vostoka: ystorycheskyy sub'ekt, kul'turnaya tradytsyya, sotsyal'naya obshchnost' [Peasantry of the East: Historical Subject, Cultural Tradition, Social Community]. Moskva: Nauka, 1989. [in Russian]
17. Koval'ova, N., Kornovenko, S., Malynovs'kyi, B., Mykhaylyuk, O. & Morozov, A. (2007) Ahrarna polityka v Ukrayini periodu natsional'no-demokratychnoyi revolyutsiyi (1917-1921). [Agrarian policy in Ukraine during the national-democratic revolution (1917-1921)]. Cherkasy: Ant.[in Ukrainian]
18. *Istoriya ukrayins'koho selyanstva*. (2006) Narysy v 2-kh tomakh. [History of the Ukrainian peasantry]. Kyiv: Naukova Dumka, 1. [in Ukrainian]
19. Hrymch, M. (2006) Zvychayeye tsyvil'ne pravo ukrayintsev XIX-XX stolittya. [Customary civil law of Ukrainians of the XIX - early XX centuries]. Kyiv: Aristei.[in Ukrainian]
20. Nahorna, A. (1998) Politychna kul'tura ukrayins'koho narodu: istorychna perspektyva i suchasni realiyi. [Political culture of the Ukrainian people: historical perspective and modern realities]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]
21. Moisyeyeva, N. (1998) Mental'nist' i mistseve samovryaduvannya: vzayemozv'yazok, problemy, protyrichchya. [Mentality and local self-government: interrelation, problems, contradictions]. *Doctor's thesis*. Kharkiv. [in Ukrainian]
22. Antonovych, V. (1995) Try natsional'ni typy narodni. Moja spovid': vybrani istorychni ta publitsystychni tvory. [Three national types of folk. My confession: selected historical and journalistic works]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]

23. Shanyn, T. (2003) Obychnoe pravo v krest'yanskom soobshchestve. . [Common law in the peasant community]. *Obshchestvennye nauky y sovremennost'. (Social sciences and modernity)*, 1, 116-121. [in Russian]
24. Dubrovskyy, S. (1923) Ocherky russkoy revolyutsyy. Sel's'koe khozyaystvo. [Essays on the Russian Revolution], 1. Moskva: Publishing House of the People's Commissariat of Land «New Village». [in Russian]
25. Verstyuk, V. (1992) Makhnovshchyna: selyans'kyi povstans'kyi rukh na Ukrayini (1918-1921). [Makhnovshchyna: peasant insurgent movement in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
26. Hryhoriyiv, N. (1941) Ukrayins'ka natsional'na vdacha. [Ukrainian national character]. Winnipeg: Publication of the Ukrainian Publishing Union in Canada. [in Ukrainian]
27. Bovua, D. (1998) Bytva za zemlyu v Ukrayini 1863-1914. Polyaky v sotsio - etnichnykh konfliktakh. [The Battle for Land in Ukraine 1863-1914. Poles in socio - ethnic conflicts]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
28. Hrytsak, Y. (1996) Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX-XX st. [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the XIX-XX centuries]. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian]
29. Dychkovs'ka, H. (1996) Svithlyadni aspekty ukrayins'koho derzhavotvorennya v konteksti ideyi spravedlyvosti. [Worldview aspects of Ukrainian statehood in the context of the idea of justice]. *Heneza (Genesis)*, 1-2 (6-7), 194-195. [in Ukrainian]
30. Kovalevs'kyi, M. (1960) Pry dzherelakh borot'by: spomyny, vrazhennya, refleksiyi. [At the sources of struggle: memories, impressions, reflections]. Innsbruck: Published by Maria Kovalevs'kaya, Biblos. [in Ukrainian]
31. Chykalenko, Y. (1931) Shchodennyk (1907-1917). [Diary (1907-1917)]. Lviv: Chervona Kalyna. [in Ukrainian]
32. Kryzhanivs'ka, O. Selyans'ke hospodaryuvannya. [Peasant management] Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Vitalii S. Lozovyi

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, chief consultant,

National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

e-mail: lozovyi_v@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lozovyi, V. (2021). Agricultural type of Ukrainian society of the Naddniproiansk region of the second half of the 19th - early 20th century: grounds for the formation of the fundamentals of domestic agrarism during the period of the revolution of 1917 – 1921. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 71–78. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lozovyi

AGRICULTURAL TYPE OF UKRAINIAN SOCIETY OF THE NADDNIPRIANSK REGION OF THE SECOND HALF OF THE 19th -EARLY 20th CENTURY: GROUNDS FOR THE FORMATION OF THE FUNDAMENTALS OF DOMESTIC AGRARISM DURING THE PERIOD OF THE REVOLUTION OF 1917 – 1921

Introduction. *The urgent task today is to identify the relationships and determination of the way of life of peasants with revolutionary and state-building processes, the influence of the peasantry on the ideology and policy of various forms of statehood in Dnieper Ukraine, elucidating the origins and preconditions of Ukrainian peasantry.*

Purpose. *The purpose of the article is to define the essential characteristics of the Ukrainian society of Dnieper Ukraine of the second half of the 19th - early 20th centuries, to determine its type, to find out what basic elements became the basis for Ukrainian agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917-1921.*

Methods. *The methodological basis of the study is a socio-cultural approach, which allows to explain how ethnic and social norms, values, ideals, stereotypes, traditions of the Ukrainian peasantry inherent in agrarian society largely determined socio-political processes and influenced the emergence of domestic agrarianism in 1917-1921.*

Results. *At the beginning of the twentieth century despite the modernization processes, the Ukrainian society of the Dnieper region remained largely an agrarian society, which was determined by the following characteristics: the dominance of the peasantry in the social structure; life in the system of interaction “man-nature”, land as the greatest good and basic value, dominance in the economy of agricultural production with the use of simple technologies; social organization of the patriarchal type, the importance of the institution of the family, the existence of the family peasant economy as the main production unit, which has a natural-consumer character; the importance of the rural community as a social integrator with its economic, administrative and social functions; solidarity in the community and distrust of the outside world (state, city, gentlemen, etc.); traditional system of social norms and values, the defining place of manual labor as a high value, moral duty, social status and legitimization of property and wealth; peasant notions of justice and the dominance of customary law; locality of interests, particularism, low social mobility; conservatism, inertia, low perception of innovations, focus on stability; the peasant consciousness has a patriarchal-religious character, the lack of mass education; low national identity, the relationship of peasant social and national demands.*

Originality. *The results of the research obtained by the author are scientifically significant and new. They significantly expand and supplement previous knowledge about the grounds for the formation of Ukrainian agrarianism.*

Conclusion. *The article identifies the essential characteristics of the Ukrainian society of the Dnieper region and states that in the second half of the 19th - early 20th centuries it was a society of a predominantly agrarian type. It was found that the reasons for the formation of domestic agrarianism in the days of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 were: in the economic sphere - agricultural production, the main subject of labor in which is land and constantly associated with the activities of the peasant; in the political sphere - peasant democracy in the form of self-government of the rural community; in the social sphere - the contradiction between the “small local society” of the village and the “big society” personified by the city and the government; in the legal sphere - the vision of social justice, which existed in customary law, where the right of ownership is associated with manual labor; in the spiritual and socio-cultural sphere - the traditional patriarchal nature of the peasant consciousness.*

Key words: *peasantry, Ukraine, agrarian type of society, agrarianism, community, state formation, Ukrainian revolution of 1917 - 1921.*

Received 01.12.2020

Accepted 16.04.2021

UDC 94(477):[329.7:316.343:63]”1917/1921”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Pasichna

Yulia G. Pasichna

*PhD (History), specialist of PhD department, Bohdan Khmelnytskyi
National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7357-7623>
e-mail: pasichna_yulia@ukr.net*

Бібліографічний опис для цитування: Pasichna Yu. Agrarianism: a new concept of understanding the Ukrainian revolution of 1917–1921. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 79–86. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Pasichna

AGRARIANISM: A NEW CONCEPT OF UNDERSTANDING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The article defines the concepts of agrarian history of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921. The essence of the definition “concept” is analysed and the peculiarities of its application to the agrarian history of the period of the Ukrainian revolution are outlined. The concept of agrarianism as one of the agrarian concepts of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921 is investigated.

Key words: peasantry, Ukrainian revolution, concept, agrarianism.

Problem statement. Socio-political, socio-economic and socio-cultural changes that took place during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 became catalysts for the emergence of many phenomena. A separate place belonged to the agricultural component. Strengthening the interaction of world and domestic history, the need to modernize and update categorical Soviet judgments, outdated terms, methods, concepts and the ability to form their own independent historiographical, theoretical, methodological and practical assessment of historical processes are important for modern Ukrainian history. In view of this, the topic we raised in the article is relevant.

Research analysis. M. Hrushevsky [1], V. Vynnychenko [2], D. Doroshenko [3], and I. Mazepa [4] were at the origins of understanding the events of the Ukrainian revolution. V. Verstyuk [5; 6], V. Soldatenko [7; 8], and J. Hrytsak [9] made a separate contribution to the study of the role and place of the agrarian component. At the same time, the achievements of modern historical science significantly expand the already established ideas about the Ukrainian revolution of 1917–1921.

The purpose of the article is to analyse the concept of agrarianism of the period of the Ukrainian revolution as a component of agrarian history.

The statement of the basic material. The study of the events of the Ukrainian revolution of 1917–1921 is carried out by researchers using general historical and special historical methods of scientific research. During the period of Ukraine’s independence, historians turned to the study and understanding of complex socio-political and socio-economic processes of the Ukrainian revolution, using civilizational, modernization, socio-cultural and other approaches.

Conditionally in the historiography of the history of the Ukrainian revolution, the following periods can be distinguished: 1) the period of the revolution of 1917–1921; 2) 1922–the end of the 1980s; 3) the modern period: the beginning of the 1990s–the twenty-first century. 1922–late 1980s; 3) the modern period: the

beginning of the 1990s–the twenty-first century. At the same time, the historiographical material processed by us gives grounds to clarify and detail the above periodization. Thus, in the Soviet historiography, we distinguish the following subperiods: 1) 1920s–1930s; 2) 1930s–the end of the 1980s.

The formation of historical knowledge about the concept of the Ukrainian revolution of 1917–1921 coincides in time with the events of 1917–1921. However, in the works of scientists of that time the concept of the Ukrainian revolution was not comprehensively studied. Some aspects of it are covered in fragments. This is due to the direct participation of researchers in the events of that time. Publication of the legacy of M. Hrushevsky, V. Vynnychenko, P. Skoropadsky, D. Doroshenko, as well as historians of the Ukrainian diaspora–O. Subtelny, T. Hunchak, I. Nagaevsky today is the source basis for the formation of the full image of the concept of the Ukrainian revolution. Among the researchers of agrarian history of this period it is worth noting V. Kaczynski [10].

In the 1920’s and 1930’s, the Soviet concept of the Ukrainian Revolution was formed, which diligently eradicated the very term “Ukrainian Revolution”. Among the researchers of agrarian history of these years we can name S. Dumbrovsky [11], J. Yakovlev [12], A. Shestakov [13] and others.

With the release of “History of the CPSU (b). Short Course” in 1938, the concept of the Ukrainian revolution was considered only in the context of the concept of the October Revolution. Later, the term “revolution in Ukraine” became widespread. The 1930s and 1940s became years of stagnation for agrarian history, and it was not until the late 1950s that M. Rubach’s publications were published [14]. It is with the name of this researcher that N. Kovalyova connects the focus of Soviet historians on agrarian issues [15].

The turn of the 1980s and 1990s opened up opportunities for rethinking the historical events of 1917–1921. It was at the turn of the 1980s and 1990s

that research by agrarian historians V. Shanin and V. Danilov was carried out.

As R. Pyrig [16] rightly points out, the renewal of the term “Ukrainian Revolution” in independent Ukraine, and hence the first steps towards the formation of a new understanding of the concept of the Ukrainian Revolution, took place in 1996 with the Institute of Ukrainian History publishing a two-volume “History of Ukraine: A New Vision” edited by V. Smoliy. In it, V. Verstyuk proposed a new vision of the concept of the Ukrainian revolution, drew attention to the chronological boundaries of the period, as well as to the interpretation of the conceptual apparatus. J. Hrytsak’s “Essay on the History of Ukraine” also in 1996 became not only a new tool for interpreting the events of 1917–1921, but also complemented the general picture of the concept of the Ukrainian revolution [16, 45].

V. Soldatenko wrote in this regard that “it would be wrongful to speak of the concept of the Ukrainian revolution as something integral, complete, unchangeable” [7, 6]. Historian on the basis of a thorough analysis of historiography, study of patterns, study of facts and documents substantiated the “concept of the Ukrainian revolution”. V. Soldatenko uses the term “concept” as a synonym for the term “theory” [7, 108].

G. Korolyov argued that “the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 has all the hallmarks of a scientific concept” [17]: “the leading idea – the revival and consolidation of the Ukrainian nation to create their own state; historical time – the days of 1917 – 1921; the leading driver of national and social progress – the Ukrainian ethnic group and its political elite; a system of argumentation based on a thorough historiographical heritage and a strong source base (archival, archeographic, memoir and other segments)” [18, 7].

In 2016, the “concept of the Ukrainian revolution” received official recognition at the state level. The President of Ukraine P. Poroshenko by Decree №17 / 2016 of January 22, 2016 declared 2017 the Year of the Ukrainian Revolution 1917 – 1921, honouring events and prominent participants was identified as “one of the priorities of public authorities for 2017 – 2021” [19].

O. Mykhailyuk [20], O. Zhytkov [21], D. Arkhireysky [22], S. Kornovenko [23–25], V. Melnychenko [26], O. Kostenko [27 – 28], V. Lozovy [29 – 30], V. Masnenko [31], V. Tverdovsky [32] and other authors develop the concept of the Ukrainian revolution in their research. At the same time, modern researchers often widely use the term “Ukrainian national liberation struggle” as a synonym for the term “Ukrainian revolution”, thus confirming the national-democratic nature of the Ukrainian revolution [33].

Recent Ukrainian historians show an increased interest in the events of agrarian history during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921. This is confirmed by a large number of monographs and dissertations devoted to the study of these events. In modern research, the agrarian history of the period of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 is considered in several areas: analysis of land and agrarian transformations through the prism of political processes [34]; analysis of the socio-economic security of the peasantry and

its relationship with the socio-political activity of the peasantry [35–40]; study of the impact of agrarian changes on the dynamics of state development in general.

In-depth study and rethinking of the events of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, the formation of the concept of the Ukrainian Revolution and the possibility of developing new conceptual approaches to understanding the Ukrainian Revolution in general and the agrarian history of the Ukrainian Revolution in particular, in our opinion, became possible through scientific schools. It is worth noting a few scientific centres, which today historical science owes to the completed concepts. Among them: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Research Institute of Peasantry (Cherkasy), Centre for the Study of the History of Podillya at Ivan Ogiienko National University of Kamyanets-Podilsky, Faculty of History of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Research Laboratory on the History of Southern Ukraine at Zaporizhzhia National University, etc.

Some aspects of the concept of the Ukrainian revolution, agrarian history of the period of the Ukrainian revolution were reflected at the meetings of the All-Ukrainian symposia on agrarian history (Cherkasy), International scientific conferences “Revolutionary Upheavals of the Early Twentieth Century in Europe: Geopolitical, Sociocultural and Anthropological Dimensions” (Cherkasy), in the issues of collections of scientific works “Ukrainian Peasant” [41] and “Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences” [42], in the collections “Scientific Works of the Historical Faculty of Zaporizhzhia State University” [43] and materials of scientific readings dedicated to the memory of D. P. Poida “Issues of Agrarian History of Ukraine and Russia” [44], etc.

A separate group of modern research consists of works that reflect the author’s concepts or research within the existing concepts of agrarian history of the Ukrainian revolution. Among them we can single out the concept of the peasant revolution of 1902 – 1922, the author of which is V. Danilov [45]. Followers of the concept of the peasant revolution of 1902–1922 V. Danilov, among modern researchers, can be distinguished A. Kovalyova [15, 46–47], V. Glibishchuk [48] and others. S. Kornovenko, studying the socio-economic and socio-political transformations of the period of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, offers an author’s understanding of the concept of V. Danilov. The lower chronological boundary of the peasant revolution of V. Danilov S. Kornovenko proposes to date 1932. 1922, according to the author, can be considered the end of one and the beginning of the next stage, and considers the peasant as an active subject of agrarian history, the peasant-ideoman [49–52]. N. Kovalyova, within the concept of V. Danilov, proposes the concept of “agrarian revolution in Ukraine in 1902 – 1922”. The term “agrarian revolution” is used by the author in the study of economic relations between the peasantry, landlords and government.

Thus, historical knowledge about the period of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 in independent Ukraine not only allowed to complete the formation

of a holistic concept of Ukrainian revolution, but also gave impetus to the formation of new ones. In this regard, J. Kalakura rightly remarks, noting that there is an increased interest in "... conceptualization or categorization of both natural and human sciences, including history" [15]. J. Kalakura explains this by globalization and the desire to preserve "... their distinctiveness, belonging to a certain identity..." [53].

If the author of the concept of the Ukrainian revolution cannot be identified, we can only talk about a long period of formation of this concept and the struggle of Ukrainian historians for its right to exist, the distinguishing feature of modern historical science is that researchers form authorial concepts, including agricultural history. methodological support of the concept as a tool of historical research.

In general, most encyclopaedic dictionaries [54–57] define the essence of the concept "concept" as "a system of views, concepts about certain phenomena or processes, the way they are understood, interpreted; the main idea of any theory, the main idea; the idea or plan of a new, original understanding; constructive principle of artistic, technical and other activities" [58]. This view is shared by historians who turn to the study of this term. For example, J. Kalakura notes that "a concept is a system of views or initial theoretical positions as a basis for research; the main idea or key idea of the study; system of evidence" [53, 13].

The application of the definition of "concept" to reveal the historical processes of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 in general and the agrarian history of the Ukrainian Revolution in particular is effective, because it provides the formation of methodological apparatus, disclosure of the essence of concepts, application of general historical and special research methods. conceptual perspectives of further research.

According to the Encyclopaedia of Ukrainian History [58], the concept of "historical concept" is multifaceted, used to denote "a system of views on historical facts, a certain way of understanding, interpreting and generalizing historical phenomena and events, a system of evidence of certain historiographical positions, a set of historiographical facts, related to views on the historical processes of individual historians, scientific schools, areas, the main ideas that guide the author in the study of the historical process, etc" [59].

Thus, the concept of historical research should include research methodology, conceptual and categorical apparatus, analysis of source and documentary support of the research topic, theoretical understanding of the research topic, proof of socio-practical significance of the topic, disclosure of the topic for domestic and world history.

A new concept of agrarian history of the period of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 is the concept of agrarianism of the period of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921, proposed by S. Kornovenko. V. Telvak [60–61], V. Ilnytsky [62], V. Hlibishchuk [62], O. Kompaniets [63], and V. Lozovy [64] also joined its formation. The concept is based on understanding the essence of agrarianism as an Eastern European phenomenon, analysis of the views of G. Ruland,

A. Scheffle, J. Melin, who were the first to study agrarianism as an independent concept, determining the directions of movement of agrarianism to Central and South-Eastern Europe through Poland, Bulgaria, Romania, the Czech Republic and Slovakia.

Let us turn to the analysis of the proposed concept for the above analysed structural components.

First, the research methodology. The research methodology is based on such principles of historical knowledge as scientific, historicism, objectivity, systems analysis, etc., as well as on the application of general scientific, special-historical methods. The methodological basis of the concept is based on socio-cultural and interdisciplinary approaches.

Secondly, the conceptual and categorical apparatus. S. Kornovenko analysed the essence of the concept of "agrarianism" in domestic and foreign scientific space and proposed the author's understanding of the essence of the concept as a phenomenon of the Ukrainian revolution: "the system of ideas about peasants, the peasants about themselves, about the peasantry as an active subject of history, capable of independent state-building; component of domestic economic policy aimed at solving the agrarian/peasant issue; as the peasants' self-awareness of themselves, as the peasant's political culture and political consciousness, as the realization in practice of the peasants' hopes and ideas about their just future; component of socio- and party-political thought" [65].

Third, source-documentation provision. The studied concept is based on an array of sources that reveal the features of the relationship between the peasantry and the government, the solution of the agrarian issue, etc. and which are stored in the central and regional funds of Ukraine. Historiographical support is based on the analysis of foreign discourse in the study of agrarianism as a phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921. From the world community, the following scientists have been identified as representatives of the topic of agrarianism: J. Elland, Z. Hemmerling, R. Golets, A. Lech, B. Stochevskaya, A. Toshkov, M. Tomek, B. Trencheni, H. Schultz, A. Haare, J. Ryhlik, J. Garna, M. Novak, M. Brunklik, V. Havlik, V. Medzhetsky, W. Mueller, E. Cuba, I. Suaa, T. Lorenz and others [62].

Fourth, the theoretical understanding of the research topic. Compliance with this structural component of the concept is ensured by analysing different versions of agrarianism in Central and North-Eastern Europe and Ukraine, comparing the socio-political activity of the peasantry, studying the features of peasant legal consciousness, mentality and more. S. Kornovenko offers an author's explanation of the emergence of agrarianism as a Ukrainian phenomenon: "1) the semantic conflict between industrial and agricultural civilizations; 2) the agrarian type of Ukrainian society, respectively the agrarian nature of the Ukrainian nation, the development of the political culture of the actual agrarian nations; 3) the emergence of a new type of peasant, which in scientific and historical discourse is understood as a peasant-ideoman; such key ideologues of agrarianism as the peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 are singled out: 1) uniqueness and indisputable value for mankind

of the spiritual, moral, cultural and social properties inherent in the peasantry and its work; 2) recognition of the peasantry as a stratum capable of playing an independent role in political life; 3) not a capitalist, but a “separate” peasant way of society development, preservation of private property – small peasant property as its optimal regional variant and the basis of social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state; 4) the predominance of agriculture and rural life over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups; 5) the peasantry – the agricultural strata – concentrates the basic positive values and qualities of society, is the foundation of state stability and the bearer of national identity, and the above virtues should determine its political power”.

Fifth, socio-practical significance for national and world history. The concept of agrarianism during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 allows not only to rethink the Ukrainian Revolution as a historical phenomenon, but also to prove its peasant character and show that agrarianist practices of solving the agrarian issue are a component of both world and Ukrainian history.

In our opinion, the concept of agrarianism as a phenomenon of the Ukrainian revolution is not only an opportunity to rethink and study the agrarian issue to prevent similar issues in modern space, but also an opportunity to enter the world as a self-sufficient historical concept that does not require proof, because,

citing a significant number of works on the concept of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921, the world community does not have a permanent tradition of its recognition and constantly to question it [17].

The conclusions. The issues of agrarian transformation, as a hundred years ago, are an important aspect of state development. The historical concept is the basis of scientific historical research. Its successful application allows to comprehensively analyse the research problem, to investigate the conceptual apparatus, to outline a set of methodological approaches, a system of research methods, to assess the current state of the research topic, to determine prospects for future research, to model individual processes of modern processes. The concept of agrarianism of the period of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 is an opportunity to comprehend agrarian problems of the specified period from the standpoint of global trends in the development of historical science.

Acknowledgement. The author of the article are sincerely grateful to all members of the editorial board for the advice provided during doing the research and writing the article.

Financing. The article contains the results of research conducted under a grant from the National Research Fund of Ukraine «Agrarianism: the Peasant-centric Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921» (registration number 2020.02/0120).

Bibliography:

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Либідь, 1991. 240 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. Київ: Видавництво політичної літератури України. 1990.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Ужгород, 1930. Т. II.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Дніпро : Січ, 2002 336 с.
5. Верстюк В. Українська революція: історичне значення та уроки. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНА України. 2007. С. 33 – 43.
6. Верстюк В. Українська революція: метаморфози, предмет, інтерпретація. Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ ; Чернігів: Деснянська правда. 2007. С. 128 – 134.
7. Солдатенко В. Революційний чинник в українській історії. Київ: Просвіта. 1997. 416 с.
8. Солдатенко В. Феномен Української революції. *Российская история*. 2009. №1. С. 4 – 20.
9. Грицак Я. Україна модерна. 1997 – 1998. №2 – 3. Львів, 199.
10. Качинський В. Соціалізація сільського господарства на Україні. К. : Борьба, 1919. 30 с.
11. Думбровський С. Крестьянство в 1917 г. М. ; Ленинград : Госиздат, 1927. 148 с.
12. 1917 год в деревне / ред. Я Яковлева. М. ; Ленинград: 1929. 360 с.
13. Шестков А. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. Ленинград : Прибой. 1927. 191 с.
14. Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К. Из-во АН УССР. 1957. 457 с.
15. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 368 с.
16. Пиріг Р. Українська революція 1917–1921 років: сучасний історіографічний образ та дослідницький потенціал (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 листопада 2017 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 1. С. 45-54.
17. Корольов Г. Концепція Української революції 1917-1921 років у текстах польських істориків: ставлення, традиція та історіографічний канон The Vision of the Ukrainian Revolution (1917-1921) in Researches of Polish Historians: Position, Tradition and Historiographical Canon. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр.* 2017. Вип. 12. С. 43 – 60.
18. Нариси історії Української революції 1917-1921 років. / ред. В. Ф. Верстюк, Київ, 2011, Кн. 1. 390 с.
19. Указ Президента України №17/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>
20. Михайлюк О. Концепція «Української революції»: pro et contra. *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3 – 4. С. 3 – 19.
21. Житков О. Селянознавчі дослідження в контексті формування концепції Української революції 1917 – 1921 рр. *Наукові записки. Серія Історичні науки*. 2013. Вип. 18. С. 146 – 153.
22. Архрейський Д. «Українська революція» (1917–1921 рр.): до проблеми логічного змісту терміну. *Проблеми політичної історії України*. 2019. Вип. 14. С. 155 – 167.
23. Kornovenko S. The Ukrainian revolution of 1917 - 1921: the peasant factor // Peasant Revolutionism during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: *Construction of the Peasant Republic*. Banská Bystrica 2019. С. 8 – 21.
24. Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 55–61.

25. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–95.
26. Мельниченко В. Черкащина в добу Української революції 1917 – 1921 рр. Черкаси : Вертикаль, 2016. 200 с.
27. Костенко О., Виноградов А. Українська революція: концепція, хронологія, періодизація. Українська національна революція 1917–1921 років крізь призму сучасності (до 100-річчя події). Полтава, 2017. С. 76–83.
28. Костенко О. Селяни в умовах Української революції 1917–1921 років. *Сівєричина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 356 – 359.
29. Лозовий В. *Українська революція та українська ментальність (1917-1921 рр.)*. *Краєзнавство*. 2002. 1. С. 53–59.
30. Лозовий В. *Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.)*. *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 88–94.
31. Масненко В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917-1921 рр.). *Український селянин*, 2018. Вип. 19. С. 49–59.
32. Твердовський А. Типологія державних утворень на українських землях періоду української національної революції 1917 – 1921 рр. Ч. 1. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 37–55.
33. Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки. Межибіж: 2017. 370 с.
34. Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917 – 1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>
35. Мотенко Я. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.). URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/22669>
36. Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 102 – 106.
37. Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр. Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. : *матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський*. 2008. С. 104 – 114.
38. Куташев І. Масові селянські організації України в боротьбі за землю і волю (березень 1917 – квітень 1918 р.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. №3. С. 131 – 137.
39. Рябов О. Селянський повстанський рух у період Української революції 1917 – 1921 рр. (національно-державницькі чинники). *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 4. Т. 1. С. 21 – 25.
40. Нестеров О. Селянський повстанський рух на правобережній Україні (1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 188 с.
41. URL: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua/index>
42. URL: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua/index>
43. URL: <http://old.istznu.org/page/369.ukr.html>
44. Ковальова Н. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди*. 2004. С. 102–108.
45. Данилов В. *Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. : из материалов конференции «Крестьяне и власть»*. 1996. Москва-Тамбов.
46. Ковальова В. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 40–44.
47. Ковальова Н. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання*. 2014/2015. Вип. 8/9. С. 53–55.
48. Глібіщук М. Нові підходи до вивчення Російської революції 1917 – 1922). *Історична панорама*. 2017. Вип. 25. С. 25–33.
49. Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 55–61.
50. Корновенко С. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48–56.
51. Корновенко С. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 29–41.
52. Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
53. Калакура Я. Методологічні засади концептуалізації української історіографії. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум*. 2017. Т. II. С. 9 – 21.
54. Філософський енциклопедичний словник / ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис 2002. 743 с.
55. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / ред. В. С. Степин. М.: Мысль, 2010. Т. 2. 634 с.
56. Економічна енциклопедія. URL: <http://slovopedia.org.ua/38/53402/380929.html>>КОНЦЕПЦІЯ
57. Академічний тлумачний словник (1970 – 1980). URL: <http://sum.in.ua/s/koncepcija>
58. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3256
59. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kontseptsiya_Istorichna
60. Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.
61. Тельвак В., Корновенко С. «У нас усі надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі»: аграристський дискурс дореволюційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. 6/48. 180–198.
62. Ільницький В., Глібіщук М., Компанієць О. Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 років у фокусі зарубіжної історіографії. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. 5/47. 214–234.
63. Компанієць О. Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 років у контексті розвитку європейського та північноамериканського аграризму ХІХ – першої третини ХХ століття: огляд зарубіжних джерел. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 86 – 92.
64. Лозовий В. Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 92 – 97.
65. Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.

References:

1. Hrushevskiy, M. (1991). Khto taki ukrainci i choho vony khochut. [Who are the Ukrainians and what they want]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
2. Vynnychenko, V. (1990). Vidrozhennia natsii. [Revival of the nation]. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (1930). Istoriia Ukrainy 1917 – 1923. [History of Ukraine 1917 – 1923]. Uzhhorod, II. [in Ukrainian].
4. Mazepa, I. (2002). Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917-1921. [Ukraine in the fire and storm of the revolution of 1917-1921]. Dnipro : Sich. [in Ukrainian].
5. Verstiuk, V. (2007). Ukrainska revoliutsiia: istorychne znachennia ta uroky. Ukraina v revoliutsiinykh protsesakh pershykh desiatylyt KhKh stolittia. [Ukrainian revolution: historical significance and lessons. Ukraine in the revolutionary processes of the first decades of the twentieth century]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NANA Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Verstiuk, V. (2007). Ukrainska revoliutsiia: metamorfozy, predmet, interpretatsiia. Rosiia: dialoh istoriohrafii: materialy mizhnarodnoi naukovi konferentsii. [Ukrainian revolution: metamorphoses, subject, interpretation. Russia: dialogue of historiographies: materials of the international scientific conference]. Kyiv ; Chernihiv: Desnianska pravda. [in Ukrainian].
7. Soldatenko, V. (1997). Revoliutsiinyi chynnyk v ukrainskii istorii. [Revolutionary factor in Ukrainian history]. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].
8. Soldatenko, V. (2009). Fenomen Ukrainskoi revoliutsii. [The phenomenon of the Ukrainian revolution]. *Rossyiskaia ystoriia. [Russian history]*, 1, 4 – 20. [in Ukrainian].
9. Hrytsak, Ya. (1997 – 1998). Ukraina moderna. [Modern Ukraine], 2 – 3. Lviv. [in Ukrainian].
10. Kachinskiy, V. (1919). Sotsializatsiya selskogo hozyaystva na Ukraine. [Socialization of agriculture in Ukraine]. Kiev : Borba. [in Russian]
11. Dumbrovskiy, S. (1927). Krestyanstvo v 1917. [The peasantry in 1917]. Moskva ; Leningrad : Gosizdat. [in Russian]
12. 1917 god v derevne. [1917 in the village]. (1929). (Ed.) Ya. Yakovleva. Moskva ; Leningrad. [in Russian]
13. Shestkov, A. (1927). Ocherki po selskomu hozyaystvu i krestyanskomu dvizheniyu v godyi voynyi i perez Oktyabrem 1917. [Essays on agriculture and the peasant movement during the war and before October 1917]. Leningrad : Priboy. [in Russian]
14. Rubach, M. (1957). Ocherki po istorii revolyutsionnogo preobrazovaniya agrarnykh otnosheniy na Ukraine v period provedeniya Oktyabrskoy revolyutsii. [Essays on the history of the revolutionary transformation of agrarian relations in Ukraine during the October Revolution.]. Kiev : Iz-vo AN USSR. [in Russian]
15. Kovalova, N. (2016). *Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902 – 1922 rr. [Peasants, landowners and the state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902 – 1922].* Dnipropetrovsk : LIRA. [in Ukrainian].
16. Pyrih, R. (2018). Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rokiv: suchasnyi istoriohrafichnyi obraz ta doslidnytskyi potencial (stenohrama naukovi dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 22 lystopada 2017). [Ukrainian revolution of 1917–1921: modern historiographical image and research potential (transcript of the scientific report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on November 22, 2017)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 1, 45-54. [in Ukrainian].
17. Korolov, H. (2017). Kontseptsii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv u tekstakh polskykh istorykiv: stavlennia, tradytsiia ta istoriohrafichnyi kanon The Vision of the Ukrainian Revolution (1917-1921) in Researches of Polish Historians: Position, Tradition and Historiographical Canon. [The concept of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in the texts of Polish historians: attitude, tradition and historiographical canon The Vision of the Ukrainian Revolution (1917-1921) in Researches of Polish Historians: Position, Tradition and Historiographical Canon]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917 - 1921. [Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921]*, 12, 43 – 60. [in Ukrainian].
18. *Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921].* (2011). (Ed.) V. Verstiuk, Kyiv, 1. [in Ukrainian].
19. *Ukaz Prezidenta Ukrainy №17/2016 [Decree of the President of Ukraine №17 / 2016].* Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> [in Ukrainian].
20. Mykhailiuk, O. (2009). Kontseptsii «Ukrainskoi revoliutsii»: pro et contra. [The concept of the “Ukrainian revolution”: pro et contra]. *Humanitarnyi zhurnal. [Humanities magazine]*, 3 – 4, 3 – 19. [in Ukrainian].
21. Zhytkov, O. (2013). Selianoznavchi doslidzhenia v konteksti formuvannia kontseptsii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921. [Peasant research in the context of forming the concept of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921]. *Naukovi zapysky. Serii Istorychni nauky. [Scientific notes. Historical Sciences Series]*, 18, 146 – 153. [in Ukrainian].
22. Arkhireyskiy, D. (2019). «Ukrainska revoliutsiia» (1917–1921 rr.): do problemy lohichnoho zmistu terminu. [“Ukrainian Revolution” (1917-1921): to the problem of the logical meaning of the term]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy. [Problems of political history of Ukraine.]*, 14, 155 – 167. [in Ukrainian].
23. Kornovenko, S. (2019). The Ukrainian revolution of 1917 - 1921: the peasant factor // Peasant Revolutionism during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: *Construction of the Peasant Republic*. Banská Bystrica 2019. C. 8 – 21. [in English].
24. Kornovenko, S. (2015). Selianska revoliutsiia 1917–1921: likvidatsiia pomishchyskoho zemlevolodinnia v Ukraini. [Peasant revolution of 1917–1921: liquidation of landlordism in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 15, 55–61. [in Ukrainian].
25. Kornovenko, S. (2017). Subiektnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921. [Subjective component of the agrarian question as one of the preconditions of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical journal]*, 4, 83–95. [in Ukrainian].
26. Melnychenko, V. (2016). Cherkashchyna v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921. [Cherkasy region in the days of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
27. Kostenko, O. & Vynohradov A. (2017). Ukrainska revoliutsiia: kontseptsii, khronolohiia, periodyzatsiia. Ukrainska natsionalna revoliutsiia 1917–1921 rokiv kriz pryzmu suchasnosti (do 100-richchia podii). [Ukrainian revolution: concept, chronology, periodization. The Ukrainian national revolution of 1917–1921 through the prism of modernity (to the 100th anniversary of the event).] Poltava. [in Ukrainian].
28. Kostenko, O. (2017). Seliany v umovakh Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. [Peasants in the conditions of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy. [Siversshchyna in the history of Ukraine]*, 10, 356 – 359. [in Ukrainian].
29. Lozovyi, V. (2002). Ukrainska revoliutsiia ta ukrainska mentalnist (1917-1921). [Ukrainian revolution and Ukrainian mentality (1917-1921)]. *Kraieznavstvo. [Local lore]*, 1, 53–59. [in Ukrainian].

30. Lozovyi, V. (2005). Selianska pravovidomist u dobu Ukrainkoi revoliutsii (1917–1921). [Peasant legal consciousness in the days of the Ukrainian revolution (1917–1921)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal], 6, 88–94. [in Ukrainian].
31. Masnenko, V. (2018). Yak ukrainski seliany staly voynamy (do sotsiokulturnykh i militarnykh aspektiv revoliutsii 1917–1921). [How Ukrainian peasants became soldiers (to the socio-cultural and military aspects of the revolution of 1917–1921)]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 19, 49–59. [in Ukrainian].
32. Tverdovskiy, A. (2018). Typolohiia derzhavnykh utvoren na ukrainskykh zemliakh periodu ukrainskoi natsionalnoi revoliutsii 1917 – 1921. Ch. 1. [Typology of state formations in the Ukrainian lands during the Ukrainian national revolution of 1917 - 1921. Part 1.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. [Scientific works of the historical faculty of Zaporozhye National University], 50, 37–55. [in Ukrainian].
33. *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921: peredumovy, protsesy, naslidky, uroky*. [Ukrainian revolution of 1917–1921: preconditions, processes, consequences, lessons]. (2017). Mezhybizh. [in Ukrainian].
34. Terliuk, I. Ahrame pytannia yak faktor pravovoi polityky ukrainskykh derzhavnykh formatsii (1917 – 1921 rr.): zapochatkuvannia natsionalnogo zemelnogo zakonodavstva. [The agrarian question as a factor of legal policy of Ukrainian state formations (1917 - 1921): the beginning of national land legislation]. Retrieved from <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf> [in Ukrainian].
35. Motenko, Ya. «Kurkulstvo» yak aktyvnyi uchastnyk selianskoho rukhu v Kharkivskii hubernii (1917 – 1921). [“The kulak” as an active participant in the peasant movement in the Kharkiv province (1917 - 1921)]. Retrieved from <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/22669> [in Ukrainian].
36. Mykhailiuk, O. (2003). Shchodo «politychnoi prohramy» selianstva Ukrainy v period revoliutsii ta hromadianskoi viiny. [On the “political program” of the peasantry of Ukraine during the revolution and civil war]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 7, 102 – 106. [in Ukrainian].
37. Lozovyi, V. (2008). Do pytannia pro ideolohiiu ukrainskoho selianstva v dobu revoliutsii (1917 – 1921). [On the question of the ideology of the Ukrainian peasantry in the days of the revolution (1917 – 1921)]. *Formuvannia ta diialnist ukrainskykh natsionalnykh uradiiv periodu Ukrainkoi revoliutsii 1917 – 1921: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. [Formation and activity of Ukrainian national governments during the Ukrainian revolution of 1917 - 1921: materials of the All-Ukrainian scientific conference]. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
38. Kutashov, I. (2002). Masovi selianski orhanizatsii Ukrainy v borotbi za zemliu i voliu (berezen 1917 – kviten 1918). [Mass peasant organizations of Ukraine in the struggle for land and freedom (March 1917 - April 1918)]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. [Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine], 3, 131 – 137. [in Ukrainian].
39. Riabov, O. (2018). Selianskyi povstanskyi rukh u period Ukrainkoi revoliutsii 1917 – 1921. (natsionalno-derzhavnytski chynnyky). [Peasant insurgent movement during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 (national-state factors)]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. [Scientific Bulletin of Public and Private Law.], 4, 1, 21 – 25. [in Ukrainian].
40. Nesterov, O. (2001). Selianskyi povstanskyi rukh na pravoberezhnii Ukraini (1919) [Peasant insurgent movement on the right bank of Ukraine (1919)]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
41. Retrieved from <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/index>
42. Retrieved from <http://history-ejournal.cdu.edu.ua/index>
43. Retrieved from <http://old.istznu.org/page/369.ukr.html>
44. Kovalova, N. (2004). Rol selianskykh zizdiv u formuvanni prohramy dii ukrainskoho selianstva u 1917. [The role of peasant congresses in the formation of the program of actions of the Ukrainian peasantry in 1917.]. *Pytannia ahramoi istorii Ukrainy ta Rosii: materialy piatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiaty profesora D. P. Poidy*. [Questions of agrarian history of Ukraine and Russia: materials of the fifth scientific readings dedicated to the memory of Professor D. P. Poida], 102–108. [in Ukrainian].
45. Danilov, V. (1996). *Krestyanskaya revolyutsiia v Rossii, 1902–1922 gg.* [Peasant revolution in Russia, 1902–1922]: iz materialov konferentsii «Krestyane i vlast». Moskva-Tambov. [in Russian]
46. Kovalova, V. (2018). Selianska revoliutsiia v Naddniprianskii Ukraini 1902–1922: osnovni pidkhody do vyznachennia poniattia. [The Peasant Revolution in Dnieper Ukraine 1902–1922: Basic Approaches to Defining the Concept]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 19, 40–44. [in Ukrainian].
47. Kovalova, N. (2014/2015). Problema obhruntuvannia pochatku «ahramoi (seliankoi) revoliutsii» 1902. [The problem of substantiating the beginning of the “agrarian (peasant) revolution” of 1902]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. [Gurzhiyev's historical readings], 8/9, 53–55. [in Ukrainian].
48. Hlibishchuk, M. (2017). Novi pidkhody do vyvchennia Rosiiskoi revoliutsii 1917 – 1922. [New approaches to the study of the Russian Revolution of 1917 - 1922]. *Istorychna panorama*. [Historical panorama], 25, 25–33. [in Ukrainian].
49. Kornovenko, S. (2015). Selianska revoliutsiia 1917–1921 rr.: likvidatsiia pomishchyt'skoho zemlevolodinnia v Ukraini. [Peasant revolution of 1917–1921: liquidation of landlordism in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 15, 55–61. [in Ukrainian].
50. Kornovenko, S. (2017). Selianska revoliutsiia v Ukraini pochatku KhKh st.: khronolohiia i vnutrishnia periodyzatsiia. [Peasant revolution in Ukraine in the early twentieth century: chronology and internal periodization.]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 17, 48–56. [in Ukrainian].
51. Kornovenko, S. (2017). Selianski respubliky pochatku XX stolittia yak vyjav selianskoi revoliutsiinosti v Ukraini. [Peasant republics of the early twentieth century as a manifestation of peasant revolution in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn*, 18, 25–36. [in Ukrainian]
52. Kornovenko, S. & Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902 – 1917 rr. [Peasant-rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902 – 1917]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].
53. Kalakura, Ya. (2017). Methodological principles of conceptualization of Ukrainian historiography. [Metodolohichni zasady kontseptualizatsii ukrainskoi istoriografii]. Symposium historiographicum Czercasiensium = Cherkasy historiographic symposium. [Symposium historiographicum Czercasiensium = Cherkaskyi istoriografichniy symposium], II, 9 - 21. [in Ukrainian].
54. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. (2002). (Ed.) V. Shynkaruk. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
55. *Novaya filosofskaya entsiklopediya* [New philosophical encyclopedia]. (2010). (Ed.) V. S. Stepin. Moskva: Myisl, 2. [in Russian]
56. *Ekonomichna entsyklopediia*. [Economic encyclopedia]. Retrieved from <http://slovoedia.org.ua/38/53402/380929.html>>КОНЦЕПЦІЯ [in Ukrainian].
57. *Akademichnyi tлумachnyi slovnyk* (1970 – 1980). [Academic Interpretive Vocabulary (1970 - 1980)]. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/koncepcija> [in Ukrainian].
58. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versii* [Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version]. (2006). (Ed.) I. Dziuba. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

59. Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the History of Ukraine]. (2008). (Ed). V. Smolii. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kontsepsiya_Istorichna
60. Kornovenko, S. & Telvak, V. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy drugoi polovyny KhIKh – pershoi tretyny KhKh st.: vytoky i sutnist yavyschcha. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe of the second half of the XIX - first third of the XX century: origins and essence of the phenomenon]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 10 – 16. [in Ukrainian].
61. Telvak, V., & Kornovenko, S. (2021). «U nas usia nadiia, vsia syla tilky v selianskomu, muzhytskomu narodi»: ahrarystskyi dyskurs dorevoliutsiinoi publitsystyky M. Hrushevskoho. [“We have all the hope, all the strength only in the peasant, peasant people”: the agrarian discourse of pre-revolutionary journalism M. Hrushevsky.]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia. [Problems of humanities: collection of scientific works of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History Series]*. 6/48, 180–198. [in Ukrainian].
62. Ilnytskyi, V., & Hlibishchuk, M., & Kompaniiets, O. (2020). Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv u fokusi zarubizhnoi istoriografii. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in the focus of foreign historiography]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia. [Problems of humanities: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. History Series]*, 5/47, 214–234. [in Ukrainian].
63. Kompaniiets, O. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen Ukrainiskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv u konteksti rozvytku yevropeiskoho ta pivnichnoamerykanskooho ahraryzmu KhIKh – pershoi tretyny KhKh stolittia: ohliad zarubizhnykh dzherel. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 in the context of the development of European and North American agrarianism of the XIX - first third of the XX century: a review of foreign sources.]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 86 – 92. [in Ukrainian].
64. Lozovyi, V. (2020) Dzherelno-dokumentalne zabezpechennia doslidzhennia problemy ahraryzmu periodu Ukrainiskoi revoliutsii 1917 – 1921. [Source and documentary support for the study of the problem of agrarianism during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921] *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 92 – 97. [in Ukrainian].
65. Kornovenko, S. & Telvak, V. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy drugoi polovyny KhIKh – pershoi tretyny KhKh st.: vytoky i sutnist yavyschcha. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe of the second half of the XIX - first third of the XX century: origins and essence of the phenomenon]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 10 – 16. [in Ukrainian].

Ю. Г. Пасічна

кандидат історичних наук, фахівець відділу аспірантури, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7357-7623>
e-mail: pasichna_yulia@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pasichna, Yu. (2021). Agrarianism: a new concept of understanding the Ukrainian revolution of 1917-1921. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 79-86. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Pasichna

АГРАРИЗМ: НОВА КОНЦЕПЦІЯ РОЗУМІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

Проблема. Суспільно-політичні, соціально-економічні та соціокультурні зміни, що відбулися в період Української революції 1917 – 1921 рр. стали каталізаторами появи багатьох феноменів. Окреме місце належало аграрному складнику. Посилення взаємовпливів світової та вітчизняної історії, необхідність осучаснення й оновлення категоричних радянських суджень, застарілих термінів, методів, концепцій та можливість формувати власну незалежну історіографічну, теоретико-методологічну та практичну оцінку історичних процесів є важливими для сучасної історії України. Зважаючи на це, порушена нами у статті тема є актуальною.

Мета – проаналізувати концепцію аграризму періоду Української революції як компонент аграрної історії.

Основні результати дослідження. Дослідження подій Української революції 1917 – 1921 рр. відбувається із застосуванням дослідниками загально-історичних та спеціальних історичних методів наукового пошуку. Умовно в історіографії історії Української революції можна виокремити такі періоди: 1) період революції 1917 – 1921 рр.; 2) 1922 – кінець 1980-х рр.; 3) сучасний період: початок 1990-х – XXI ст. 1922 – кінець 1980-х рр.; 3) сучасний період: початок 1990-х – XXI ст. Новою концепцією аграрної історії періоду Української революції 1917 – 1921 рр. є концепція аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр., запропонована С. Корновенком. Концепція ґрунтується на осмисленні сутності аграризму як східноєвропейського феномену, аналізу поглядів Г. Руланда, А. Шефле, Ж. Меліна, які першими звертаються до вивчення аграризму як самостійної концепції, визначенні напрямів руху аграризму до Центральної та Південно-Східної Європи через Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину.

Висновки. Проблеми аграрних перетворень, як і сто років назад, є важливим аспектом розвитку держави. Історична концепція є основою наукового історичного пошуку. Її вдале застосування дозволяє всебічно проаналізувати досліджувану проблему, дослідити поняттєвий апарат, окреслити комплекс методологічних підходів, систему методів наукового дослідження, оцінити сучасний стан досліджуваної теми, визначити перспективи майбутніх досліджень, моделювати окремі процеси сучасних процесів. Концепція аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. – можливість осягнути аграрні проблеми зазначеного періоду з позиції загальносвітових тенденцій розвитку історичної науки.

Ключові слова: селянство, Українська революція, концепція, аграризм.

Received 10.12.2020

Accepted 15.04.2021

Голод 1921 – 1923 рр., Голодомор 1932 – 1933 рр.

The famine of the 1921 – 1923, the Holodomor 1932 – 1932

УДК 94(477):339.564»1921/1923»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich

Д. В. Байкєніч

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>
e-mail: b1946@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Байкєніч Д. В. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 87-93. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich

МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ ТА ПИТАННЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНСЬКОГО ЗБІЖЖЯ

Автором проаналізовано статистичні дані посівних площ, врожайів, валового збору зернових культур УСРР, РСФРР та СРСР у 1921 – 1923 рр. Зведена інформація дозволяє визначити продовольчу ситуацію в Україні та рівень забезпечення продовольством її населення, ґрунтовніше простежити використання українського збіжжя для внутрішніх російських потреб і вивозу за кордон, що призвело до штучного масового голоду.

Наведені в статті позиції представників Держплану доводять їх усвідомлені рішення понаднормового вилучення хліба в українських губерніях, зокрема в голодуючих, для збільшення посівних територій постраждалого від голоду Поволжя. Вивезення збіжжя з УСРР на тлі голоду, що наростає наприкінці 1921 р. та його масового поширення й офіційного визнання в 1922 р., свідчить про перевагу штучного чинника над природнім. Збільшення зернового експорту з СРСР, зокрема за рахунок українських хлібозаготівель, для відновлення торгових зносин із європейськими країнами та вирівнювання торговельного балансу зовнішніх відносин вплинуло на нівелювання тематики масового голоду.

Ключові слова: масовий штучний голод, хліб, урожай, експорт, УСРР, РСФРР.

Постанова проблеми. Хлібний ринок у Російській імперії був поділений на регіони споживання та регіони виробництва зернових. Нестача хлібу в перших компенсувалася з надлишків із других відповідно. Українські губернії повністю забезпечували себе збіжжям, а південні належали до територій товарного виробництва хлібу на експорт. Південна Україна разом із російськими губерніями по Волзі були основними регіонами, які забезпечували як внутрішній попит, так і продаж зернових за кордон. Хліб становив значний відсоток вивозу з імперії, а Росія входила до світових лідерів експортерів збіжжя.

Під час Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) та Української революції 1917 – 1921 рр. зерновий ринок видозмінився – був втрачений європейський покупець надлишкових об'ємів українського збіжжя, зменшилося вирощування товарних сортів і культур. Перманентні бойові дії на території України зменшили посівні площі, що спричинило зменшення валового збору. Незважаючи на це, українське збіжжя приваблювало всі армії, що намагалися встановити свою зверхність у Східній Європі.

Актуальність обраної для вивчення теми зумовлена тим, що зерновий ринок України початку ХХ ст. забезпечував збіжжям не тільки місцеве населення, а й слугував резервом для

інших територій Російської імперії. Одночасно збіжжя вивозилося й до багатьох європейських країн. Незважаючи на нестачість врожайів, масового штучного голоду в Україні до початку 1920-х рр. не було.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. в Україні, а також посівних площ, врожайності та валовому збору зернових, внутрішньому та зовнішньому експорту українського хліба присвятили свої роботи В. Кириленко [12], О. Мовчан [16], П. Притуляк [22], Р. Сербин [23], В. Сокирська [27]. Відзначимо колективну працю під ред. С. Кульчицького [8], в якій зібрані важливі архівні документи про перебіг катастрофи в Україні. Водночас обрана тема потребує подальшого комплексного висвітлення в сучасній українській історіографії.

Мета статті – дослідити закономірності в змінах врожайності та продовольчої ситуації в УСРР у 1921 – 1923 рр. у зв'язку з вивозом збіжжя до російських губерній, що голодували, та за кордон. Для досягнення поставленої мети використано історичні, джерелознавчі та статистичні методи, а також аналіз зведених статистичних матеріалів для встановлення взаємної залежності штучного масового голоду та нарощування експорту українського збіжжя.

Виклад основного матеріалу. Зернові ресурси були одним із основних завдань, вирішення якого займалися більшовики під час першої окупації більшої частини України у 1918 р. Зокрема, В. Ленін наполягав на найшвидшому налагодженні постачань збіжжя до Петрограду. До 1 березня щодня з України до РСФРР вирушало по 140 вагонів із продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів [27, 235]. Цей процес було перервано просуванням німецьких військ до східних кордонів УНР за умовою Брестського мирного договору.

9 лютого 1918 р. було укладено Брестський мир – договір, який де-факто означав визнання УНР суб'єктом міжнародних відносин. У документі, зокрема, йшлося, що УНР зобов'язалася постачати іншій стороні до 31 липня 1918 р. 0,98 млн т* українського збіжжя.

У вересні представники Центральних держав оцінили надлишки хлібних ресурсів нового врожаю у 2,05–2,21 млн т, вимагаючи нових поставок різноманітних хлібних і зернофуражних продуктів у розмірі 1,48–1,6 млн т. Сторони дійшли згоди – експортувати не менше 1,23 млн т шляхом спільної хлібозаготівлі з розподілом 65/35% (Київ/Берлін-Відень-Будапешт). Загалом** до Німеччини було вивезено 3733 вагони українського хлібу, до Австро-Угорщини – 3587, до Туреччини – 152 і до Болгарії – 28 [3, 23, 30, 103, 104, 193]. Станом на 28 жовтня з 1,24 млн т закупленого збіжжя конторами Державного хлібного бюро було прийнято лише 0,47 млн т. Зважаючи, що вивезення хлібу тривало до падіння Гетьманату, то з урожаю 1918 р. було експортовано орієнтовно 0,49 млн т [22, 117].

Після приходу до влади в Україні Директорії УНР розпочалася нова війна з більшовиками. Для прикриття агресії більшовики діяли від імені створеного Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Протягом грудня 1918 р. – січня 1919 р. більшовики захопили більшу частину українських земель. Вивіз зерна до РСФРР було відновлено.

Москва поступово перебирала контроль над українським зерновим ринком. Згідно з Договором про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 р., закріплювалося підпорядкування ключових сфер життєдіяльності Радянської України Радянській Росії з умовним представництвом у РНК УСРР відповідних уповноважених. Серед інших, до керівництва з Москви відійшли Вища рада народного господарства та Наркомат зовнішньої торгівлі [25, 16–17], через які вирішувалося питання заготівель, розподілу та експорту зернових.

Ще з 1917 р., зважаючи на сепаратний мир з Четверним союзом, до Росії було застосовано торговельну блокаду з боку країн Антанти. Лише з 1920 р., після підписання мирного договору з Естонією, через її порти було розпочато «гібридні» торговельні операції (без спеціальних угод і торгових договорів) із країнами Скандинавії, Данії та Німеччини [11, 22]. Вже з квітня 1920 р. у РСФРР розпочав функціонувати Народний комісаріат зовнішньої торгівлі [24, 347–348].

Досягнуті торговельні домовленості тогочас використовувалися Москвою лише для імпортування необхідних товарів. Виконання першого імпортного плану РСФРР у 1921 р. стало можливим завдяки використанню золотого запасу [17, 26–29]. Налагодити експорт зернових, як того хотіли з обох боків, не вдавалося через внутрішню продовольчу кризу.

Забезпечення Москви та Петрограду, промислових регіонів і діючої на польсько-радянському та кримському фронтах армії в 1920 р. вимагало значних продовольчих резервів. Українські врожайні губернії ще не були під повним контролем – спротив чинили чисельні загони селянських повстанців. Основні зернові ресурси витягувалися з російських хлібних губерній (Поволжя). Надмірні хлібозаготівлі в цьому регіоні в 1920 р. призвели до голоду, але причиною визначили неврожай [25, 143].

У 1920 р. валовий збір зернових хлібів в Україні було обраховано в 8,4 млн т. У 1918 р. цей показник сягав 16,3 млн т, а в 1917 р. – 18,4 млн т. Середня урожайність 1920 р. склала 0,54 т/га, а в 1918 р. вона була вищою – 0,83 т/га. Найменші показники дали: озима пшениця – зменшення з 1 т/га до 0,39 т/га та жито – з 0,94 т/га до 0,43 т/га. За продрозкладкою УСРР у 1920 р. мала зібрати 2,6 млн т збіжжя, що не було реалізовано. Недобір був викликаний бойовими діями на заході та півдні республіки, нестачею робочих рук під час збирання врожаю та знищенням значної частини робочої худоби [2, 97–98; 8, 24].

У 1921 р. в Україні зерновими та бобовими було засіяно майже 17 млн га (у 1916 р. цей показник складав 19,7 млн га). З них: 2,5 мл га озимої та 2,5 млн га ярої пшениці, 3,77 млн га жита, 3,85 млн га ячменю та 1,61 млн га вівса [2, 90].

Незважаючи на перехід до продподатку, відразу після посівної кампанії українські губернії мали довиконати свої зобов'язання за продрозкладкою 1920 р. Загальна сума боргу складала 0,89 млн т хліба. Основне зернове навантаження припадало на південну Полтавщину і південноукраїнські губернії: Кременчуцьку – 0,1 млн т, Полтавську – 0,21, Олександрівську – 0,25, Одеську – 0,05, Миколаївську – 0,05, Донецьку – 0,04. Було визначено й цифру натурального продподатку в 1,92 млн т, але пізніше мова йшла про 2,25 млн т, 2,1 млн т, 1,6 млн т, 1,37 млн т [8, 24–25].

Посуха 1921 р. охопила 18 губерній, областей та союзних республік РСФРР та 5 губерній УСРР. Під неврожай потрапили всі території вирощування товарного хлібу на експорт. У цей рік вони не тільки не дали надлишків зерна, а й потребували допомоги у понад 3,28 млн т збіжжя [10, 427–428]. Тож неврожай вплинув на загострення продовольчої ситуації зазначеного регіону та найбільше на його майбутню посівну.

У 1921 р. валовий збір зернових хлібів у РСФРР та УСРР було обраховано в 29,5–32,8 млн т [18, 19]. В УСРР валовий збір становив 7,06 млн т. З них постраждали від голоду південні губернії дали 27,3% від загалу – 1,717 млн т. Середня урожайність у регіоні склала 0,43 т/га. Особливо погані показники були по ярій пшениці 0,24 т/га та ячменю 0,34 т/га [2, 97–98].

Однак, попри такий поганий врожай, зерно масово відправляли до Москви та

Петрограда, на допомогу голодуючим Поволжя. В ЦК КП(б)У чітко зазначали, що Україна мала надати Росії 0,49 млн т збіжжя «навіть у збиток власному постачанню». Відомо, що 4 липня 1921 р. ЦК КП(б)У постановив щоденно вантажити лише для півночі РСФРР з українських міст 55 вагонів збіжжя. На перевалочних пунктах у Запоріжжі та Миколаєві хліб вивантажували з барж до вагонів [8, 28–29].

Загалом із УСРР до Росії лише у серпні–грудні 1921 р. було відправлено не менше, ніж 0,27 млн т хліба. Всього за кампанію 1921/22 р. було вивезено понад 0,36 млн т [8, 34–35, 76, 85, 188]. Це доводить штучність голоду, адже це була запланована, усвідомлена політика, якою нівелювалась дійсна продовольча ситуація півдня УСРР.

Зокрема, В. Ленін урожай в Україні у 1921 р. безпідставно оцінював у 9–10,7 млн т. Керуючись цими даними, він пропонував встановити обсяг збору хліба в фонд продподатку з України в 1921 р. у розмірі 2,46 млн т [13, 63]. З метою уникнення зменшення цієї цифри через серйозний недорід зернових, українським губкомітетам вказувалося на необхідність «розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні». Фактичний збір склав значно менше – 1,3 млн т [8, 31, 34].

Після голоду 1921 р. у степових українських губерніях посівні площі скоротилися на 40%. Було змінено пропорції культур – скорочено посіви торгових пшениці та ячменя і замінено їх житом, просом, кукурудзою та соняшником [20, 26]. Це негативно вплинуло на хлібний баланс і унеможливило зерновий експорт. Загальний український експорт у 1921 – 1922 рр. на 70% складався з сировини. У зв'язку з відсутністю зернових його частка в союзному експорті впала до 2,5% [28, 26].

На початку 1922 р. влада визнала основні губернії, де вирощувалося товарове зерно, такими, що голодують. Однак, попри це, 13 березня 1922 р. Президія ВЦК видала постанову «Про зовнішню торгівлю». У документі було законодавчо закріплено монополію Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі на проведення експортних та імпорتنних операцій [26, 511–513].

Навесні 1922 р. в УСРР зерновими та бобовими було засіяно всього 11,66 млн га, що було меншим за минулорічний посів на 2,63 млн га. Засіяно було: 1,77 млн га озимої та 0,93 млн га ярої пшениці, 3,4 млн га жита, 1,4 млн га ячменю та 1,12 млн га вівса. У найбільш постраждалих від голоду районах значне місце серед посівів зайняла кукурудза – загалом 1,1 млн га. Вона вводилася до сівозміни як посухостійка культура. Кукурудза була закуплена за кордоном та видавалася населенню постраждалих від голоду районів [2, 90, 100].

Незважаючи на плани поновлення експорту, реальний стан сільського господарства був обнадійливий. Внутрішня необхідність сільського населення України у 1922 р. в хлібі оцінювалася в 9,3 млн т.; з яких продовольство для сільського населення – 5,25 млн т – 56,5%, для годівлі худоби – 2,13 млн т – 23%, на насіння – 1,92 млн т – 20,5%. Українські міста з орієнтовною чисельністю населення в 4,65 млн, беручи у розрахунок 213,2 кг на душу, потребували

приблизно 1 млн т. Загальна потреба УСРР у хлібі таким чином, становила 10,29 млн т [2, 102–103].

У Держплані розглядали можливість отримання в Україні та південно-східних губерніях РСФРР з урожаю 1922 р. 1,64 млн т надлишків збіжжя яке, зокрема, можна було використати для експорту. Така кількість виходила за умов валового збору в 1922 р. у 39,3 млн т і задоволення потреб сільського населення за нормами 230–344 кг і міського – 164 кг хлібу. Щодо надлишків у виробляючому районі, до якого входили російські губернії, які голодували в 1920–1921 рр., то їх планувалося використати «на запаси та витрати по заліковуванню ран та відновленню господарства» [18, 19].

Питання із вилучення 1,64 млн т надлишкових зернових, які залишалися в селянських господарствах, стояло досить гостро. Довоєнна практика вилучення надлишкового зерна вже не діяла: були знищені великі господарства та розгалужена мережа товарного апарату. «Слабкий розвиток з боку державних та кооперативних органів, торгових операцій по скупці хліба не дозволить Республіці зосередити наявні хлібні надлишки у скільки-небудь значному об'ємі. У всякому випадку торгові щупальці державно-кооперативного апарату, що змогли вилучити до 10 грудня тільки 27 (млн п – 0,443 млн т – Б. Д.), ймовірно, не зможуть вилучити понад 40 мільйонів (млн п – 0,656 млн т – Б. Д.)», – констатував голова ЦСУ РСФРР, член Президії Держплану П. Попов [18, 19].

Дипломатичні успіхи з підписання торговельних договорів у 1921 – 1922 рр. стали підставою для поновлення риторики про відновлення експорту українського збіжжя на європейські ринки. Зокрема, про намір вивозу збіжжя вже під час Гаазької конференції у червні 1922 р. заявив заступник народного комісара закордонних справах РСФРР М. Литвинов. Це викликало великий резонанс серед іноземних країн. Особливо були обурені та висловили протест західні допомогові організації [23, 310].

У 1922 р. в Європі врожай був значно меншим за 1921 р. Зважаючи на це, в СРСР розглядали можливість поновлення своїх експортних позицій шляхом конкуренції цін. Перспективним експортним планом на 1922 – 1923 рр. передбачалося вивезення з СРСР 0,164 млн т хліба на 13 млн крб. Імпорتنний план 1922 р. частково корегувався із експортним (основні товари – ліс та нафтопродукти), хоча останній мав «мінімальний розмір». Різниця знову покривалася золотом [17, 26–29; 18, 21; 19, 75].

Валовий збір СРСР у 1922 р. склав 45,92 млн т. У цей рік норма на людину в районах споживання становила 160–230 кг, а в районах виробництва хлібу – 160–262 кг. Через занижені норми невилучений в сільських господарствах надлишок хлібу часто використовувався для внутрішнього споживання та не потрапляв на ринок [18, 18–19].

Валовий збір хлібів в Україні в 1922 р. склав 10,45 млн т. Зокрема, жита зібрали – 3,47 млн т, пшениці – 1,9 млн т, ячменю – 1,53 млн т і вівса – 1,26 млн т. Врожай кукурудзи було обраховано в 0,906 млн т. Південні губернії, де найбільше поширився голод, дали лише 28,8% – 3 млн т від загалу. Зокрема, пшениці було зібрано 0,76 млн т, жита – 0,49 млн т, ячменю – 0,57 млн т, вівса – 0,18 млн т і кукурудзи – 0,704 млн т. Середня урожайність

зернових по УСРР обраховувалася в 0,76 т/га. Це було майже вдвічі більше, ніж попереднього року [2, 97–99]. Разом із тим, для задоволення потреб УСРР весь урожай (за наведеними вище цифрами) мав лишитися всередині республіки.

12 грудня 1922 р. РНК СРСР затвердило висунуте Держпланом основне положення з урегулювання зовнішньої торгівлі. Також було постановлено «запропонувати Держплану та НКЗТ при складанні імпортного плану керуватися тим, що план імпорту має бути погоджений з експортним планом без додаткових асигнувань із золотого запасу» [17, 26–29].

Спираючись на власні розрахунки, московський уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб одержати валюту для відбудови господарства і зміцнення більшовицького режиму [16, 24]. В УСРР вбачали можливим, враховуючи всі потреби населення, надати для експорту лише 0,131–0,164 млн т зерна [2, 97–99]. Тобто, погодилися із передбаченою експортним планом кількістю зерна для вивозу.

У Сільськогосподарській секції Держплану називали 0,082 млн т зерна, зібраного державними заготівельними конторами, яке можна було вивезти за кордон. Такі показники не вважали за максимум. За умови посилення державного кооперативного апарату та залучення приватного капіталу вбачалося збільшення експорту до 0,492–0,656 млн т. Секція також висловилася за відміну будь-яких обмежень щодо вивозу хліба з районів, які мали вихід до Чорного моря. З цією думкою погоджувалися не всі співробітники Держплану, зазначаючи, що точної інформації про валовий збір за 1922 р. на час засідання не було. Зокрема, А. Лосицький підкреслював, що «при таких умовах передбачені надлишки хлібів при правильному обчисленні можуть змінитися реальною нестачею, і вивіз при останньому співвідношенні може шкідливо вплинути на народне господарство, викликавши значне підвищення цін на хліб з подальшою посиленою емісією» [5, 62].

Попри значні наслідки голоду та посухи попередніх років, зерно знову почали вивозити за кордон. Вже у грудні 1922 р. через Одесу, Миколаїв та Новоросійськ було розпочато експорт збіжжя. Московська «Правда» повідомляла: «Експортований хліб – високої якості та вміщує незначний відсоток домішок. Перші кораблі з хлібним вантажем вийдуть із Миколаєва ще до закриття навігації». Згодом київська газета «Більшовик» писала, що «перший транспорт Українського експортного хліба, в кількості одного мільйона пудів жита продано в Гамбурзі» [23, 310]. З Новоросійська було дозволено вивезти 0,033 млн т пшениці та 0,016 млн т ячменю до Великої Британії, Німеччини та Італії [29, 3]. Станом на березень 1923 р. вже було вивезено 0,33 млн т [27, 237] переважно до Німеччини, Фінляндії, Скандинавії і Великої Британії.

Від другої половини березня 1923 р. у засобах масової інформації зникли повідомлення про голод. Це було ініційовано владою [8, 188–190]. Дві різнополюсні теми, пов'язані з вилученням зерна: допомога голодуючим та початок експорту збіжжя, – були несумісними для пропаганди досягнень у сільському господарстві. Позитивний баланс зовнішньої торгівлі був необхідною умовою для

інвестування відновлення та розвитку радянської промисловості. Загалом у 1922/23 р. в Україні було заготовлено 2,43 млн т (20,7% валового збору), з яких на експорт до 1 липня було підготовлено 0,167 млн т, а фактично відправлено 0,13 млн т. Загальний хлібний експорт із СРСР склав 0,754 млн т [1, 25; 14, 57].

У контексті заходів з ліквідації наслідків голоду 1921 р. та інтенсивності відновлення процесів сільського господарства все навантаження лягало на селянські господарства. У Держплані всі планові операції з хлібом розглядалися крізь призму максимального використання/вилучення надлишків, що були виявлені у населення. Попри офіційне визнання південних українських губерній голодуючими, боротьбу за розширення посівів у Поволжі вбачали можливою за рахунок використання хлібних надлишків із УСРР.

У Держплані передбачали наслідки понаднормової хлібозаготівлі у регіонах, які вже голодували. Ситуація зі збільшенням посівних площ у цих губерніях пов'язувалася з врожаєм і задоволенням продовольчих та кормових потреб селянського господарства, що до війни оцінювалися в 311,6 кг на душу населення та 123 кг на одиницю худоби. Зокрема, П. Попов стверджував, що за умови голодної норми у 114,8–131,2 кг селянин виділяв для посіву лише 31,2 кг. Він зазначав, що «таке надання купувалося ціною величезної смертності населення». Валовий урожай у 1922 р. давав 315 кг на душу, норма споживання збільшилася до 249,3 кг, а селянське господарство виділило 65,6 кг на засів. Це збільшило площу засіву 1923 р. до 116% відносно площі 1922 р.

Посівну 1923 р. голова ЦСУ РСФРР прогнозував за двома сценаріями: поступового та форсованого збільшення посівних площ. Поступового зростання планувалося досягти шляхом збільшення норми споживання до 295,2–311,6 кг на душу та збільшення кількості насіння для посіву з 65,6 кг до 80,4 кг. Форсоване збільшення засівних площ у 1923 р. до рівня 200% щодо площ 1922 р. та 102% відносно площ 1916 р. розглядалося за можливості збереження низьких норм споживання населення – не більше 246 кг.

Висновком П. Попова було те, що «населення може купити і купує збільшення посівних площ тільки зниженням норм споживання. Зниження норм після голодного року, коли організм населення послаблений недоїданням та хворобами, є, з народногосподарської точки зору, у вищій мірі небажаним, але саме за цим шляхом йде населення, і воно, авжеж, чинить правильно, так як іншого виходу немає. Так воно робило в своєму історичному минулому, бо саме це для нього був єдиний метод поновлення господарства. Тому постачання населенню насіння, як у рік голоду так і в наступні 2–3 роки, є необхідним в інтересах поновлення господарства» [21, 26–28]. Разом із тим, у Секції Держплану з Зовнішньої Торгівлі проводилися роботи з виявлення нових перспективних експортних ресурсів на 1923 р. «без шкоди для господарського життя всередині країни» [17, 26–29].

Посівні площі в УСРР у 1923 р. збільшилися до 20,46 млн га. Загалом Україна за об'ємом посіву повернулася до рівня посіву 1916 р., який,

своєю чергою, дорівнював 94% довоєнного стану. Водночас південні губернії УСРР засіяли лише 94% посівних площ відносно 1916 р. [9, 22, 24].

На 1923 – 1924 рр. програма хлібного експорту передбачала збільшення вивозу за кордон до 3,28 млн т. За умови сприятливого результату врожаю вдвічі більше – приблизно 6,56 млн т [14, 57]. Валовий збір зернових хлібів у 1923 р. в УСРР становив 15,9 млн т. Чистого збору вийшло 13,9 млн т. Врожайність у 1923 р. була напрочуд високою. Зокрема, з га отримали 1,02 т озимої та 0,62 т ярої пшениці, 1,09 т жита, 0,76 т ячменю, 0,87 т вівса. Чистий збір на людину становив 616,6 кг [9, 35–36, 38]. Заготовлено було 3,64 млн т або 27% валового збору [1, 26].

У 1923–1924 рр. експорт хлібу з СРСР склав 3,083 млн т, що становило лише 25% довоєнного вивозу [15, 16–20]. За іншою інформацією, загальний експорт склав майже 3 млн т. З них українське збіжжя становило 1,46 млн т [1, 32] або 48,6%.

Вартість експортованого збіжжя оцінювалася в 200 млн крб. Упродовж 18 – 25 липня 1923 р. лише з Миколаївського порту було вивезено 0,011 млн т пшениці, жита, гречки [12, 104]. З 15 серпня 1923 р. по 15 травня 1924 р. за кордон було продано близько 2,74 млн т різних хлібів. Зокрема, до Німеччини та Голландії орієнтовно порівну по 0,62–0,64 млн т, до Данії, Франції та Італії – по 0,197–0,213 млн т до кожної, у Великобританію та Фінляндію по 0,164 млн т, Грецію – 0,098 млн т, до Туреччини до 0,041 млн т [7, 2].

Власне з України за кордон було вивезено 1,31 млн т. Ще 1,97 млн т було вивезено до РСФРР [9, 41]. Хлібний експорт з УСРР дав 65 млн крб із загальноукраїнського виторгу в 75 млн крб. Загальносоюзний вивіз хлібу було оцінено в 139,5 млн крб. Частка зернових припасів у цей рік сягала 95%, що також підняло показник українського експорту в загальносоюзному до понад 25% [28, 20, 26].

У середині 1920-х рр. радянські експерти зазначали, що найближчим часом зерновий експорт СРСР буде не в стані сягнути довоєнного рівня в 10–13 млн т через внутрішній попит на хліб – розширення ринку (будівництво нових міст, зростання кількості містян та селян, розгортання промисловості тощо).

Розвиток подальшого вивозу хлібних ресурсів убачали у розширенні застосування тракторів у головних районах зернового експорту: в Україні та на Північному Кавказі, – а також рентабельності землеробства в новоосвоєній азійській частині СРСР [28, 22, 24].

Разом із тим, у перспективному плані залізничних і водних перевезень передбачалося щорічне зростання валового збору з 49,2 млн т у 1923/24 р. до 58 млн т у 1927/28 р. із відповідним зростанням експорту зернових з 3,69 млн т у 1923/24 р. (через Чорне море – 3,12 млн т) до 6,15 млн т у 1927/28 р. (через чорноморські порти – 5,25) [6, 226]. За п'ятирічним перспективним планом експорт хліба розглядався у трьох варіантах – максимальний, середній та мінімальний. За останнім у 1927/28 р. на експорт мало піти 7,38 млн т [19, 149–151].

Висновки. Великі площі зернових посівів та наявність товарного зерна в Україні відіграли значну роль у міжнародних відносинах початку ХХ ст. та були однією з причин більшовицької експансії. Поєднання природного неврожаю з понаднормовими централізованими хлібзаготівлями, які використовувалися для подолання внутрішніх продовольчих проблем у російських губерніях та столичних містах (червоних столицях), призвело до створення продовольчої катастрофи і викликало голод на півдні УСРР у 1921 – 1923 рр.

Штучність голоду підтверджується необґрунтовано завищуваними планами врожаїв в Україні, а відтак і збільшеним продподатком. Негативним чинником було використання українського збіжжя для відновлення посівних площ у постраждалому Поволжі, що призвело до їх зменшення в УСРР. Свідоме нівелювання ситуації з нормованим продовольчим забезпеченням населення призвело до масової смертності, передбачуваної у Держплані.

Бажання повернути СРСР до лідерів світового ринку зернових, а також вирівняти баланс торгівельних зовнішніх відносин за рахунок експорту збіжжя вплинуло на замовчування ситуації з голодом в Україні. Великий врожай 1923 р. спонукав до збільшення вивозу зерна за кордон та планування поступового зростання показників експорту.

Список використаної літератури та джерел:

1. Альгерман А. Хлебный экспорт Украины в 1922–24 гг. и его влияние на сельское хозяйство. Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.) / под ред. А. О. Золотарева, С. Л. Фридмана, И. М. Браславского. Харьков, 1925. С. 25–36.
2. Альгерман А. Я. Хлебные ресурсы Украины. Государственное издательство Украины, 1923. 186 с.
3. Андерсон О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. Киев : ВЦСПО, 1919. 216 с.
4. В Госплане СССР. В секции внешней торговли. Бюллетени Госплана. Вып. 1–2. М. : Издание Госплана, 1924. С. 149–151.
5. В Президиуме Госплана. Сельско-хозяйственная секция. Бюллетени Госплана. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 61–64.
6. В Президиуме Госплана. Транспортная секция. Пятилетний перспективный план железнодорожных и водных перевозок. Бюллетени Госплана. Вып. 11–12. М. : Издание Госплана, 1923. С. 226–234.
7. Вопросы внешней торговли. (Беседа с уполномоченным А.О. Золотаревым). *Украинский экономист*. № 64. 1924. С. 2.
8. Голод 1921–1923 років в Україні: 36 документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.
9. Дубенецкий Н. Посевная площадь и урожай хлебов и технических культур. Народное хозяйство СССР за 1923–24 год (IV Статистико-экономический ежегодник). Москва : Экономическая жизнь, 1924. С. 22–57.
10. Итоги борьбы с голодом в 1921–1922 гг.: сборник статей и отчетов. М. : ЦК Помгол, 1922. 499 с.
11. Кауфман М. Я. Внешняя торговля России (1918–1921 гг.). Пг. : Академ. изд-во, 1922. 61 с.
12. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні. Дис. ... канд. іст. наук. Міністерство освіти і науки України; Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. 230 с.

13. Ленін В. І. Записки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 44 : Черв. 1921–берез. 1922. XXIII. К. : Політвидав України, 1974. С. 52–70.
14. Маркович М. Сельское хозяйство и план НКЗ. Плановое хозяйство. Бюллетени Госплана. Вып. 7–8. М. : Издание Госплана СССР, 1924. С. 51–69.
15. Микоян А. Значение экспорта в народном хозяйстве СССР. Характеристика советского экспорта. Энциклопедия советского экспорта. Т. 1: Общая часть. Хлеб. Статистика экспорта СССР. Издание второе. Под общ. ред.: Б. С. Беленького, П. А. Берлина, А. Г. Галлопа, В. Г. Громана, М. Я. Кауфмана, Л. В. Коробочкина, М. И. Тейтельбаума, А. А. Трояновского, В. З. Турова. Берлин, 1928. С. 16–20.
16. Мовчан О. Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. К. : Наукова думка, 1988. 124 с.
17. Осадчий П. С. Плановая работа по внешней торговле. Бюллетени госплана. Вып. 1. М. : Издание Госплана, 1923. С. 26–29.
18. Пленум Госплана. Проблемы сельского хозяйства. Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 17–25.
19. Пленум Госплана. Секция внешней торговли. Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 72–76.
20. Пленум Госплана. Сельское хозяйство Украины. Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 25–26.
21. Попов П. Восстановление сельского хозяйства в голодающих районах. Бюллетени Госплана. Вып. 3–4. М. : Издание Госплана, 1923. С. 26–28.
22. Притуляк П. Зовнішня торгівля України після підписання Брестського миру. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. № 2. 2011. С. 112–121.
23. Сербин Р. Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921–1923 рр. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 2. К., 1993. С. 308–313.
24. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1943. 818 с.
25. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1944. 1207 с.
26. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. М. : Управление делами Совнаркома СССР 1950. 1932 с.
27. Сокирська В. «Хлібна політика» радянської влади в Україні у 1920-х рр. *Український селянин*. Вип. 14. 2014. С. 235–237.
28. Трояновский А., Юровский Л., Кауфман М. Экспорт, импорт и концессии Союза ССР. М. : Издание Государственной Конторы Объявлений «Двигатель», 1926. 1242 с.
29. Экспорт из России. *Бюллетень Одесской товарной биржи*. №2. 1923. С. 3.

References:

1. Alterman A. (1925). Khlebnyi eksport Ukrainy v 1922–24 hh. y eho vliyanye na selskoe khoziaistvo. [Grain export of Ukraine in 1922–1924 and its impact on agriculture]. *Vneshniaia torhoviia Ukrainy (1921–1924 hh.) – Foreign trade of Ukraine (1921–1924)*. P. 25–36. Kharkov [in Russian].
2. Alterman A. Ya. (1923). Khlebnye resursy Ukrainy. [Grain resources of Ukraine]. [in Russian].
3. Anderson O. N. (1919). Vneshniaia torhoviia Ukrainy v 1918 roku. [Foreign trade of Ukraine in 1918]. Kyev : VTsSPO [in Russian].
4. V Hosplane SSSR. V sektsyi vneshnei torhovli. (1924). [In the State Planning Committee of the USSR. In the foreign trade section]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 1–2 – Gosplan bulletins. Issue 1–2. P. 149–151* [in Russian].
5. V Prezydyume Hosplana. Selsko-khoziaistvennaia sektsiia. (1923). [In the Presidium of the State Planning Commission. Agricultural section]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 61–64* [in Russian].
6. V Prezydyume Hosplana. Transportnaia sektsiia. Piatiletnyi perspektivnyi plan zheleznodorozhnykh y vodnykh perevozk. (1923). [In the Presidium of the State Planning Commission. Transport section. Five-year long-term plan for railway and water transport]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 11–12 – Gosplan bulletins. Issue 11–12. P. 226–234* [in Russian].
7. Voprosy vneshnei torhovli. (Beseda s upolnarkomvneshtorhom A.O. Zolotarevym). (1924). [Foreign trade issues. (Conversation with the authorized People's Commissariat of Foreign Trade A.O. Zolotarev)]. *Ukraynskyi ekonomyst. 64. – Ukrainian economist. 64. P. 2* [in Russian].
8. Holod 1921–1923 rokov v Ukraini: Zb. dokumentiv i materialiv. (1993). [The famine of 1921–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
9. Dubenetskyi N. Posevnaia ploshchad' y urozhai khlebov y tekhnicheskyykh kultur. (1924). [Sown area and harvest of grain and industrial crops]. *Narodnoe khoziaistvo SSSR za 1923–24 hod (IV Statystyko-ekonomycheskyi ezhehodnyk) – National Economy of the USSR for 1923–24 (IV Statistical and Economic Yearbook)*. P. 22–57. Moskva : Ekonomycheskaia zhyzn' [in Russian].
10. Ytohy borby s holodom v 1921–1922 hh. sbornyk statei y otchetov. (1922). [Results of the fight against hunger in 1921–1922: a collection of articles and reports]. Moskva : TsK Pomhol [in Russian].
11. Kaufman M. Ya. (1922). Vneshniaia torhoviia Rossyy (1918–1921 hh.). [Foreign trade of Russia (1918–1921)]. Petrohrad : Akademy. yzd-vo [in Russian].
12. Kyrylenko V. P. (2015). Holod 1921–1923 rokov u Pivdennii Ukraini. [The famine of 1921–1923 in Southern Ukraine]. Dissertation ofkandydat of historical sciences. Mykolaiv [in Ukrainian].
13. Lenin V. I. Zamitky pro zakhody borotby z holodom i pro posyleniia hospodarskoi roboty. (1974). [Notes on measures to fight hunger and strengthening economic activity]. *Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. T. 44 : Cherv. 1921–berез. 1922. XXIII. – Lenin V.I. Complete Works. Vol. 44. June 1921–March 1922. P. 52–70* [in Ukrainian].
14. Markovych M. Selskoe khoziaistvo y plan NKZ. (1924). [Agriculture and the plan of the People's Commissariat of Agriculture]. *Planovoe khoziaistvo. Biulleteny Hosplana. Vyp. 7–8. – Planned economy. Gosplan bulletins. Issue 7–8. P. 51–69* [in Russian].
15. Mykoian A. Znachenye eksporta v narodnom khoziaistve SSSR. Kharakterystyka sovetskoho eksporta. (1928). [The value of exports in the national economy of the USSR. Characteristics of Soviet exports]. *Entsyklopedyia sovetskoho eksporta. T. 1: Obshchaia chast. Khleb. Statystyka eksporta SSSR. Yzdanye vtoroe. – Encyclopedia of Soviet exports. Vol. 1. A common part. Bread. USSR export statistics. Second edition. P. 16–20* [in Russian].
16. Movchan O. N. (1988). Trudiashehesia USSR v borbe s prodovolstvennym kryzysom pry perekhode k nepu. [Working people of the Ukrainian SSR in the fight against the food crisis during the transition to a new economic policy (NEP)]. Kyiv : Naukova dumka [in Russian].
17. Osadchyi P. S. Planovaiia rabota po vneshnei torhovli. (1923). [Planned work on foreign trade]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 1 – Gosplan bulletins. Issue 1. P. 26–29* [in Russian].

18. Plenum Hosplana. Problemy sel'skoho khoziaistva. (1923). [Plenum of the State Planning Commission. Agriculture problems]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 17–25* [in Russian].
19. Plenum Hosplana. Sektsiia vneshnei torhovly. (1923). [Plenum of the State Planning Commission. Foreign trade section]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 72–76* [in Russian].
20. Plenum Hosplana. Selskoe khoziaistvo Ukrainy. (1923). [Plenum of the State Planning Commission. Agriculture of Ukraine]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 25–26* [in Russian].
21. Popov P. Vosstanovlenye sel'skoho khoziaistva v holodaiushchykh raionakh. (1923). [Restoring agriculture in starving areas]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 3–4 – Gosplan bulletins. Issue 3–4. P. 26–28* [in Russian].
22. Prytuliak P. Zovnishnia torhivlia Ukrainy pislia pidpysannia Brestskoho myru. (2011). [Foreign trade of Ukraine after the signing of the Brest peace contract]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. 2. – Bulletin of the Kiev National University of Trade and Economics. 2. P. 112–121.* [in Ukrainian].
23. Serbyn R. Dokumenty pro vyviz za kordon ukrainskoho zbizhzhia pid chas holodu 1921–1923 rr. (1993). [Documents on the export of Ukrainian grain during the famine of 1921–1923]. *Ukr. arkhoehr. shchorichnyk. Nova seriia. Vyp. 2. – Ukrainian archaeological yearbook. Issue 2. P. 308–313* [in Ukrainian].
24. Sobranie zakonenyi y rasporyazhenyi pravytelstva za 1920 h. (1943). [Collection of legalizations and government orders for 1920]. Moskva : Upravlyenye delamy Sovnarkoma SSSR [in Russian].
25. Sobranie zakonenyi y rasporyazhenyi pravytelstva za 1921 h. (1944). [Collection of legalizations and government orders for 1921]. Moskva : Upravlyenye delamy Sovnarkoma SSSR [in Russian].
26. Sobranie zakonenyi y rasporyazhenyi pravytelstva za 1922 h. (1950). [Collection of legalizations and government orders for 1922]. Moskva : Upravlyenye delamy Sovnarkoma SSSR [in Russian].
27. Sokyrka V. (2014). «Khlіbna polityka» radianskoi vlady v Ukraini u 1920-kh rr. [“Bread policy” of the Soviet government in Ukraine in the 1920s.]. *Ukrainskyi selianyn. Vyp. 14 – Ukrainian peasant. Vol. 14. P. 235–237* [in Ukrainian].
28. Troianovskiy A., Yurovskiy L., Kaufman M. Eksport, ymport y kontsessyy Soiuzu SSR. (1926). [Export, import, and concessions of the USSR.]. Moskva : Yzdanye Hosudarstvennoi Kontory Obiavlennyi «Dvyhatel». [in Russian].
29. Eksport yz Rossyy. (1923). [Export from Russia]. *Biulleten Odesskoi tovarnoi byrzhzy. 2. – Bulletin of the Odessa Commodity Exchange. 2. P. 3* [in Russian].

Dmytro V. Baikienich

Ph.D., Senior researcher of a Holodomor Research Institute branch, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Baikienich, D. (2021). Mass man-made famine of 1921–1923 and issues of Ukrainian grain exports. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 87-93. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich

MASS MAN-MADE FAMINE OF 1921–1923 AND ISSUES OF UKRAINIAN GRAIN EXPORTS

Introduction. *The article analyzes the statistical data of sown areas, yield, a gross harvest of grain crops of the Ukrainian SSR, RSFSR, and the USSR for the period 1921-1923. The summary information makes it possible to determine the food situation in Ukraine and the level of food supply for its population, observantly track the use of Ukrainian grain for domestic Russian needs, and export abroad, which led to man-made famine.*

The positions of the representatives of the State Plan set out in the article, prove their conscious decisions on the excessive withdrawal of bread in the Ukrainian provinces, including the starving, to increase the sown area affected by the Holodomor in the Volga regions. The increase in grain exports from the USSR, in particular, due to Ukrainian grain procurements, to restore trade relations with European countries and equalize the trade balance of foreign relations influenced the leveling of the themes of mass starvation.

Originality. *The relevance of the topic chosen for the study is due to the fact that the grain market of Ukraine at the beginning of the twentieth century provided bread not only for the local population but also served as a reserve for other territories of the Russian Empire. At the same time, grain was exported to many European countries. Despite the instability of harvests, there was no massive starvation in Ukraine until the early 1920s.*

Purpose: *the need to investigate regularity in changes in the yield and food situation in the Ukrainian SSR in 1921–1923 in connection with the export of grain to the Russian provinces, which were starving, and abroad.*

Results. *Large areas of grain crops and their harvests in Ukraine played a significant role in international relations at the beginning of the twentieth century and were one of the reasons for the Bolshevik expansion. The combination of natural crop failure with overtime centralized grain procurement, which was used to overcome domestic food problems in Russian provinces and capital cities (red capitals) led to the creation of a food disaster and caused famine in the south of the Ukrainian SSR in 1921 - 1923.*

The artificiality of the famine is confirmed by unreasonably overstated harvest plans in Ukraine, and then by an increased product tax. A negative factor was the use of Ukrainian grain to restore the sown areas in the affected Volga region, which led to their decrease in the Ukrainian SSR. The deliberate concealment of the situation with the rationed food supply for the population led to the mass mortality expected in the State Planning Committee.

The desire of the Soviet authorities to return the USSR to the leaders of the world grain market, as well as to align the balance of trade and foreign relations through grain exports affected the silence about the situation with famine in the USSR. The significant harvest of 1923 prompted an increase in grain exports and planning for a gradual increase in exports.

Key words: *mass man-made famine, bread, harvest, exports, USSR, RSFSR.*

Received 03.03.2021

Accepted 21.05.2021

УДК 94:341.485](477.411)«1932/1933»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko

А. В. Іванець

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей
Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>
e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

І. Є. Петренко

кандидат історичних наук, заступник директора філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей
Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>
e-mail: crimeaua@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Іванець А. В., Петренко І. Є. Київ у роки Голодомору-геноциду (1932-1933 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 94-101. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko

КИЇВ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (1932-1933 РР.)

У статті на основі широкої джерельної бази – свідчень людей, які пережили Голодомор-геноцид, опублікованих й архівних документів – проаналізовано ключові аспекти життя Києва у період організації та вчинення комуністичним тоталітарним режимом злочину геноциду української нації (1932-1933 рр.). На прикладі міста Києва показано, що вбивство українців голодом відбувалося не лише в сільській місцевості, а й безпосередньо у містах, що яскраво свідчить про намір знищення частини української нації, а не лише окремих соціальних груп.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, Київ, комуністичний тоталітарний режим, українці, безпритульні, робітники, студенти.

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», прийнятого Верховною Радою 28 листопада 2006 р., було офіційно визнано Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу. У 2010 р. Апеляційний суд міста Києва видав постанову, в якій було доведено геноцидний характер Голодомору, а також намір очільників комуністичного тоталітарного режиму знищити частину української нації. На сьогодні досить ґрунтовно досліджено вчинення режимом геноциду українців у сільській місцевості. Всебічно проаналізовано його зачин, перебіг та механізм здійснення, а також наслідки, що вплинули на подальший розвиток української нації. Однак досі залишається недостатньо висвітленою проблема вчинення геноциду українців у містах, що мав свої характерні особливості й ознаки, відмінні від сільської місцевості. У зв'язку з цим актуальним є усебічне вивчення соціально-економічної, продовольчої, матеріально-побутової, епідемічної ситуації в Києві в роки Голодомору-геноциду, що дасть можливість сучасним дослідникам краще розуміти механізм і перебіг вчинення геноциду українців у містах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти життя Києва в роки Голодомору-геноциду дослідили В. Марочко [1; 2; 3], О. Мовчан [3], М. Костів та І. Петренко [4], О. Мельничук [5], В. Даниленко [6], Р. Кушнеж [7; 8], Я. Папуга [9]. Проте згадана проблема потребує подальшого вивчення та систематизації.

Мета статті: дослідити соціально-економічну, продовольчу, матеріально-побутову, епідемічну

ситуацію в Києві під час вчинення комуністичним тоталітарним режимом геноциду українців у 1932-1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Злочинна політика непомірних хлібзаготівель, яку комуністичний тоталітарний режим використовував як зброю для упокорення і знищення української нації, вже на початку 1932 р. призвела до масштабного голоду і смертності в Україні, на Кубані і в тих регіонах Радянського Союзу, де компактно проживали мільйони українців.

Маємо погодитися з дослідником Голодомору-геноциду В. Марочком, що «... репресії, яких зазнали селянські господарства та колгоспники, порушили звичний спосіб життя, штовхнувши хліборобів на межу голодної смерті. Селянам нічого було сіяти, не кажучи про харчування хлібом. Рукотворний голодомор змушував їх покидати села, домівки, сім'ї й прямувати до міст» [1, 29].

Великі маси українців із сільської місцевості, насамперед із Київської області та київської приміської смуги, у 1932-1933 рр. намагалися різними шляхами і можливостями дістатися до Києва (який у той час був обласним центром, оскільки столицею УСРР до 1934 р. був Харків). У великому місті вони сподівалися знайти порятунок від голоду для себе і своїх дітей, а також, тікаючи від колгоспного рабства, влаштуватися на роботу на одне із багатьох київських підприємств.

Однак продовольча і санітарно-епідемічна ситуація у Києві була не набагато кращою, ніж у вимираючих від голоду українських сел. Комуністичний тоталітарний режим поставив міста

на межу виживання. Ще в лютому 1929 р. у зв'язку з систематичними перебоями у постачанні хліба та інших продуктів харчування для містян було введено продуктові картки на хліб, а згодом – на інші продукти, такі як цукор, масло, м'ясо, чай тощо. У наступні роки карткова система поширилася майже на всі основні продовольчі й побутові товари.

Картки видавали в системі споживчої кооперації, а також виконками міських рад. Поза картковим забезпеченням залишалися селяни, а також так звані «нетрудові елементи», до яких належали священники, торговці, домогосподарки віком до 56 років (час виходу на пенсію), особи, позбавлені виборчих прав («лишенці»). Загалом вони склали близько 80% усього населення СРСР [10, 155].

Проте у Києві діяли численні ринки (Єврейський базар або Євбаз, Сінний, Лук'янівський, Житній, Володимирський, Деміївський, Бессарабський ринки), на яких, хоч і за значно завищеними цінами, можна було купити харчі або вимінати їх на цінні речі. Також у Києві існувала розгалужена мережа магазинів Всесоюзної контори «Торгсин», де за золото, срібло та дорогоцінне каміння можна було придбати продукти харчування. В роки Голодомору-геноциду «Торгсин» став головним інструментом викачки за безцінь дорогоцінностей у змучених від голоду українців. Коли на очах батьків від голоду помирали їхні діти, жодні золоті хрестики й інші цінності не мали в той момент ніякого значення. В обмін на хліб, який у них же комуністичний тоталітарний режим силоміць відібрав, українці були готові віддати все, що в них лишалося.

У квітні 1933 р. в Києві діяло 4 «торгсинівські» магазини і 14 яток, а в червні 1933 р., коли був пік Голодомору, вже діяло 18 магазинів [5, 265]. Великий «торгсинівський» магазин працював в центрі міста на вулиці Воровського (сучасна вул. Хрещатик, 46–48), також магазини функціонували на Бессарабській площі, на Євбазі (розташовувався на місці сучасної площі Перемоги), на вулиці Карла Маркса (сучасна вул. Городецького) та інших локаціях Києва.

Потрапити до Києва можна було різними способами. Насамперед українці з сіл діставалися Києва пішки, стікаючись до центральних районів міста з усіх околиць через головні магістральні вулиці. Намагаючись стримати цей потік голодних і виснажених людей, радянська влада виставляла на підступах до міста спеціальні застави із міліціонерів і співробітників ДПУ.

Моторошний літературний опис селянської ходи до Києва залишив у своїй повісті «Все тече» радянський письменник В. Гроссман, який одним із перших у своїх творах торкнувся забороненої в Радянському Союзі теми Голодомору 1932–1933 рр. Він писав: «А з села повзе селянство. На вокзалах оточення, всі потяги обшукують. На дорогах скрізь застави – війська, енкаведе, а все одно добираються до Києва – повзуть полем, цілиною, болотами, лісочками, тільки б застави оминуть. На всій землі застави не поставиш. Вони вже ходити не можуть, а тільки повзуть. Народ поспішає у своїх справах, хто на роботу, хто в кіно, трамваї ходять, а голодні серед народу повзуть – діти, дядьки, дівчата» [11].

Так само свідок Голодомору-геноциду Г. Кочубей, яка в ті роки мешкала в Києві, залишила нам свій спомин про ті жахливі події: «Я бачила велику масу голодуючих селян, які з останніх сил йшли до Києва. Вони чомусь прагнули потрапити до центру, їх багато було на таких вулицях, як Червоноармійська, Ленінська. Я вставала рано і вже о 7-й йшла у своїх справах. Бачила, як мертві пухлі люди лежали на вулицях, у них була водянка, з трупів сочилася вода, біля них було багато мух... Потім на околицях Києва поставили застави, які не пускали людей з сіл до міста... Але все одно вони йшли до міста і йшли» [11, 102].

Про ситуацію з масовим рухом голодних українців до Києва лишив свої спогади А. Генке, який з квітня 1933 р. обіймав посаду німецького консула в Києві. Він зазначив, що «...забезпечення міських жителів завжди було кращим, ніж сільських. Як результат, багато селян втікало з сіл до Києва, після того, як останні запаси їхнього продовольства закінчувались. Вони сподівались, часто марно, що там довше зможуть протриматися. Зусилля поліції стримати мігрантів на межі міста не мали значних успіхів» [13, 19].

Значна частина українців, які прагнули за будь-яку ціну втекти з охоплених голодом сільських місцевостей, добиралася до Києва залізницею. У зв'язку з цим на київському залізничному вокзалі в 1932–1933 рр. спостерігалось скопчення змучених від тривалого голодування людей. Багато з них помирали прямо в приміщенні вокзалу або на привокзальній площі. З цього приводу киянка Т. Білоконь зауважила, що «...вся площа перед вокзалом була заповнена опухлими від голоду людьми. Вони лежали прямо на бруківці, деякі були зовсім байдужі, інші ж, лежачи, простягаючи руки, просили милостиню» [14, 302]. Інший свідок, М. Руденко, згадувала, що людей, які приїздили до Києва, до міста не пускали. Тому вони були змушені проживати на території вокзалу, де і помирали в страшних голодних муках [14, 263]. У польському дипломатичному звіті про продовольчу ситуацію в Україні від 6 червня 1933 р. повідомлялося, що одного ранку із залізничного вокзалу було вивезено чотири машини трупів та вмираючих від голоду [7, 209].

Аби зупинити міграцію селян до міст, комуністичний тоталітарний режим ініціював 27 грудня 1932 р. прийняття ЦВК і РНК СРСР постанови «Про встановлення єдиної паспортної системи по СРСР і обов'язкову прописку паспортів». Відповідну постанову 31 грудня 1932 р. було прийнято органами влади УСРР. У першому документі підкреслювалася першочерговість забезпечення паспортами з пропискою населення ключових міст СРСР, зокрема й Києва [15].

Запровадження паспортної системи стало актом остаточного перетворення українських селян на кріпаків, оскільки паспорти видавалися лише мешканцям міст та робітникам радгоспів. За відсутності паспорта українські селяни не могли залишити місце свого проживання і переїхати до міста або іншого регіону без дозволу відповідних органів влади. У такий спосіб обмежувалася можливість

селян самотужки виїжджати в промислові центри в пошуках роботи. В інтерв'ю для газети «Вісті ВУЦ-ВК» начальник Головного управління міліції УСРР тов. Семенов цинічно зазначив: «Постанова уряду про запровадження паспортної системи має на меті розвантаження міст, робітничих селищ і новобудівель від осіб не зайнятих на громадській корисній роботі (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також очистити ці населені місця від куркульських карних і інших антирадянських елементів» [16].

Без наявності документів, які засвідчують особу, заборонялося продавати залізничні квитки. Так, 10 квітня 1933 р. з метою стримування потоку селян до Києва і боротьби з інфекційними хворобами постановою бюро Київського обкому КП(б)У наказувалося «...вважати за необхідне ввести продаж квитків винятково за посвідченням по залізниці від станцій: Миронівки, Козятина, Бердичева, Фастова, Коростеня, Яготина, Умані, Гребінка, а також проміжних, до Києва. Таке регулювання встановити по водному шляху від найближчих до Києва пристаней» [17, 134]. Відповідне рішення мали прийняти київська обласна рада та облвиконком.

Ті, кому вдавалося прорватися до Києва, прагнули дістатися тамтешніх торгових, де можна було купити харчів або виміняти на них свої речі. Спершу йшли на Євбаз (офіційна назва – Галицький ринок), де функціонував, так би мовити, «чорний ринок». На базарі розташовувалися торгові ятки, що спеціалізувалися на спекулятивному перепродажі товарів [6, 70]. Тут же працював магазин «Торгсин».

У межах згаданого базару розташовувалася втрачена на сьогодні унікальна Залізна церква (Церква Іоанна Златоуста), під стінами якої голодні мали надію отримати милостиню. Опис життя Євбазу в роки Голодомору-геноциду лишила киянка В. Левітська: «Жила моя родина тоді біля Галицького базару... Пам'ятаю: натовпи голодних, опухлих людей з села, вони на ходу помирали і трупи валялися скрізь — люди похилого віку, дорослі і діти. Пам'ятаю: безпритульні діти виривали хліб з рук, отриманий по картках. У моєї мами теж двічі відняли цю маленьку пайку хліба» [14, 267].

Не оминали стороною голодні українці й Синий та Лук'янівський ринки. Багато їх скупчувалося на Житньому ринку на Подолі. Тут навіть були зафіксовані випадки торгівлі людським м'ясом. У зв'язку з цим була заарештована злочинна група, яка займалася вбивствами людей [18, 242].

Говорячи про Поділ, зазначимо, що підібраних на його вулицях померлих і непритомних від голоду українців звозили до Воскресенської церкви (зруйнована в 1935 р.) в провулку Хорива. За словами свідка Голодомору-геноциду в Києві Г. Афанасьєвої, навколо цієї церкви вирили широкий і глибокий рів, в який періодично скидали трупи, якими наповнювалася церква [14, 268]. Церква ще в жовтні 1931 р. була закрита для богослужіння, а її приміщення передане під потреби ТСОАВІАХІМУ (Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву). У зверненні завідуючого адмінгрупи секретаріату міськради тов. Проневича до секретаріату президії міськради від жовтня 1931 р. констатувалося, що «...закриття цієї церкви не

може викликати обурення віруючих, тому що вони цілком зможуть задовольнити свої потреби в інших церквах...» [19, 2-3].

Велику кількість померлих від голодного виснаження щодня фіксували в усіх районах Києва. У спогадах А. Генке читаємо такі рядки про смертність у Києві в часи Голодомору-геноциду: «Ще в Берліні я почув, що в моєму майбутньому місці служби голодують, але ні я, ні моя дружина, навіть близько не могли уявити, того, що нас очікувало в Києві: апатичні, виснажені, вбогі люди. Багато з них лежали через слабкість на вулицях і немало з них закінчили там життя. Тож одного дня ми знайшли в садочку біля консульату двох мертвих, які (це було очевидно) з останніх сил приволоклися туди. В нашому урядовому кварталі якось впала долу жінка, яка просила їжу, і її забрала карета швидкої допомоги. Повалені знесиленням тіла людей у чергах до продуктових магазинів стали звичною картиною» [13, 18-19].

Тіла померлих звозили до братських могил на Байковому та Лук'янівському кладовищах, ховали в Бабиному Яру. Протягом двох ночей, з 3 по 5 червня 1933 р., на Байковому кладовищі у 40 ямах було закопано близько 2000 трупів [7, 209]. Лише невелику частину померлих ховали на кладовищах, більшість закопували на приміських полях.

Катастрофічна ситуація зі смертністю в 1932-1933 рр. призвела до стрімкого зростання на вулицях Києва безпритульних і підкинутих дітей. Більшість із них була з районів Київської області, насамперед із Кагарлицького, Ржищівського та Баришівського [20, 23]. З січня по липень 1932 р. з вулиць Києва було вилучено 984 безпритульні або підкинуті дитини віком від 1 до 4 років [21, 76]. Також за цей час спостерігалось стрімке зростання числа безпритульних дітей шкільного (підліткового) віку: в травні – 502 дитини, у червні – 1454, у липні – 862 [21, 76]. У подальші місяці чисельність безпритульних дітей лише зростала. З 1 вересня по 6 листопада 1932 р. в Києві було вилучено ще 2368 дітей [20, 23]. Піку ця ситуація досягла протягом першої половини 1933 р. За цей час (1 січня – 13 липня 1933 р.), відповідно до даних представлених інспектором по боротьбі з дитячою безпритульністю тов. Лютинським, через міські установи, які займалися безпритульними, пройшло 15202 дитини різного віку [22, 1].

Міські служби були не готовими до такої ситуації. За словами керівника соціально-побутового сектору Київської міської контрольної комісії і Робітничо-селянської інспекції (МКК-РСІ) тов. Заславської: «Міськздраввідділ зовсім не був підготовлений до прийому такої кількості дітей, не було ані відповідного помешкання, ані коштів, оскільки при складанні кошториса не було передбачено утримання такої кількості дітей» [21, 76]. У зв'язку з цим міська влада у червні 1932 р. створила спеціальну Надзвичайну комісію по боротьбі з дитячою безпритульністю. Вона мала, співпрацюючи з міським і обласним відділами народної освіти і охорони здоров'я, залучаючи фінансові ресурси київських торгових кооперативів та громадських організацій,

забезпечити ефективну роботу з ліквідації безпритульності в Києві.

Перед тим, як направити дітей у дитячі будинки, інтернати або відправити додому, їх звозили до так званих колекторів-карантинів, де вони певний час перебували. Ці установи під час Голодомору-геноциду займалися збором і подальшим розподілом безпритульних дітей. Вони слугували санітарними пунктами для огляду, перевірки дітей та надання їм елементарної медичної допомоги. Більшість цих карантинів перебувала у важкому матеріально-побутовому стані й була перевантажена на 200-300 відсотків [20, 23].

Під час обстеження спеціальною комісією (у складі міського прокурора, санінспектора Києва, його заступника і санлікарів) колектора-карантина за адресою Вознесенський узвіз, 4 було виявлено, що «санітарний стан цього колектора жахливий». Безпритульні діти в кількості 160 осіб були розташовані в двох кімнатах. У приміщенні не було природного освітлення. У вікнах були вибиті шибки. Безпритульні були скупчені у різних темних кутках, були роздягнуті, босі, брудні та завошивлені. Щодо них не проводилося жодної санобробки. Частина з безпритульних лежала на брудній підлозі, а друга частина – на суцільних нарах, які були без постільних речей. Також констатувалося, що повітря в приміщенні дуже важке через зіпсовану каналізаційну мережу, а також через сміття та екскременти, які не прибиралися з кімнат карантину [23, 38].

У подібному стані знаходився карантин на вулиці Набережно-Микільській, 9 (сучасна вул. Г. Сковороди). У цьому будинку, розрахованому на 45 дітей, насправді перебувало 120. Діти були віком від 3 до 9 років. Більшість дітей (77%) були з сільської місцевості, інші – з родин робітників. Приміщення цього карантину потребувало капітального ремонту, оскільки протікав дах, була зіпсована каналізація й відсутня ванна кімната. Замість ліжок діти спали на розкладачках без матраців. Також у дітей не було верхнього одягу й вони змушені були весь час перебувати у тісному, задушливому приміщенні [20, 31].

На початку січня 1933 р. бригадою РСІ було обстежено також київську школу-інтернат для глухонімих, в якій жило 110 дітей віком від 6 до 16 років. У кімнатах школи було дуже холодно, печі майже не працювали й зовсім не було кам'яного вугілля для опалення. За браком продуктів неможливо було виконати навіть мінімальні норми харчування дітей [20, 33]. Жахливі умови життя в карантинах й інших дитячих установах призводили до росту смертності серед малолітніх дітей, що підтверджувала Колегія Київської МКК-РСІ. Адміністрація карантинів, що діяла в Інституті «ОХМАТДИТ» давала розпорядження не хоронити померлих дітей по одному, а звозити їхні тіла до моргів і потім хоронити всіх разом [20, 29].

Велике скупчення дітей у роки Голодомору-геноциду спостерігалось на Київському залізничному вокзалі та в його околицях. У зв'язку з цим було організовано спеціальний вагон-

приймальник для безпритульних дітей. З 1 червня по 1 серпня 1932 р. через вагон пройшло 358 дітей. Працівники вагону проводили санітарну обробку прибулих дітей, первинний медичний огляд, давали їм новий одяг та мінімальне харчування. У вагоні функціонувала дитяча бібліотека, були дитячі ігри, шашки, шахи, приладдя для малювання тощо. Переважну частину дітей після проходження вагона-приймальника відправляли додому до родичів, інших – у дитячі будинки, з яких вони найчастіше тікали, не витримуючи тамтешніх складних умов [24, 128].

У нестерпних матеріально-побутових умовах, фактично на межі виживання, в роки Голодомору-геноциду перебувало й київське студентство, значна частина якого походила із сільської місцевості. Студенти раз на день могли харчуватися у студентських їдальнях, однак їм цього вочевидь не вистачало, оскільки тамтешня їжа не витримувала жодної критики.

Гнітючий опис життя студентів у ті роки залишив київський партієць Д. Заволока: «Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське харчування – і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить сам собі організувати, що бог дасть. Багато з інститутів почали розбігатись. Тікають хлопці на край світа, лише б не жити голодним життям» [25, 215].

У цьому зв'язку цікавим є також свідчення одного із польських студентів, який навчався у Києві в роки Голодомору-геноциду. У своєму листі до польського консульства в Києві він писав: «В студентських їдальнях, до яких приписані студенти, готується тільки вода з капустою і буряками і як щаслива випадковість можна виловити часом картоплю. На друге готують гарбуз чи дуже рідку сочевицю. Також часто трапляються випадки отруєння їжею серед студентів і робітників. Студенти отримують хліба на 2 дні, з'їдають його на сніданок і на обід та вечерю і за цілий наступний день вже більше хліба не бачать. Студенти розбігаються із навчальних закладів не зважаючи на те, що дирекція утримує їх документи» [8, 58-59].

Відповідно до акту від 6 жовтня 1932 р., складеного завідуючим кооперативним сектором та профкомом Київського агро-інженерного інституту цукрової промисловості й направлено на розгляд до Київської МКК-РСІ, ледь не щодня зауважувалася систематична недостача хліба. Нерідко були дні, коли його не було зовсім. У зв'язку з цим більша частина студентів жила впроголодь. За хлібом утворювалися черги по 200-300 людей [26, 70-70 зв.]. У грудні 1932 р. санінспектор Києва, звертаючись до соціально-побутового сектору Київської МКК-РСІ, наголошував, що стан студентського харчування є катастрофічним і щодня погіршується [26, 13].

Не кращими були умови життя і харчування багатьох київських робітників. За переписом 1926 р., населення Києва становило понад півмільйона осіб, з яких 240 тис. були самодіяльними і займалися різного роду продуктивною працею. Робітники серед них становили 25% [2, 12]. Комуністичний

тоталітарний режим у всі часи позиціонував себе як палкого оборонця інтересів робітничого класу. Однак насправді життя робітничих мас було далеким від тих ідеалів, які пропагували комуністичні вожді. Робітники київських заводів і фабрик, як правило, існували в напівголодних умовах і під час Голодомору-геноциду потерпали від нестерпної продовольчої ситуації.

У звіті польського консула у Києві Г. Янковського на адресу посла Польщі в СРСР про голод на Правобережній Україні від 11 травня 1932 р. зазначалося, що «значно погіршилося продовольче постачання заводів. На цьому тлі дедалі частіше виникають конфлікти між робітниками і адміністрацією. Фабрична адміністрація, яка мусить «штурмовими» темпами виконувати план, вимагає від робітників дуже інтенсивної праці. Робітники вимагають хліба, якого немає... Зубожіння робітників дійшло вже до того, що їхні родини змушені харчуватися такими неякісними продуктами, як хліб із горохом і лушпиння від картоплі...» [7, 206].

Окрім невеликої заробітної плати, робітники і службовці київських підприємств (як і загалом усіх підприємств СРСР) отримували продовольче забезпечення – так звані пайки. Воно мало диференційований характер і поділялося на чотири списки [27, 392-393]. Найбільш привілейованим вважався особливий список, до якого належали керівні партійні та радянські функціонери, а також робітники-ударники праці. За 1-м списком забезпечувалися робітники і службовці головних промислових підприємств. У Києві до них насамперед належали колективи заводів «Арсенал» і «Більшовик». Також за 1-м списком забезпечувалися робітники транспорту, працівники ДПУ, міліції, академіки та професори [28, 83, 90]. На 2-му списку перебували всі інші великі підприємства Києва – «Ленкузня», завод імені Артема, завод шмені Лепсе, «Червоний плугатар», «Червоний двигун», фабрики «Музтресту», підприємства легкої промисловості тощо [28, 90]. За 3-м списком постачалися робітники і службовці дрібних підприємств, а також студенти.

Зазначимо, що робітники і службовці особливого й 1-го списків становили 40% від загальної чисельності тих, хто мав право на державне продовольче забезпечення. Незважаючи на це, вони споживали до 80% усіх виділених державних фондів [10, 155].

У роки Голодомору-геноциду продовольче забезпечення відповідно до зазначених списків суттєво зменшилося. Особливо відчутно це зменшення вдарило по робітникам 2-го і 3-го списків. У доповідній записці секретаря Київського міського партійного комітету тов. Бабко першому секретарю Київського обкому партії тов. Демченку наголошувалося, що «поруч зі зменшенням норм видачі хліба, особливо робітникам 3-го списку, припинення видачі хліба їх утриманням та зменшення норм хліба утриманням робітників другого списку за останні місяці дуже погіршало постачання робітників і іншими продуктами

харчування» [28, 90]. Починаючи з грудня 1932 р. (а по деяких підприємствах вже з жовтня 1932 р.), робітникам більшості київських підприємств перестали видавати продовольчі пайки. Значно погіршилося громадське харчування. Майже зовсім припинилася заготівля органами громадського харчування таких продуктів, як картопля, капуста, огірки, помідори тощо. У зв'язку з цим калорійність обідів на більшості підприємств 2-го і 3-го списків знизилася до 700-1000 калорій, а на окремих підприємствах вона становила 400-500 калорій, що становило менше п'ятої частини норми [28, 91].

Водночас відбулося суттєве зменшення заробітної плати. Багато робітників не мали змоги купувати харчі на ринках. Це призвело до масових випадків недоїдання і опухання в середовищі київських пролетарів [28, 91]. З ознаками опухання від голоду були навіть члени і кандидати в члени КП(б)У, які працювали на київських заводах і фабриках. Взимку 1932/1933 рр. було зареєстровано 27 таких випадків. Зокрема, на «Ленкузні» було зафіксовано чотири партійці, опухлих від тривалого голодування [28, 93]. При обстеженні міським партійним комітетом 40 київських підприємств було виявлено 265 опухлих від голоду робітників. Також траплялися випадки смертей робітників від виснаження [28, 92].

Наприклад, важка ситуація з харчуванням робітників у 1932-1933 роках існувала на київській цукерковій фабриці ім. Карла Маркса. Відповідно до акту обстеження ідальні фабрики представниками робітничо-селянської інспекції від 26 січня 1933 р. харчове забезпечення робітників перебувало у вкрай плачевному стані. Ідальня ледве могла забезпечити робітників гарячою стравою один раз у день. Працівники 3-ї зміни, які працювали у нічний час, на ранок не мали можливості отримати сніданок і змушені були повертатися додому голодними. Про тяжке становище робітників фабрики також свідчать норми хліба, які видавали в ідальні на особу на день. Для 1-ї й 2-ї змін норма була близько 50 г, а на 3-й зміні хліба не було зовсім [29, 1-2].

У подібному становищі була і київська кінофабрика. Комуністичний тоталітарний режим від перших років свого перебування при владі використовував кіно як один з інструментів ідеологічного впливу на широкі маси населення. Тому з 1927 р. у Києві почалося будівництво найбільшої на той час в Радянському Союзі кінофабрики, яка з кінця 1920-х рр. почала активно випускати пропагандистські кінострічки. У 1932–1933 рр. працівники кінофабрики потерпали від жахливих продовольчих умов. Ідальня кінофабрики була у вкрай поганому стані, майже зовсім незабезпечена продуктами. Робітникам за зміну видавали не більше 50 г хліба. Також непоодинокими були випадки обважування – коли одному робітнику видавали 50 г хліба, а іншому – 40 г [20, 33].

Характерною для Києва в роки Голодомору-геноциду була критична нестача хліба для забезпечення щоденних потреб міста. Вже з 1931 р. спостерігалися систематичні перебої

із забезпеченням хлібом і хлібопродуктами. Проаналізувавши протокол засідання президії Київської міської ради від 14 лютого 1932 р., нами встановлено, що на лютий місяць хлібопостачання для потреб киян було зменшене на 150 т, а для громадського харчування – на 50% [30, 23]. Кризова ситуація в подальші місяці лише поглиблювалася.

На початку квітня 1933 р. радянська влада дозволила розпочати в Києві комерційний продаж хліба, який можна було придбати без карток, за гроші. Торгівельну мережу з реалізації комерційного хліба розгорнули у робітничих районах міста, біля вокзалу, пристані, на виїздах з міста, на вулицях, що межували з центром. Була чітка вказівка не відкривати подібні магазини в центрі [17, 95]. Відповідно до постанови бюро Київського обкому КП(б)У від 7 квітня 1933 р., дозволявся продаж хліба в одні руки не більше 1 кг. Заборонялося продавати хліб дітям молодше 14 років і жінкам з дітьми [17, 23].

Детальний опис ситуації з продажем комерційного хліба в Києві навесні 1933 р. залишили польські дипломати. У звіті про продовольчу ситуацію в Україні від 6 червня 1933 р. повідомлялося: «Пункти продажу досить густо розкидані по місту, однак біля кожного черги покушців сягають нерідко кілометрової протяжності. Люди стоять по 10 годин. У деяких частинах міста, переважно у передмістях, черги не закінчуються ніколи, оскільки люди стоять цілу добу. Щоби здобути хліб уранці, потрібно стати у чергу ввечері попереднього дня о год. 10. Уранці майже в кожній із таких черг буває близько 2000 людей. Доставка хліба дуже нерегулярна, непоодинокі випадки, коли 2-3 дні окремих пунктів зовсім не одержує хліба. На цьому тлі трапляються заворушення, які набувають форми відкритих бунтів, що їх міліція жорстко придушує. При цьому часто, аби розігнати людей, відділи кінної міліції шмагають юрбу нагайками. Крім того, влада час від часу висилає міліцію на вантажних автомобілях, яка хапає по декілька тисяч людей і примусово вивозить для роботи на приміській буряковій плантації або на земляні роботи. Проте всі ці репресії не мають жодного ефекту, оскільки [ціна] на хліб у вільному продажу доходить до 6 рублів за фунт у Києві (в Одесі – до 15 рублів), а картковий хліб видають у маленькій кількості. Різниця між ринковими та комерційними цінами спричиняє надзвичайну спекуляцію хлібом. Власті зовсім безсилі щодо масового напливу селян з околичних сіл, які приїжджають сюди по хліб» [7, 209].

Голод, тяжкі матеріально-побутові умови життя, порушення санітарних норм, відсутність нормального медичного забезпечення, а також велике скупчення безпритульних і виснажених голодуванням людей призвели до поширення по Україні у 1932-1933 рр. епідемії інфекційних захворювань (насамперед висипного і черевного тифу, дизентерії, малярії, туберкульозу). Подібна ситуація так само спостерігалася під час масового штучного голоду 1921-1923 рр. Упродовж 1931 р. в Києві було зафіксовано 593 випадки висипного

тифу, 1659 – черевного та 172 – дизентерії. В 1932 р. показники захворюваності по зазначених хворобах були ще вищими: висипний тиф – 836 осіб, черевний – 2601, дизентерія – 1057 [23, 232]. Для боротьби з епідемією і санітарної обробки великої маси безпритульних у міській владі не вистачало сил і засобів.

Натомість комуністичний тоталітарний режим намагався всіма правдами і неправдами приховати злочин геноциду української нації 1932-1933 рр. Насамперед голод і масову смертність українців у Києві. Наприкінці серпня 1933 р. комуністичні очільники організували візит до УСРР французької делегації на чолі з колишнім прем'єр-міністром Франції Е. Еррію. Аби переконати французів, що в Україні немає голоду, режим організував для Еррію поїздку по завчасно підготовлених маршрутах, із заїздом у спеціально визначені зразково-показові колгоспи, радгоспи і заводи, організовані за прикладом «потьомкінських сіл».

27 серпня 1933 р. Е. Еррію прибув до Києва [31]. За повідомленням німецького консула А. Генке, міська влада зробила все можливе, аби приховати сліди злочину і продемонструвати французам «процвітаюче» місто. За словами А. Генке, по вулицях Києва розносили хліб, чого не було раніше. З вулиць міста було вивезено всіх безпритульних і голодуючих. Було наведено штучний, показовий порядок, який мав на меті приховати реальну убогість міста і його мешканців [14, 88]. Жителям міста на час приїзду французької делегації видавали збільшені норми продуктів. У центральні магазини завезли продукти. До них одразу вишикувалися велелюдні черги, які жорстко розганяли кінною міліцією [9].

Приховування злочину геноциду української нації певною мірою досягло своєї мети. Повернувшись до Франції, Е. Еррію ділився своїми враженнями від соціально-економічних перетворень в СРСР, заявляючи, що в Україні ніякого голоду він не побачив.

Висновки. Маючи на меті підірвати морально-психологічні сили української нації, її прагнення до національного і державного відродження, комуністичний тоталітарний режим вчинив геноцид українців, використовуючи штучно організований голод як головне знаряддя злочину. Політика непомірних, злочинних хлібозаготівель призвела до Голодомору-геноциду в Україні, на Кубані та інших регіонах Радянського Союзу, де компактно проживали мільйони українців. Виснажені голодуванням українці, шукаючи порятунку від смерті, вирушали до великих промислових міст у надії знайти там хоч якусь їжу. Не був виключенням у цьому контексті й Київ. За час Голодомору-геноциду на його вулицях свою смерть зустріли тисячі українців, тисячі дітей стали безпритульними або потрапили до київських дитячих будинків. Голод, масова смертність і жахливий санітарно-епідемічний стан спровокували у Києві спалах епідемії інфекційних захворювань, що також були причиною багатьох смертей.

Список використаної літератури та джерел:

1. Марочко В. Голодна смерть на вулицях Києва. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 29-36.
2. Марочко В. Територія і населення Києва та приміської смуги. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 11-15.
3. Марочко В., Мовчан О. Епідемія тифу – наслідок Голодомору. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 37-47.
4. Костів М., Петренко І. Шанс на виживання: Київ у роки Голодомору. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/1/158581/> (дата звернення: 03. 06. 2021)
5. Мельничук О. Система ВУК «Торгсину» на Київщині: організаційна структура. *Питання історії України*. 2009. Т.12. С. 264-267.
6. Даниленко В. Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганми та системою Торгсину. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 66-73.
7. Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор. *Український історичний журнал*. № 6. 2008. С.196-211.
8. Kuśnierz R. Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. 205 s.
9. Папуга Я. Візит Едуарда Ерріо в Україну під час Голодомору. URL: <https://www.holodomorstudies.com/research1.html> (дата звернення: 03.06.2021)
10. Кринко Е.Ф., Тажидинової І.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций. Ростов на Дону: ЮНЦ РАН, 2011. 360 с.
11. Гроссман В. Все течет. URL: <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/techet.txt> (дата звернення: 03.06.2021)
12. Український голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. Т.2. 443 с.
13. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. Munchen, 1979. 72 s.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.
15. Постановление ЦИК и СНК СССР от 27.12.1932 об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901958829> (дата звернення: 03.06.2021)
16. *Вісник ВУЦВК*. 03 січня 1933. № 3.
17. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 19.
18. 33-й голод: Народна Книга-Меморіал. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.1. Оп.7. Спр. 344.
20. Голодомор 1932-1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва). Київ, 2008. 430 с.
21. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 528.
22. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5845.
23. ДАК. Ф. Р-583. Оп. 1. Спр. 67.
24. ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 479.
25. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.
26. ДАК. Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 556.
27. Голод в СССР. 1929-1934. Москва: МФД, 2011. Т.1. Кн.1. 656 с.
28. ДАКО. Ф. П 5. Оп. 18. Спр. 17а.
29. ДАК. Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 558.
30. ДАК. Ф. Р-323. Оп.1. Спр. 3898.
31. *Вісник ВУЦВК*. 28 серпня 1933. № 194.

References:

1. Marochko, V. (2008). Holodna smert na vulytsyakh Kyyeva [Starvation to death on the streets of Kyiv]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
2. Marochko, V. (2008). Terytoriya i naseleennya Kyyeva ta prymyskoyi smuhy [Territory and population of Kyiv and suburban area]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
3. Marochko, V., Movchan O. (2008). Epidemiya tyfu – naslidok Holodomoru [The typhus epidemic is a consequence of the Holodomor]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
4. Kostiv, M. & Petrenko I. *Shans na vyzhivannya: Kyiv u roky Holodomoru* [Chance for survival: Kyiv during the Holodomor]. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/1/158581/> (date of request: 03. 06. 2021) [in Ukrainian].
5. Melnichuk, O. (2009). Systema VUK «Torgsynu» na Kyivshchyni: orhanizatsiynna struktura [All-Ukrainian Torgsyn's office system in Kyiv region: organizational structure]. *Pytannya istoriyi Ukrainy* [Issues of the history of Ukraine]. (Issue 12). [in Ukrainian].
6. Danylenko, V. (2008). Rozkradannya produktiv ta promtovariv hosporhanamy ta systemoyu Torgsynu [Theft of products and manufactured goods by economic bodies and the Torgsyn system]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
7. Kushnezh, R. (2008). Dokumenty polskoyi dyplomatyiyi pro Holodomor [Documents of Polish diplomacy on the Holodomor]. *Ukrayinskyi istorichnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. (Issue 6). [in Ukrainian].
8. Kuśnierz, R. (2008). *Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu* [Plague in the «Bolshevik Paradise». The hunger in Ukraine in 1932-1933 in the light of Polish diplomatic and intelligence documents]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek [in Polish].
9. Papuha Ya. *Vizyt Eduarda Errio v Ukrainu pid chas Holodomoru* [Eduard Errio's visit to Ukraine during the Holodomor]. Retrieved from <https://www.holodomorstudies.com/research1.html> (date of request: 03.06.2021).
10. Krinko, E., Tazhidinova, I. & Khlynina, T. (2011). *Povsednevnyy mir sovetskogo cheloveka 1920–1940-kh gg.: zhizn v usloviyakh sotsialnykh transformatsiy* [The everyday world of Soviet people in the 1920s – 1940's: life under conditions of social transformations]. Rostov-on-Don: SSC RAS [in Russian].
11. Grossman V. *Vse techet* [Everything flows]. Retrieved from <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/techet.txt> (date of request: 03.06.2021).
12. *Ukrayinskyi holokost 1932-1933. Svidchennya tykh, khto vyzhiv* [Ukrainian Holocaust 1932-1933. Testimonies of survivors] (2004). (Issue 2). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian].

13. Hencke, A. (1979). *Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller* [Memories as German consul in Kyiv in the years 1933–1936; with a preliminary remark by Georg Stadtmüller]. München [in German].
14. *Natsionalna knyha pam'yati zhertyv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv] (2008). Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
15. *Postanovleniye TSIK i SNK SSSR ot 27.12.1932 ob ustanovlenii yedynoy pasportnoy sistemy po Soyuzu SSR i obyazatelnoy propiski pasportov* [Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of 12/27/1932 on the establishment of a unified passport system for the USSR and the mandatory registration of passports]. Retrieved from <http://docs.cntd.ru/document/901958829> (date of request: 03.06.2021). [in Russian].
17. Visti VUTSVK [News of the All-Ukrainian Central Executive Committee] (1933) 03, 01, 3. [in Ukrainian].
18. State Archives of Kyiv Region, Fund 5, Inventory 1, File 19 [in Ukrainian].
19. *33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: Famine: People's Book-Memorial] (1991). Kyiv: Soviet writer [in Ukrainian].
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Fund 1, Inventory 7, File 344 [in Ukrainian].
21. *Holodomor 1932-1933 rr. v Kyjevi: fakty, podiyi, svidchennya (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyjeva)* [The Holodomor of 1932-1933 in Kyiv: facts, events, testimonies (based on the documents of the State Archives of Kyiv)] (2008). Kyiv [in Ukrainian].
22. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 528 [in Ukrainian].
23. State Archives of Kyiv, Fund R-1, Inventory 1, File 5845 [in Ukrainian].
24. State Archives of Kyiv, Fund R-583, Inventory 1, File 67 [in Ukrainian].
25. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Fund 264, Inventory 7, File 479 [in Ukrainian].
26. «*Represovani*» shchodennyky. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini* [“Repressed” diaries. The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine] (2018). Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
27. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 556 [in Ukrainian].
28. *Holod v SSSR. 1929-1934* [Famine in the USSR. 1929-1934] (2011). (Issue 1). Moscow: MFD [in Russian].
29. State Archives of Kyiv Region, Fund 5, Inventory 18, File 17a [in Ukrainian].
30. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 558 [in Ukrainian].
31. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 3898 [in Ukrainian].
32. Visti VUTSVK [News of the All-Ukrainian Central Executive Committee] (1933) 28, 08, 194.

Andriy V. Ivanets

Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow of the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>
 e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

Ivan E. Petrenko

Candidate of Sciences in History, deputy director of the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>
 e-mail: crimeaua@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Ivanets, A. & Petrenko, I. (2021). Kyiv during the Holodomor-genocide (1932-1933). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 94-101. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko

KYIV DURING THE HOLODOMOR-GENOCIDE (1932-1933)

Introduction. *The criminal policy of excessive grain procurement, which the communist totalitarian regime used as a weapon to subdue and destroy the Ukrainian nation, already in early 1932 led to large-scale famine and death rates in Ukraine, the Kuban and those regions of the Soviet Union where millions of Ukrainians lived compactly. Large masses of Ukrainians from rural areas, primarily from the Kyiv region, in 1932-1933 tried different ways and opportunities to reach Kyiv. In the big city, they hoped to survive themselves and with their children from starvation, as well as get a job at one of Kyiv's many plants, fleeing from collective farm slavery. However, the food and sanitary-epidemic situation in Kyiv was not much better than in the starving Ukrainian villages. Thousands of Ukrainians living in Kyiv were forced to starve and live in inhumane living conditions, replenishing the number of victims of the crime of the communist totalitarian regime every day.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the socio-economic, food, material, household, epidemic situations in Kyiv during the communist totalitarian regime's genocide of Ukrainians in 1932-1933.*

Methods of the study. *To achieve this goal, problem-chronological, historical-comparative, system-structural, logical-analytical and descriptive methods were used.*

Originality. *Based on a wide range of eyewitness testimonies that survived the Holodomor-genocide in Kyiv, a large amount of published and archival documents, a comprehensive analysis of key aspects of life in Kyiv during the communist totalitarian regime's genocide of Ukrainians in 1932-1933 was made for the first time.*

Conclusion. *Aiming to undermine the moral and psychological strength of the Ukrainian nation, its desire for national and state revival, the communist totalitarian regime committed genocide against Ukrainians, using artificially organized famine as the main instrument of the crime. The policy of excessive, criminal procurement of bread led to the Holodomor-genocide in Ukraine, the Kuban and other regions of the Soviet Union, where Ukrainians lived compactly. Exhausted by starvation, Ukrainians went to large industrial cities to escape from death and in hope to find some food there. Kyiv was no exception in this context. During the Holodomor-genocide, thousands of Ukrainians died on its streets, thousands of children became homeless or were sent to Kyiv orphanages. In turn, famine, mass deaths and a terrible sanitary and epidemic situation provoked an outbreak of an epidemic of infectious diseases in Kyiv, which also caused many deaths.*

Key words: *Holodomor-genocide, Kyiv, communist totalitarian regime, Ukrainians, homeless, workers, students.*

Received 12.12.2020

Accepted 05.03.2021

УДК 94(477):[323.232+33.025.26]“1932/1933”
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Starovoit

С. В. Старовойт

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник філіалу «Інститут дослідження Голодомору»,
Національний музей
Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6226-8166>
e-mail: star-t@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Старовойт С. В. Комуністична пропаганда в контексті суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 102–110. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Starovoit

КОМУНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА В КОНТЕКСТІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.

Автором розглянуто як комуністичний тоталітарний режим використовував пропаганду для просування ідеї колективізації сільського господарства в Україні. Для пропагування переваг нового ладу влада використовувала всі тогочасні інформаційні засоби: періодичну пресу, радіо, кіно. Обов'язок пропагандиста було покладено не тільки на партійних функціонерів, але й на вчителів, студентів, викладачів вищих навчальних закладів і робітників, яких залучали до хлібозаготівель. Найефективнішими у просуванні ідей політичного та економічного характеру у 1930-х роках стали періодична преса і плакат, зважаючи на велике охоплення ними читацької аудиторії. Важливим аспектом успіху комуністичної пропаганди були простота викладу інформації та апелювання до почуттів. Застосовані методи і форми пропаганди спричинили трансформацію свідомості українського селянства й сприяли зламу традиційної системи господарювання.

Ключові слова: пропаганда, колективізація, преса, комуністичний тоталітарний режим, Голодомор 1932–1933 рр.

Постановка проблеми. Щоб забезпечити монополію влади та ідеології, тоталітарна держава СРСР використовувала два важелі: постійне насильство над особистістю і тотальне «промивання мізків». Просування комуністичних ідей в українському суспільстві забезпечувалося шляхом масованої пропаганди. Влада намагалася долучити до пропагандистського процесу якомога ширше коло учасників і використовувала весь доступний арсенал засобів масової інформації. Насадження колективної системи господарювання в українському селі було тісно пов'язане зі зломом старого світогляду і традиційного побуту. Агресивний спосіб насадження колгоспного ладу і очевидна невідповідність між обіцянним і дійсністю призвели до конфлікту інтересів у селянському середовищі й масового спротиву діям влади. Попри це, відзначаємо, що обрані методи і форми пропаганди під час проведення колективізації були успішними для просування нової ідеології. Через зосередженість дослідників на висвітленні політико-економічного аспекту колективізації та трагізмі подій Голодомору 1932–1933 рр. пропаганда як вагомий чинник змін упродовж цього історичного періоду розглядається в наукових працях зазвичай опосередковано. Її форми і методи потребують додаткового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фактори ефективності пропагандистського процесу висвітлено в працях М. Скуленка [1], Г. Грачова та І. Мельникова [2]. Питанню пропаганди в плакатному мистецтві присвячено дослідження А. Авраменко [3]; опосередковано його розглянуто у роботах О. Донець [4, 5]. Пропаганда як фактор успішності просування комуністичної ідеології

впродовж «суцільної» колективізації і Голодомору 1932–1933 рр. згадується в багатьох монографічних дослідженнях [6, 7, 8, 9 та ін.]. Що стосується проблеми дослідження форм і застосованих методів пропаганди, кола її ретрансляторів у селянському середовищі, то ця проблематика ще не була предметом наукового пошуку.

Мета статті полягає у з'ясуванні найбільш успішних методів впливу і найтипівіших меседжів до свідомості українського селянина під час колективізації й Голодомору 1932–1933 рр., форм донесення інформації та кола осіб, залучених до пропагандистської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Пропаганда 1930-х років охоплювала усі сфери життя громадян: стосунки в сім'ї, виховання дітей, трудові відносини в колективі, ставлення до праці тощо. Вона стала невід'ємною частиною життя і сприймалася як щось звичне, буденне і навіть необхідне. Методи комуністичної пропаганди були продуманими і системно використовувалися для політичного та ідеологічного впливу на широкі верстви населення у різноманітних формах: виступи партфункціонерів та активістів на зборах, публікації в пресі, листівки, плакати, кіномистецтво, радіо.

Весь цей арсенал на межі 1930-х років влада застосовувала для просування ідеї нового колгоспного ладу і вкорінення його не тільки як нової форми господарювання, а й нової форми суспільного життя сільської громади. Успіх активному просуванню пропагандистських ідей забезпечували обрані методи. Ґрунтовна праця Г. Грачова та І. Мельника щодо маніпулювання свідомістю містить значний перелік таких методів [2, 153]. На наш погляд, найбільш

дієвими під час проведення колективізації були такі: багатократне повторення аж до моменту, коли інформація починала сприйматися як реальна дійсність; апелювання до «авторитетів» шляхом посилення на публічні висловлювання партійних очільників, шанованих людей; використання загальної платформи та експлуатація образу «свого хлопця» з метою створити враження, що всі вже так роблять чи думають і давно настав час до них приєднатися, а пропагандист – людина з середовища тих, до кого звернені його слова; культ особи та її демонізація – створення ідеалізованого, героїчного образу для особистості, що обстоює позиції, які просуває пропаганда, з одного боку, і нав'язування образу негідника, правопорушника, ворога, якщо вона дотримується протилежної точки зору; навішування ярликів (таких, як куркуль, наприклад); так зване «бомбардування любов'ю», що виявлялося в залученні нових adeptів шляхом використання певної суспільної групи для відокремлення особи від існуючої соціальної підтримки, попередніх вірувань чи системи цінностей; диктат – техніка, що дозволяла спростити процес прийняття рішення, пропонуючи конкретні дії й обмежуючи будь-який інший вибір; висміювання як конкретної особи, так і ідей, супроти яких іде боротьба тощо.

Ці методи активно використовувались як в усній, так і в друкованій формах пропаганди. Розповсюджувачами усної пропаганди були члени партійних і комсомольських осередків, працівники політвідділів МТС, що були створені задля двох головних цілей: проводити політику партії на селі та контролювати перебіг хлібозаготівельних кампаній – а також сільський «істеблшмент»: голови колгоспів та члени сільських рад, вчителі. До пропаганди і агітації долучали й громадських наглядців за хлібозаготівлями – студентів, викладачів вищих навчальних закладів, робітників підприємств та службовців різних установ. Зазвичай це були люди з вищим рівнем освіти і «політично грамотні» за термінологією того часу. Вони ставали ефективними ретрансляторами комуністичної ідеології. Вивчаючи сільський побут і аналізуючи рівень сприйняття нової ідеології на місцях, вони винаходили різноманітні форми донесення інформації. Це підтверджує використання традиційної обрядовості, наприклад весільних обрядів. Так, у роки суцільної колективізації набув поширення обряд «червоного сватання». Суть його полягала в тому, що партійний та комсомольський актив села, часто за участі представників районної влади, приходив агітувати селян, переважно одноосібників, вступати до колгоспу, змальовуючи усі переваги майбутнього заможного життя, які забезпечить спільна праця.

Функцією пропагандиста був наділений і вчитель. Це повною мірою вкладалось у контекст ленінського розуміння ролі вчительства, що мало влитися до загальної маси трудівників – борців за побудову нового ладу і пов'язати свою діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства [10]. Є багато спогадів свідків Голодомору 1932–1933 рр., що вчителі та учні сільських шкіл часто ставали опосередкованими учасниками процесу розкуркулення під час колективізації. Приведені на

подвір'я до розкуркулюваних, вони декламацією гасел, співанням революційних пісень і частівок, на кшталт «Гей, живо, живо даєш колективи! В комуни швидше, щоб було веселіше!», створювали необхідний психологічний тиск на «жертв колективізації» [11, 213].

Потужним рупором усної пропаганди було радіо. У 1924 р. з фрази «Алло! Говорить Харків! Усім, усім, усім! Працює перша в Україні радіотелефонна станція!» розпочався період українського радіомовлення. Тоді харків'яни почули виступ голови ВУЦВК Г. Петровського й керівника уряду УСРР В. Чубаря та невеликий концерт. У декілька перших років радіомовлення відбувалось у форматі радіотелеграм, рідше документальних передач. Однак від кінця 1920-х рр. основною формою стала радіогазета, а радіо – активним учасником комуністичної пропаганди. Радіогазети активно використовували для проведення мітингів, суботників, «тижнів охорони» та інших масових заходів. До головних тем належали повідомлення про великі будови, роботу передовиків виробництва, індустріалізацію і, звичайно, колективізацію. Значну увагу було приділено, наприклад, кримінальній справі «Спілки визволення України», сфальсифікованій проти визначних діячів культури. У 1930 р. було організовано прямі трансляції судових засідань із Харківського оперного театру, де тривав процес над її членами [12].

Щодо друкованого формату, то найбільш ефективну роль в просуванні комуністичної пропаганди і нав'язуванні нового способу життя відіграла періодична преса. Газетний матеріал не такий яскравий як плакат чи листівка, однак завдяки масовому розповсюдженню і практиці обов'язкового читання і обговорення у хатах-читальнях, характерній для періоду колективізації, газети забезпечували масовий вплив на людей. За умови монополії на всі засоби масової інформації в країні, їх повний контроль і жорстку цензуру, періодичні видання, а особливо газети, стали головним рупором пропаганди. Промовистою є характеристика тогочасної преси Й. Сталіним, виголошена на XII з'їзді РКП(б): «Преса – єдине знаряддя, за допомогою якого партія щодня, щогодини говорить з робітничим класом своєю потрібною їй мовою» [13]. І комуністична партія докладала багато зусиль, щоб якомога більше громадян Країни Рад почули її голос.

Ще в 1919 р. більшовицький уряд України в Харкові започаткував випуск преси українською мовою. Першими такими виданнями стали газети «Комуніст» (м. Харків, двомовна) й «Більшовик» (м. Київ) та урядовий друкований орган «Вісті» (м. Харків, двомовний), що виходили найбільшим накладом. У 1922 р. в УСРР уже друкувалося 56 україномовних видань [14, 625]. Від кінця 1920-х рр. на перших сторінках газет і журналів почали друкувати портрети партійних лідерів. Одночасно широко цитувались їхні думки та настанови. Початок 1930-х років позначився активним формуванням широкої мережі районних газет, яке спричинило ухвалення постанов ЦК ВКП(б) від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі газет у зв'язку з ліквідацією округів» [15, 400–401] та від 18 січня 1931 р. «Про сільську районну та

низову пресу» [16, 79–80]. Ці постанови визначили засади функціонування регіональної преси: зміст, діяльність інституту робсількорів, організаційні питання роботи редакцій та кадровий склад. На виконання постанови ЦК ВКП(б) про організацію районних газет секретаріат ЦК КП(б)У 13 березня 1931 р. ухвалив організувати впродовж року в Україні 100 нових районних газет [17, 4–6].

Утворення мережі районної преси перебувало під контролем найвищого державного і партійного керівництва. Питаннями планування видавничої діяльності та професійної освіти працівників видав Комітет у справах друку при РНК УСРР, а відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У – всіма аспектами інформаційно-пропагандистської діяльності [18, 54]. Редакторів районних газет, що існували як суто друковані органи райкомів партії, райвиконкомів та райпрофрад, призначали з членів бюро райпарткомів із подальшим затвердженням кандидатури обкома та ЦК партії [15, 405–406]. Редакційні плани газет складали на основі переліку питань, що розглядалися райпарткомом у своїй повсякденній діяльності [19, 117]. Доповіді про діяльність редакційних колегій систематично заслуховувалися на засіданнях районних партійних комітетів [20, 1].

Формат газет максимально підпорядковувався завданням пропаганди. Класичні заголовки найбільш популярних новин на перших шпальтах були перетворені в радянській пресі на промовисті гасла. Більше того, часто вони утворювали самостійний блок концентрованої інформації, що зазвичай підкріплювався розміщеними тут же постановами центрального уряду чи партійних і державних органів влади регіонального рівня, тематичними редакційними замітками або дописами сількорів. Завдяки виразному шрифту, що домінував над іншими матеріалами, і лаконічно викладеній суті гасла стали прийнятною формою споживання інформації навіть для малописьменних читачів.

Рис. 1. Гасла на першій шпальті варвинської районної газети «Соціалістичний наступ». 14 січня 1932 р.

Такий характерний для того часу інформаційний жанр найкраще демонструє пропагандистські методи багатократного повторення й диктату, бо найчастіше гасла викладені у формі спонукання до дії чи прямого наказу. Вони розміщувалися на всіх сторінках газети. На передовицях перше місце завше займали гасла про всесвітню перемогу комуністичної ідеології та побудову соціалістичного майбутнього на кшталт «Вище стяг світового

інтернаціоналу! За цілковиту перемогу соціалізму в нашій країні!». Їхнім завданням було донести головну ідею до широкої аудиторії: «Приєднуйся, допомагай будувати новий світ для себе». Внутрішні питання політичного чи економічного життя, винесені на перші шпальти газет, сприймалися як завдання такої ж ваги. Наприклад, на першій шпальті буринської районної газети (Чернігівщина) на тлі заклику «Хай живе 1 травня!» компактно розміщено цілу низку гасел, що посилюють вплив одне одного: від промовистих всеоб'єднуючих «Вище прапор ленінізму, прапор боротьби за всесвітню диктатуру пролетаріату» до внутрішньо важливих для насадження колгоспного ладу «Бідняки, середняки-одноосібники – в колгосп!» та «В день 1 травня: робітники, колгоспники – в лави ударників!» [21, 1]. В іншому номері цієї ж газети вміщено гасло «Робсількорівську роботу – на нові ударні рейки, організуємо свої лави на боротьбу за колективізацію» [22, 1]. Воно спонукало представників широкої мережі місцевих кореспондентів (бо ж стати сількором можна було лише заповнивши розміщену в районній газеті анкету) сконцентруватися на виявленні проблемних моментів у просування ідеї колективного господарювання серед українських селян.

Важливою складовою впровадження колгоспного ладу була пропаганда розбудови мережі машинно-тракторних станцій – МТС. В корюківській районній газеті «Більшовицький шлях» зустрічаємо гасло «МТС – опора суцільної колективізації» [23, 1]. Проведення будь-яких сільськогосподарських кампаній також супроводжувалися гаслами, розміщеними як на перших шпальтах, так і на інших сторінках газети. Наприклад, у газеті «Колективіст Буринщини» зустрічаються гасла щодо вчасного засіву із додатковим акцентом на колективізаційному рухові: «Хто не веде боротьби за виконання плану сівби та колективізації – допомагає глитаю» [24, 2]. Виконання контрактційних договорів також підтримувалось у пресі відповідними гаслами. Деякі з них, як наприклад, гасло «Контрактацію ярів та технічних культур ще не перетворено на масово-політичну кампанію», розміщене на першій шпальті ніжинської районної газети «Нове село» [25, 1], міцно пов'язувало у свідомості селян поняття господарювання на землі і участь у політичному житті країни. Інші – «Негаймо зліквідувати прорив у заготівлі шерсті!», «Стимулюємо здавання махорсировини!», «Накопаний буряк зараз же до цукроварні», «За зрив контрактації – до права!», – мали на меті інтенсифікувати працю селян і прищеплювали думку про неминучу відповідальність за нехлюйське ставлення до неї. Інформація щодо проведення сільськогосподарських кампаній пов'язувалась з боротьбою проти куркуля. Про це свідчать гасла на кшталт «Дати рішучу відсіч всяким спробам глитаїв і опортуністів затримати успішне закінчення сівби», «Щільно пов'язати закінчення сіву з подальшим розгорненням колективізації, розгортаючи нещадну боротьбу з куркулем» [26, 1; 27, 2] з корюківської районної газети.

Рис. 2. Карикатура «Це робота куркульських агентів», опублікована в ніжинській районній газеті «Нове село». 23 квітня 1933 р.

Пропаганда нещадної боротьби з куркулями – новоствореним комуністичною владою про шарком сільської громади, до якого потрапили найбільш успішні в минулому господарі й, відповідно, авторитетні члени громади, була невід’ємною частиною пропаганди колективізації українського села. Тут активно застосовувалися методи демонізації (нав’язування образу негідника, правопорушника, ворога) і навішування ярликів, комбінування різних інформаційних жанрів. Підтвердження цьому знаходимо на сторінках бахмацької та буринської районних газет. У бахмацькому «Прапорі комуни» гасло «Вогонь по куркулях та підкуркульниках, що зривають колгоспне будівництво» поєднано з низкою дописів сількорів про їхній вплив на колгоспне правління с. Фастівці і роботу артіль у с. Петрівка [28, 2]. На першій сторінці газети «Коллективіст Буринщини» від 10 вересня 1931 р. найперше впадає в око гасло «На куркульські вилазки відповісти ще більшим натиском на нього (куркуля – авт.), негайним стягненням твердих завдань». Воно привертає увагу завдяки акценту на перших трьох словах – використано літери насиченого чорного кольору найбільшого розміру, якщо не брати до уваги назву газети. Нижче під гаслом розташовано редакційну замітку «Вдарити по куркульських вилазках» й дописи сількорів «Примусити куркулів виконати тверді завдання» та «Комсомольці борються за хліб» (обидві про стягнення доведених до двору твердих завдань на здавання хліба). Але центральне місце між згаданими матеріалами посідає інше гасло, присвячене організації червоної валки хліба «13-го дати району валку хліба ім. 3-го пленума ЦК ЛКСМУ». У такий спосіб у свідомості читачів

формувався нерозривний зв’язок між боротьбою з куркулями і успіхом хлібозаготівельної кампанії.

Пропаганду, спрямовану на виконання планів хлібозаготівель, розглядаємо як окремий блок. Вона завжди вирізняється інтенсивністю (майже цілорічна з короткими перервами на час інших сезонних робіт) та комплексним підходом до подачі інформації, який полягав у поєднанні різних жанрів, що сприймаються цілісно і відображають єдину ідею. Лаконічні гасла підкріплено передрукованими у газетах нормативними документами щодо проведення або перебігу хлібозаготівлі, редакційними статтями й замітками про необхідність завершити хлібозаготівлю до визначених термінів, дописами сількорів і карикатурами. Упродовж 1932–1933 рр. їх часто супроводжують повідомленнями про занесення на «чорні дошки» [29, 30], друк яких створював сильний психологічний тиск на людей. У цьому конкретному випадку газети були використані не тільки як засіб пропаганди, а й як частина репресивного механізму, бо редакції місцевих газет долучилися до занесення на «чорну дошку» за невиконання хлібозаготівельної та інших сільськогосподарських кампаній. На практиці в умовах застосування всіх заходів, визначених постановами ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. та РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. [31, 388–395, 449], для занесених на «чорну дошку» сіл така замітка в газеті означала неминучу смерть мешканців від голоду в найближчому мабутньому.

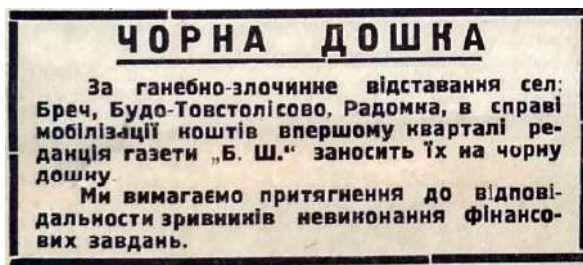

Рис. 3. Повідомлення про занесення на «чорну дошку» сіл Бреч, Будо-Товстолісова та Радомка, опубліковане в корюківській районній газеті «Більшовицький шлях». 9 квітня 1932 р.

Часто поряд з гаслами, пов’язаними з хлібозаготівлями, в інших дописах вживався епітет «ледар» до колгоспників, занесених на «чорну дошку». Використання цієї, на перший погляд, необтяжливої характеристики врешті формувало думку, що люди голодують через власну погану працю, а значить, їх не шкода. Щоб «вмотивувати» до пришвидшення темпів заготівлі зерна також вдавалися до розміщення карикатур, повідомлень про нагородження орденами «черепahi», «осла», «рогожаним прапором» тощо. Іноді сатиричні зображення межували з відвертим знущанням над людьми.

Рис. 4. Повідомлення, опубліковане в корюківській районній газеті «Більшовицький шлях». 9 січня 1933 р.

Іншим видом друкованої продукції, який активно використовувався комуністичною пропагандою, був плакат. Яскравими кольорами і сюжетами, що віддзеркалювали найбільш актуальні явища та події внутрішньополітичного життя, він приваблював увагу читачів, доносив інформацію оперативно і лаконічно, використовуючи великі літери у коротких гаслах, не обтяжливих для прочитання і сприйняття. Як зауважив у своїй доповіді М. Беккер, присвяченій сільськогосподарському плакату: «Потрібно вміти обрати коротке слово і поєднати його з художнім образом так, щоб воно одразу усвідомлювалось... Увага селян до плаката дуже велика. Це зобов'язує нас подумати серйозно над сільськогосподарськими плакатами. Треба вміти вибрати головне, відсіяти вторинне і вміло виразити так, щоб це подобалось селянам і разом з тим заряджало їх необхідними ідеями» [32]. Тематика плакатів початку 1930-х років включала практично всі питання суспільно-політичного й економічного життя країни. Не залишився осторонь і процес колективізації сільського господарства.

Рис. 5. Плакат М. Терсихорова «Йди до колгоспу!». 1930 р. (з відкритих джерел)

Погоджуємось з думкою А. Авраменка, що, використовуючи стереотипи масової свідомості, символіку й асоціації, плакат у зрозумілій для більшості образній формі ретранслював ідеологічні установки на різні категорії українців, формував не тільки уявлення про події, а й моделі поведінки великих мас людей [3, 67]. Часто розмішувані в плакатах карикатурні форми спиралися на пропагандистський метод висміювання щодо окремих категорій осіб чи їхніх дій і залучали до цього широкий загал, формуючи у такий спосіб негативне ставлення до висміюваних з боку інших членів громади. До цього методу влада вдавалася щоб закріпити у свідомості українських селян образ «глитая-куркуля», яким нагородила найбільш здібних сільгоспвиробників того часу і за термінологією сьогодення – серйозних конкурентів колгоспного ладу. Вдало використане соціальне протистояння між бідними і заможними верствами допомогло нав'язати образ ворога і винуватця в усіх бідах і таким чином дискредитувати цих людей в очах колишніх односельців, перетворити на ворогів. Це розшарувало єдиний моноліт селянської громади і значно полегшувало як колективізацію, так і просування комуністичної ідеології «в маси» загалом.

Рис. 6. Плакат М. Михайлова «В нашому колгоспі нема місця попам і куркулям» (рік невідомий) (з відкритих джерел)

Зміна ставлення до заможних селян-власників, а потім і до успішних одноосібників, яких із плином часу долучили до нововинайденої соціальної

категорії «підкуркульників» сприяла зламові моральних бар'єрів щодо зазіхання на результати їхньої праці з боку інших представників сільської громади, виправданню дій партійних та державних органів влади і каральних установ щодо цих людей.

Лише прямими закликами до вступу в колгосп плакатна індустрія не обмежувалася. Зображення успішних, щасливих і усміхнених трудівників, які разом обробляють землю, засівають її чи збирають урожай ненав'язливо закріплювало у свідомості думку про переваги колективної праці. З іншого боку, надважливим завдання пропаганди було закріпити у соціумі сприйняття будь-якого рішення комуністичної партії та уряду як єдино правильного, такого, що не підлягає ніякому сумніву.

Рис. 7. Плакат М. Дерезуса «До осінньої сівби будь наготові!». 1931 р. (з відкритих джерел)

Кожна сільськогосподарська чи фінансова кампанії в СРСР, УСРР підтримувалися засобами масової агітації та пропаганди. Спонування до всіх видів сільськогосподарських робіт виносилися в площину повсякчасної боротьби. Мілітарність – характерна ознака пропаганди того часу (втім, як і зараз для пропаганди РФ, що позиціонує себе як правонаступника СРСР). Така ж практика використовувалася для просування рішень комуністичної влади, що мали важливе політичне значення, наприклад, постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», що увійшла в історію Голодомору як «закон про п'ять колосків». Нав'язувалася думка про обов'язкову

відповідальність за прорахунки і формувалося поступове звикання до репресивних дій влади як виправданих.

Рис. 8. Плакат В. Говоркова «Колгоспник, охороняй поля від класових ворогів – крадіїв і ледарів, що розкрадають соціалістичний урожай!». 1933 р. (з відкритих джерел)

1930-ті роки – час становлення радянського кінематографа. Саме тоді вираз В. Леніна про кіно як найважливіше з мистецтв набув того усталеного розуміння і сприйняття кіно як передового ідеологічного фронту. Кінодокументалістика, що відображала процеси колективізації і механізації сільськогосподарських робіт, показувала радісні, усміхнені обличчя колгоспників під час збирання урожаю в полі чи на возовиці хліба, формувала образ задоволеного життям трудівника села. Своєю чергою документальне кіно про великі будови – Дніпрельстан, Харківський тракторний завод та інші – навіювало переконання про жертвовність задля побудови соціалізму, переконувало аудиторію, що напівголодне існування і хліб по картках у містах, вилучення всіх зернових і продуктів у сільській місцевості, трупи померлих від голоду людей на вулицях великих міст і містечок, які намагалися не бачити у 1932–1933 рр., – все це заради великої мети.

Одним із найкращих зразків художньої кінопропаганди колективізації є всесвітньо відомий фільм «Земля» О. Довженка. Його творець визнавав,

що працюючи над картиною, він «хотів довести до свідомості свого глядача, що перехід на колективний обробіток землі є логічним і неминучим завершенням волі робітників і селян, які перебудовують своє господарство і життя» [33]. Задуманий як типова агітка фільм був знятий з великою любов'ю до краю, де О. Довженко народився, та його людей. Він агітував за новий лад, але водночас показував гідність хліборобської нації, споконвічність способу життя та непохитність її світогляду. Тому фільм не уник попередніх переглядів (їх було понад 30) і необхідних купюр перед виходом у прокат, який відбувся 8 квітня 1930 р. Але різка критика на його адресу, зокрема й відомого «придворного» поета Д. Бедного, призвела до припинення прокату вже через 9 днів. Офіційна причина – натуралізм та замах на звичаї, справжня – ідеологічна невідповідність. Попри те, що фільм «Земля» у тому ж 1930 р. був визнаний Національною радою кінокритиків США найкращим іноземним фільмом, довгих 28 років він пролежав на полиці і був «реабілітований» лише у 1958 р.

З появою художнього звукового кіно його можливості одразу було використано з метою пропаганди. Такі фільми, як «Трактористи» (1939 р.), «Свинарка і пастух» (1941 р.), «Кубанські козаки» (1949 р.) закріплювали у свідомості людей образи

щасливих, сповнених ентузіазму робітників та селянин і нівелювали будь-які спогади про Голодомор і жахіття, скоєні владою стосовно до своїх громадян. Фактично ці фільми стали частиною розлогої кампанії із замовчування злочину Голодомору та підміни історичної правди.

Висновки. Отже, для пропагування переваг нового ладу влада використовувала всі існуючі на той час інформаційні засоби, спрямовані на цільову аудиторію інформаційні жанри. Найефективнішими у просуванні ідей політичного та економічного характеру у 1930-х роках стали періодична преса і плакат, зважаючи на велике охоплення читацької аудиторії. Комуністична пропаганда мала успіх тому, що базувалася на простих речах: експлуатувала переважно почуття людей і апелювала до них, а не до розуму, використовуючи зрозумілі форми подачі інформації. Вона сприяла руйнуванню стосунків всередині української громади і розмежувала людей на ворожі соціальні групи, полегшуючи просування ідей колективізації сільського господарства, водночас нав'язуючи почуття страху залишитися поза колективом. Як невід'ємна складова державної політики сприяла переформатуванню свідомості українців в ключі беззаперечного сприйняття рішень партії й уряду і виправдання їхніх дій.

Список використаної літератури та джерел:

1. Скулєнко М. Ефективність пропаганди. Запоріжжя, 2010. 362 с.
2. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва: Алгоритм, 2002. 236 с. URL: <http://evartist.narod.ru/text3/76.htm>. Дата звернення 12.10.2020.
3. Авраменко А. Радянський плакат 1920-1930-х рр. як засіб пропаганди. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 101: Теорія та історія культури. С. 66–72.
4. Донець О. Український друкований плакат 1920-х – початку 1930-х років як інформаційне джерело з вивчення гендерних питань (на матеріалах з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вип. 24. С. 151–168.
5. Донець О. Плакати видавництва «Книгоспілка»: проблеми дослідження (за матеріалами фондів відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 116–141.
6. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор : перекл. з англ. Київ : Либідь, 1993. 384 с.
7. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
8. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
9. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2008. 224 с.
10. Лапко А., Люстерник Л. Ленин, наука и просвещение. *Успехи математических наук*. 1970. Т. 25, Вып. 2 (152). С. 15–79. URL: <http://www.mathnet.ru/links/638e050f6a442cec907e628569f4b564/gm5320.pdf>.
11. Петренко І. Відібране життя (розкуркулення на Кіровоградщині). Кіровоград: Антураж, 2009. 312 с.
12. Ціліховський В. «95 років тому заговорило українське радіо». *Дзеркало тижня*. 22 листопада 2019 р. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/95-rokiv-tomu-zagovorilo-ukrayinske-radio-330572_.html.
13. *Робселькор-ударник*. 1933. 2 лютого. № 3. С. 2.
14. Баранник М. В., Голобуцький П. В. Історія преси в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
15. О партийной и советской печати: сб. документов. Москва, 1954, 692 с.
16. Советская печать в документах. М.: Госполитиздат, 1961. 559 с.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4183.
18. Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920-х – 1930-х рр.): тенденції, механізми, практики. *Гілея*. Київ, 2013. Вип. 68. С. 53–59.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4418.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4184.
21. *Коллективіст Бурищини*. 1931. 1 травня.
22. *Коллективіст Бурищини*. 1931. 15 січня.
23. *Більшовицький шлях*. 1932. 1 січня.

24. *Коллективист Бурищини*. 1931. 4 лютого.
25. *Нове село*. 1931. 1 квітня.
26. *Більшовицький шлях*. 1931. 14 травня.
27. *Більшовицький шлях*. 1931. 8 червня.
28. *Прапор Комуни*. 1931. 14 грудня.
29. *Коллективист Бурищини*. 1931. 19 листопада;
30. *Коллективист Бурищини*. 1932. 7 січня.
31. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд.: Р.Я. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
32. Беккер Н. Сельскохозяйственный плакат. *За большевистский плакат: задачи искусства в связи с решением ЦК ВКП(б) о плакатной литературе*. Москва; Ленинград, 1932. URL: <http://tehne.com/event/arhivsyachina/n-bekker-selskohozyaystvennyy-plakat-1932>
33. О «Земле». Сайт «ВУФКУ». URL: <https://vufku.org/found/zemlia>

References:

1. Skulenko, M. (2010). Efektyvnist propagandy [The efficacy of propaganda]. Zaporizhza, 362 [in Ukrainian].
2. Hrachev, H. & Melnyk, Y. (2002) Manipulyrovanye lychnosti: orhanizatsiya, sposoby i tekhnologii informatsyonno-psikhologicheskoho vozdeystviya. [Personality manipulation: organization, methods and technologies of information and psychological influence] Moskva: Alhorytm, 236. Retrieved from: <http://evartist.narod.ru/text3/76.htm> [in Russian].
3. Avramenko, A. (2010) Radianskyi plakat 1920-1930-kh rr. yak zasib propahandy. [The Soviet Poster of the 1920-1930-ies as a means of propaganda]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 101, 66–72. [in Ukrainian].
4. Donets, O. (2019). Ukrainskyi drukovanyi plakat 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv yak informatsiine dzherelo z vyvchennia hendernykh pytan (na materialakh z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [Ukrainian printed poster throughout 1920s and early 1930s as informative source of studying gender issues (based on the materials from the fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 24, 151–168. [in Ukrainian].
5. Donets, O. (2020). Plakaty vydavnytstva «Knyhospilka»: problemy doslidzhennia (za materialamy fondiv viddilu obrazotvorchykh mystetstv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho). [Posters of Knyhospilka publishing house: research problems (based on fonds of Fine Arts Department of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2020, 26, 116–141. [in Ukrainian].
6. Konkvest, R. (1993). Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. [The Red call. History of communism in Ukraine from its birth to its death] Knyha 2. Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].
8. Markova, S. (2015). Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.) [Socio-political changes in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the communist system (1917-1933)]. *Doctor's thesis*. [in Ukrainian].
9. Stasiuk, O. (2008). Henotsyd ukrainsiv: deformatsiia narodnoi kultury [Genocide of Ukrainians: deformation of folk culture]. Kyiv : Vydavnychi dim «Stylos, 224. [in Ukrainian].
10. Lapko, A. & Liusternyk, L. (1970). Lenyn, nauka y prosveshchene. [Lenin, science and education]. *Uspekhy matematycheskykh nauk*, 25, 2 (152), 15–79. Retrieved from: <http://www.mathnet.ru/links/638e050f6a442cec907e628569f4b564/rm5320.pdf>. [in Russian].
11. Petrenko, I. (2009). Vidibrane zhyttia (rozkurkulennia na Kirovohradshchyni). [Selected life (dekulakization in Kirovograd region)]. Kirovohrad: Anturazh, 312. [in Ukrainian].
12. Tsilikhovskiy, V. (2019). «95 rokiv tomu zahovorylo ukrainske radio» Dzerkalo tyzhnia. 22. 11. Retrieved from: https://zn.ua/ukr/HISTORY/95-rokiv-tomu-zagovorilo-ukrayinske-radio-330572_.html. [in Ukrainian].
13. *Robselkor-udarnyk*. [Robselkor-drummer] 1933, 02.02, 2. [in Ukrainian].
14. Barannyk, M. & Holobutskyi, P. (2005). Istoriia presy v Ukraini [The History of the press in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 3, 672. [in Ukrainian].
15. O partynoi i sovetsoi pechati [About the Party and Soviet Press]. Moskva, 1954, 692. [in Russian].
16. Sovetskaia pechat v dokumentakh [The Soviet Press in Documents]. Moskva: Hospolytyzdat, 1961, 559. [in Russian].
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (CDAGO) Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. Fond 1. Inventory 20. Unit 4183.
18. Popova, O. (2013). Funktsionuvannia hazetnoi periodychnoi presy Radianskoi Ukrainy (kinets 1920-kh – 1930-kh rr.): tendentsii, mekhanizmy, praktyky. [The functioning of the newspaper periodical press of Soviet Ukraine (late 1920s - 1930s): tendencies, mechanisms, practices]. *Hileia*. Kyiv, 68, 53–59. [in Ukrainian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (CDAGO) Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. Fond 1. Inventory 20. Unit 4418.
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (CDAGO) Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. Fond 1. Inventory 20. Unit 4184.
21. *Kolektyvist Buryshchyny*. [Collectivist of Buryn region]. 1931, 01.05. [in Ukrainian].
22. *Kolektyvist Buryshchyny*. [Collectivist of Buryn region]. 1931, 15.01. [in Ukrainian].
23. *Bilshovytskyi shliakh*. [The Bolshevik way]. 1932, 01.01. [in Ukrainian].
24. *Kolektyvist Buryshchyny*. [Collectivist of Buryn region]. 1931, 04.02. [in Ukrainian].
25. *Nove selo*. [The New village]. 1931, 01.04. [in Ukrainian].
26. *Bilshovytskyi shliakh*. [The Bolshevik way]. 1931, 14.05. [in Ukrainian].
27. *Bilshovytskyi shliakh*. [The Bolshevik way]. 1931, 08.06. [in Ukrainian].
28. *Prapor Komuny*. [Flag of the Commune]. 1931, 14.12. [in Ukrainian].
29. *Kolektyvist Buryshchyny*. [Collectivist of Buryn region]. 1931, 19.11. [in Ukrainian].
30. *Kolektyvist Buryshchyny*. [Collectivist of Buryn region]. 1932, 07.01. [in Ukrainian].

31. Pyrig, R. (comp.). (2007). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy. [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].

32. Bekker, N. (1932). Selskokhoziaistvennyi plakat. *Za bolshevystskyi plakat: zadachi iskusstva v svyazy s resheniem TsK VKP(b) o plakatnoi literature*. Moskva; Leningrad. Retrieved from: <http://tehne.com/event/arhivsyachina/n-bekker-selskokhozyaystvennyy-plakat-1932>. [in Russian].

33. О «Земле». Сайт «VUFKU». [About “Earth”. Site “VUFKU”]. Retrieved from: <https://vufku.org/found/zemlia>. [in Russian].

Svitlana V. Starovoi

Candidate of Sciences (History), Leading Researcher of Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6226-8166>

e-mail: star-t@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Starovoi, S. (2021). The communist propaganda in the context of collectivization and the Holodomor of 1932–1933. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 102-110. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Starovoi

THE COMMUNIST PROPAGANDA IN THE CONTEXT OF COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Introduction. The totalitarian state of the USSR used constant violence against a person and total “brainwashing” to ensure a monopoly of power and ideologue. The promotion of communist ideas in Ukrainian society was ensured through mass propaganda. The authorities tried to involve as wide a circle of participants as possible in the propaganda process and used the entire available arsenal of mass media. The imposition of a collective management system in the Ukrainian countryside was closely connected with the breaking the old worldview and traditional way of life. The aggressive way of imposing the kolkhoz system and the obvious discrepancy between the promises and the reality led to a conflict of interest among the peasant community and mass resistance to the actions of the authorities. Nevertheless, it should be noted that the chosen methods and forms of propaganda during the collectivization were successful in promoting the new ideology. Propaganda as an important factor of change is considered in scientific works usually indirectly because researchers focus on the political and economic aspects of collectivization and the tragedy of the Holodomor 1932–1933. Its forms and methods require further study.

The purpose. *The aim is to find out the most successful methods of influence and the most typical messages to the consciousness of the Ukrainian peasant during collectivization and the Holodomor of 1932–1933, ways of spreading information and the circle of people involved in propaganda activities.*

Conclusion. *It was found that the communist totalitarian regime used all the media at that time (press, radio, cinema) to promote the idea of agriculture collectivization. The periodicals and posters were the most effective among them in the 1930s because the large readership was biggest. The party functionaries, school teachers, students, teachers of institutes and workers involved in grain harvesting were made to be propagandists. The communist propaganda appealed to people’s feelings, not their minds, so it was successful. It used clear forms such as slogans, caricatures, combined different information genres skillfully. This approach caused the destruction of relations among the Ukrainian community, divided people into hostile social groups and facilitated the promotion of the idea of agriculture collectivization. At the same time, the propaganda imposed a fear of being left out of the team. As an integral part of state policy, propaganda influenced changes in the consciousness of Ukrainians in the direction of unquestioning perception decisions of the communist party and the government and justification of any their actions.*

Key words: *propaganda, collectivization, press, communist totalitarian regime, Holodomor of 1932–1933.*

Received 19.01.2021

Accepted 23.04.2021

УДК 94(477:47+57):341.485:572.02»1932/1933»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Stasiuk

О. О. Стасюк

кандидат історичних наук, генеральний директор, Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9527-982X>
 e-mail: olesia.stasiuk@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Стасюк О. О. Діяльність уповноважених та виконавців Голодомору-геноциду 1932–1933 рр: методологічний аспект. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 111–114. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Stasiuk

ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНИХ ТА ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Методологічні рефлексії є важливим аспектом голодоморознавчого дискурсу особливо в частині розкриття імен жертв і виконавців злочину комуністичного тоталітарного режиму – Голодомору 1932–1933 рр. У результаті дослідження було проаналізовано шість та виокремлено три базові методологічні підходи (соціокультурний, антропосоціокультурний, синергетичний), котрі дозволяють комплексно дослідити створення, функціонування, наслідки діяльності інституту уповноважених та виконавців; з'ясовано, що методи, категоріальний апарат (наукові дефініції) історії повсякденності й антропологічно орієнтованої історії (історичної антропології) дозволяють найбільш системно досліджувати означену тему.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., міждисциплінарний підхід, соціокультурний, антропосоціокультурний, синергетичний, історія повсякденності, антропологічно орієнтована історія.

Постановка проблеми. Комплексний аналіз етатизації (одержавлення) суспільства комуністичним тоталітарним режимом; монополізації влади єдиною масовою партією, її зрощення з державним апаратом; функціонування розгалуженого репресивного апарату зроблено у працях українських вчених В. Васильєва [1], М. Дорошка [2], С. Кульницького [3], В. Марочка [4], Р. Подкура [5], Н. Романець [6], В. Сергійчука [7], Ю. Шаповала [8] та ін. Українські історики використовують різні методологічні теорії (цивілізаційні, макросоціологічні, соціокультурну, модернізаційні та ін.), працюють на перетині дисциплін (політології, соціології, культурології, етнології та ін.) та субдисциплін (локальна історія, історія повсякденності, історична антропологія, соціальна історія, психоісторія, публічна історія та ін.). Упродовж останнього десятиріччя українські учені О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блашук [9] репрезентували модерністські стратегії дослідження національної історії в контексті субдисциплін.

На жаль, історики недостатньо звертаються до питань методології, пов'язаних із геноцидом українців, обмежуючись аналізом загальних і спеціальних методів наукових досліджень у межах статей, кваліфікаційних робіт чи монографій.

Метою статті є методологічний аналіз голодоморознавчого дискурсу особливо в частині розкриття імен жертв і виконавців злочину комуністичного тоталітарного режиму – Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Методологічні рефлексії є важливим аспектом голодоморознавчого дискурсу особливо в частині розкриття імен жертв і винуватців цієї трагедії. На думку авторки, сьогодні потрібно вийти за межі фактографічно-документального канону під час аналізу теми Голодомору як злочину геноциду українців, адже цей канон істотно звужує розуміння зазначеної теми, яка є міждисциплінарною по своїй суті [10], потребує системного аналізу сучасних методологічних під-

ходів, зокрема з метою отримання нових знань про тогочасну реальність, створення вторинних документів, конкретизації системи дієвих методів наукового пізнання. Малодослідженою залишається тема структуризації, функціонування, наслідків діяльності інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду української нації (Прим. авт. Категорію «структуризація» вжито у контексті використання теорії структуризації Е. Гіденса до дослідження процесу появи «уповноважених» та діяльності «виконавців». В Україні однією з перших подій 1920-х–1930-х рр. у контексті теорії структуризації Е. Гіденса досліджувала С. Маркова [16]).

Досить часто, вивчаючи період 1920-х–1930-х рр., науковці застосовують один із цивілізаційних підходів, зокрема аналізують, як дві різні, «міську» та «сільську» цивілізації. Згаданий підхід був поширений у ХХ ст. Так А. Ахїєзер історію людства поділяв на дві основні цивілізації: традиційну та ліберальну або ліберально-модерністську. Традиційна цивілізація – це фактично селянська цивілізація. Автор наголошував на концептуальному впливі традиційної цивілізації на хід історичного процесу в Росії [12]. Селянство як всесвітньо поширений тип соціальної структури, пропонував вивчати Т. Шанін, виокремивши чотири основні концептуальні традиції, зокрема марксистську класову теорію, у якій селяни – пригноблені та експлуатовані виробники; типологію «особливої економіки», сутність якої полягає у способі ведення родинного господарства, що породжує дуалізм селянського–неселянського на національному рівні та дезінтеграцію селянства при поширенні ринкової економіки; етнографічну культурну традицію, у якій селяни – представники більш ранньої національної традиції, збереженої завдяки «культурному запізненню» чи інерції, властивій селянським суспільствам; традицію Е. Дюркгайма, А. Кребера, споріднену з функціоналістською соціологією, яка

розглядає селянство як частково відкриті сегменти суспільства, організовані довкола міста [13].

Наслідком наукових пошуків українських істориків, зокрема Я. Верменича, стало теоретичне обґрунтування напряму локальна історія, активізація інтересу до якої відбувається на тлі саме глобалізаційних процесів [9]. Науковиця ідентифікує міські і сільські спільноти, як дві різні, навіть гостро відмінні, типи групової самоідентифікації та пропонує історію розселення і поселень писати по-іншому, відмовившись від подієво-лінійних підходів, телеологічності, етноцентризму. Л. Пирогова-Таран, зазначає, що антропологічний підхід до історії був прямо протилежним традиційному, позитивістському (вважали «історія робиться за документами») та закликає створити нову загальну концепцію історії України, вона підтримує погляди О. Толочка та Г. Касьянова на вітчизняну минувшину, як історію сільської й міської цивілізації [15, 124]. Проте на думку авторки статті важливо формувати цілісне бачення цивілізаційного становлення та розвитку української нації не диференціюючи її на «міську» та «сільську» цивілізації.

Соціокультурний підхід до вивчення інституту уповноважених і виконавців дозволив диференціювати належність індивідів до «старих» або «нових» соціальних груп, виявити специфіку горизонтальної та вертикальної мобільності громадян у роки становлення комуністичного тоталітарного режиму, виокремити референтні групи. (Прим. авт. *Референтні групи* – реальні або уявні групи, які є для індивіда зразком, системою відліку для оцінювання самого себе й інших, однією з основ формування соціальних установок, норм поведінки і ціннісних орієнтацій (комуністи, комсомольці, піонери). В СРСР, УСРР визначали норми, цінності та взірці поведінки людей [16, 88]. Авторка пропонує розширити даний перелік додавши до референтних груп двадцятип'ятитисячників та «буксирників» (члени «буксирних бригад»). Соціокультурний підхід дозволяє аналізувати «буксирні бригади», котрі склалися переважно з міського пролетаріату, а саме інженерно-технічного персоналу як нову еліту СРСР та одночасно виконавців/співучасників геноциду); виявити колективну соціокультурну ідентичність окремих соціальних груп населення та взаємовідносини між ними; узагальнити суспільні зміни в контексті руйнації традиційного культурного середовища (важливим джерелом інформації щодо змін соціального та культурного досвіду людей стали листування, мемуари, спогади очевидців).

Сучасні українські історики часто звертаються до методів антропологічно орієнтованої історії (історичної антропології) у центрі досліджень якої опинилася людина, її уявлення, прагнення, реакції на суспільні виклики. Актуальність антропологічного виміру дослідження Голодомору-геноциду українців посилюється тим, що саме в такому ключі ця тема лише починає осмислюватися. Е. Томпсон писав: «Історія – це дисципліна, яка тримає в полі зору контекст і процес; кожне явище має значення в певному контексті, а структури змінюються, внаслідок чого старі форми можуть виконувати нові функції або старі функції реалізовуватися в нових формах» [17]. Із цього випливає розуміння важливості соціального контексту під час інтерпретації

антропологічних феноменів у межах проблематики Голодомору-геноциду, що резонує зі спробами структурної історії пояснювати процеси шляхом реконструкції об'єктивних процесів і структур, за якими губиться конкретна історична людина з її досвідом і способом поведінки. Безумовно, чимало дослідників свідомо обмежуються аналізом центрального та республіканського партійних апаратів, природних факторів, «гри» економічних сил (особливо прихильники негеноцидної версії) чи класового питання, ігноруючи той очевидний факт, що за усіма цими злочинами стояли конкретні люди.

На сучасному етапі найчастіше використовується й антропосоціокультурний теоретико-методологічний підхід. Використання саме антропосоціокультурного підходу дозволило краще дослідити у динаміці взаємозв'язок особистісного та суспільного, враховуючи «життєвий досвід» тих чи інших соціальних груп; кореляційні зв'язки між формуванням складу партійними очільниками «буксирних» бригад із «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян та масовим застосуванням тортури «виконавцями»; кваліфікувати виконавців, як от «хлібзаготівельні бригади» як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення Голодомору-геноциду українців.

У нагоді також став категоріальний апарат (наукові дефініції) та методи досліджень історії повсякденності. Варто зауважити, що повсякдення розглядалося не з позицій етнографів, а саме істориків як окремих напрям історичного дослідження. М. Блок, Л. Февра, Ф. Бродель, Ш. Фіцпатрік фундавали ідеї про важливість історії «знизу» та «зсередини». О. Коляструк слушно зауважує, що повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягати, де жити, чим пересуватися, чим послуговуватися у праці і дозвіллі) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-смісловне наповнення система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети) [18].

На думку авторки статті, щоб реконструювати повсякдення має бути достатньо джерел, тому було проаналізовано 304 архівні справи та виокремлено: індивідуальні реакції на політичні події; емоційні реакції в політико-подієвих та етнічних контекстах; специфіка поведінки «уповноважених і виконавців». Це дозволило створити 16 вторинних джерел. Особливо було виділено групу джерел, які відображають безпосередні взаємини уповноважених та активу з державними і партійними інституціями. Серед них листи, звернення, заяви, скарги, особисті та персональні справи, судово-слідчі матеріали й інші документи. У випадку з діяльністю уповноважених і виконавців особливого значення набувають донесення про антиколективізаційні та антирадянські (антикомуністичні) настрої на селі, також матеріали перевірок, чисток, контрольних комісій, що формують уявлення про реальний, а не уявний стан справ. Формування окремого класу уповноважених і виконавців, який втілював у життя злочинні задуми ЦК ВКП(б) з винищення українців, репрезентовано

як результат руйнації звичаєвих соціальних практик під час ідеологічного «штурму» комуністичного тоталітарного режиму, внаслідок якого відбулася не лише мімікрія деяких «неблагонадійних» соціальних елементів до новоствореної політичної та економічної ситуації, але насадження зовнішніх, культурно й ментально чужих ідеологічних агентів, що зумовило появу інституту уповноважених і виконавців як продукту специфічної інтеріоризації структурних детермінант тоталітарного режиму, активу, який «у певній точці реального життя» втілював стратегію, розроблену московською партійною номенклатурою та спрямовану на геноцид української нації.

Серед сучасних науковців існують застереження щодо сприйняття історії як руху в певному означеному напрямку (лінійна послідовність). Окреме місце у сучасній методології займає проблема можливості використання синергетичного підходу в історичній науці. Теорію самоорганізації було використано як доповнення до викладених вище підходів розуміння історії, оскільки вона передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції. Цей підхід спроможний надати важливого значення випадковості (флуктуації) таневизначеності, оскільки вони вступають у «гру» в кризові, переламні періоди еволюції біосфери (біфуркації). Біфуркація – це катастрофа попереднього шляху розвитку, це комплексна соціально-природна криза; потрясіння і господарське, і соціальне, і політичне, й ідеологічне. Саме такою катастрофою для українців став комуністичний тоталітарний режим. Варто зауважити, що з погляду синергетики «успіхи

індустріалізації» можна розглядати не як прогрес, а як певний самообман, а колективізацію, розкуркулення, хлібозаготівлі як катастрофу усього попереднього шляху розвитку, апогеєм цієї катастрофи став Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. української нації, що мав пролонговані, міжпоколінні наслідки.

Для більш глибокого розуміння суспільно-політичних процесів 1920-х–1930-х рр., зокрема взаємодії або протистояння соціальних груп було також застосовано психологічний метод дослідження історичних процесів. Висунуто та проаналізовано тезу, що під час формування складу «буксирних» бригад партійні очільники робили ставку на «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштували справжній «терор голодом», проводячи планові та «децентралізовані» заготівлі у селах, зокрема застосовуючи тортури. Це дало підстави кваліфікувати їх як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення Голодомору-геноциду українців.

Висновки. У результаті дослідження було проаналізовано шість та виокремлено три базові методологічні підходи (соціокультурний, антропосоціокультурний, синергетичний), котрі дозволяють комплексно дослідити створення, функціонування, наслідки діяльності інституту уповноважених та виконавців; з'ясовано, що методи, категоріальний апарат (наукові дефініції) історії повсякденності й антропологічно орієнтованої історії (історичної антропології) дозволяють найбільш системно досліджувати означену тему.

Список використаної літератури та джерел:

1. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
2. Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Київ: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2004. 154 с.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
4. Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.
5. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.
6. Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Видавництво Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2014. 456 с.
7. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 186 с.
8. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.
9. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блащук. Кн. 1. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
10. Стасюк О. «Голодомор-геноцид» як категорія полідисциплінарного історичного дослідження подій 1932–1933 років в Україні. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. № 56. С. 106–113.
11. Маркова С. Використання теорії структурації Е. Гідденса у дослідженні історії України першої половини ХХ ст.: методологічний аспект. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 14–15 грудня 2012 року). Львів, 2012. С. 70–72.
12. Ахизер А. Самобытность России как научная проблема. *Отечественная история*. 1994. № 4–5. С. 3–25.
13. Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття. *Україна модерна*. 2010. № 6 (17). С. 171–182.
14. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блащук. Київ: Генеза, 2018. Кн. 1. 288 с.
15. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 119–124.
16. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
17. Thompson E.P. *Plebejische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. Frankfurt a.M.; Berlin, 1980. 378 s.
18. Колястрок О. А. Методологія. Історіографія. Джерелознавство. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.

References:

1. Vasyliiev, V. (2014). *Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tsentru–subtsentru vlady (1917–1938)* [Political Management of the Ukrainian SSR and the USSR: Dynamics of the relations center – sub-center of power (1917–1938)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].

2. Doroshko, M. (2004). *Kompartino-dershavna nomenklatura USRR u 20–30-ti roky XX stolittia: sotsioistorychnyi analiz [Communist Party and State Nomenclature of Ukrainian Socialist Soviet Republic in the 1920–1930s: Social Historical Analysis]*. Kyiv: Publishing and Printing Center “Kyiv University”. [in Ukrainian].
3. Kulchitskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 2. [Red Challenge: History of Communism in Ukraine from Its Birth to Death. Book 2]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
4. Marochko, V. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]*. Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
5. Podkur, R. (2000). *Za povidomlenniamy radianskykh spetssluzhb. [Accordingly to the Messages of Soviet Special Services]*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
6. Romanets, N. (2014). *Represyivna polityka radianskoï vlady v ukrainskomu seli (1925–1939). [Repressive Policy of Soviet Authorities in Ukrainian Village (1925–1939)]*. Kryvyi Rih: R. A. Kozlov. [in Ukrainian].
7. Serhiichuk, V. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva. [The Holodomor of 1932–1933 as the Genocide of Ukrainians]*. Vyshhorod: M. I. Serhiichuk. [in Ukrainian].
8. Vasyliiev, V. & Shapoval, Yu. (Eds.). (2001). *Komandyry velykoho holodu: poizdky V. Molotova i L. Kaganovycha v Ukrainu ta Pivnichyi Kavkaz. 1932–1933 rr. [Commanders of Great Famine: Trips of V. Molotov and L. Kaganovich in Ukraine and North Caucasus. 1932–1933]*. Kyiv: Heneza. 399 s. [in Ukrainian].
9. Udod, O., Vermenych, Ya., Kovalevska, O., Yas, O., & Blashchuk, S. (2018). *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriiepysannia subdystyplinarni napriamy. [Essays on the Socio-Cultural History of Ukrainian Historiography: Subdisciplinary Directions]*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
10. Stasiuk, O. (2018). “Holodomor-henotsyd” yak katehoriia polidystyplinnoho istorychnoho doslidzhennia podii 1932–1933 rokiv v Ukraini. [Holodomor-genocide” as a category of multidisciplinary historical study of the events of 1932–1933 in Ukraine]. *Ethnic History of the Nations of Europe*, 56, 106–113. [in Ukrainian].
11. Markova, S. (2012). Vykorystannia teorii strukturatsii E. Hiddensa u doslidzhenni istorii Ukrainy pershoi polovyny XX stolittia: metodolohichniy aspekt. In: *Suspilni nauky: istoriiam suchasnoi stan ta perspektyvy doslidzhennia. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 14–15 hrudnia 2012) [Social Sciences: History, Contemporary State and Study Perspectives. Proceedings of International Scientific and Practical Conference (Lviv, December 14–15, 2012)]*. Lviv. [in Ukrainian].
12. Ahiezer, A. (1994). *Samobytnost Rossii kak nauchnaya problema. [The originality of Russia as a scientific problem]. Otechestvennaya istoria [National history]*, 4–5, 3–25. [in Russian].
13. Shanin, T. (2010). Selianstvo: okresleniia sotsiolozhichnoho poniattia. *Ukraina moderna [Modern Ukraine]*, 6 (17), 171–182. [in Ukrainian].
14. Udod O., Vermenych Ya. (Ed) (2018). *Narysy z sotsiokul'turnoyi istoriyi ukraïyns'koho istoriiepysannia: subdistsyplinarni napryamy [Drawing from the social and cultural history of the Ukrainian history: subdisciplinary direct]*, 1. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
15. Pyrohova-Taran L. (2013). Etnolohiia ta / chy istorychna antropolohiia [The originality of Russia as a scientific problem]. *Ukrainskyi istorychny zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 124. [in Ukrainian].
16. Markova, S. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933). [Social and Political Changes in Ukrainian Village in the Context of Communist System Forming (1917–1933)]. Doctor's thesis. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].*
17. Thompson, E. (1980). *Plebejische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhundert [Customs in Common. Studies in Traditional Popular C. Frankfurt a. M.]* [in German].
18. Koliastruk, O. (2007). Metodolohiia. Istoriografii. Dzhereloznavstvo. [Methodology. Historiography. Source studies]. *Ukrainskyi istorychny zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 174–184. [in Ukrainian].

Olesia O. Stasiuk

Candidate of Historical Sciences, Director General, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-002-9527-982X>
e-mail: olesia.stasiuk@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Stasiuk, O. (2021). Activity of authorized persons and executors of the Holodomor genocide of 1932–1933: methodological aspect. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 111–114. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Stasiuk

ACTIVITY OF AUTHORIZED PERSONS AND EXECUTORS OF THE HOLODOMOR GENOCIDE OF 1932–1933: METHODOLOGICAL ASPECT

Introduction. Complex analysis of statization of society by the communist totalitarian regime, monopolization of power by a single mass party, its splicing with state apparatus, functioning of branched repressive apparatus are key aspects of study of the outlined issues.

Unfortunately, historians do not sufficiently study the methodology related to the genocide of Ukrainians, limiting themselves to the analysis of general and special methods of scientific research within articles, qualification works or monographs.

The purpose of the research is to analyze and synthesize key directions (approaches) in the methodology for systematic study of the 1930s reality, especially functioning of the institute of authorized people and executors of the 1932–1933 Holodomor Genocide (circumstances of its creation, structuring, functioning, consequences of its activity).

Methodology is based on the interdisciplinary approach and systematic principle. Principle of historicism was used for correlation of different studies of communist totalitarian regime (of total control of the state over all social spheres, destruction of sovereignty of personality, creating of specific “referent groups”, institute of authorized people and executors) with new methodological approaches. Along with general methods (analysis, synthesis, deduction, generalization), the author used special ones, such as historical comparative, systematic, and historical typological.

Originality of the article is the conceptualization of methodological approaches to the topic of authorized people and executors’ actions.

Conclusions. As a result, six methodological approaches were studied and three of them (socio-cultural, anthropo-socio-cultural, and synergetic) were specified. They allow complex study of creation, functioning, and consequences of institute of authorized people and executors’ activity. Also, it was proven that the methods and scientific definitions of history of everyday life and anthropologically oriented history (anthropological history) are the most suitable for systematic study of the topic.

Key words: Holodomor genocide, authorized people and executors, methodology, interdisciplinary approach, socio-cultural, anthropo-socio-cultural, synergetic.

Received 11.02.2021

Accepted 28.04.2021

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94(477):911.373]:[811.161.2'373.612:53-051
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Markova-Sheremeta

С. В. Маркова

доктор історичних наук, доцент, директор філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>
e-mail: markova1914@ukr.net

Л. О. Шеремета

методист філіалу «Інститут дослідження Голодомору»,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>
e-mail: lilyok3@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Маркова С. В., Шеремета Л. О. Український селянин-хлібоदार: історико-етимологічний дискурс. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 115-121. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Markova-Sheremeta

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН-ХЛІБОДАР: ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті проаналізовано зміну ставлення до українського селянина-власника в советському соціумі; порівняно етимологію українського слова «село» і російського «деревня»; прослідковано динаміку дефініцій: «селянин», «хазяїн», «господар», «власник», «індивідуал», «приватник», «фермер», «куркуль» (у Російській імперії; Українській Народній Республіці; УСРР/УРСР). Ідентифіковано найчастіше вживані советами маркування українських селян-власників: «куркулі», «глитай», «бандити», «петлюрівці», «бувші люди» (називали і селян, і інтелігенцію), «дрібні буржуа» тощо. Дітей «куркулів» совети маркували «куркульськими виродками», «куркульськими мордами», «куркульськими прихвоснями». Простежено, як змінювалося значення слова «куркуль» в українській мові в советський період.

Ключові слова: Україна, хлібороби, українські селяни, землероби, селяни-власники, хазяїн, господар.

Постановка проблеми. На початок ХХ ст. категорія «селянство» вживається як наукова дефініція, що виокремлює стан людей, основним заняттям яких було землеробство. Напередодні Першої світової війни у дев'яти корінних українських губерніях, що були приєднані до Російської імперії, частка сільського населення коливалася в межах 90 %. Історично українців називали орачами, хлібодачами, хліборобами, землеробами, оберігачами власної землі тощо. Українці були представниками аграрної цивілізації з тисячолітньою історією та культурою. Комуністичний тоталітарний режим зруйнував шанобливе ставлення до українського селянина-хлібодача (селянина-господаря, хазяїна, власника), затаврувавши його «мужиком», «куркулем», «глинтаєм» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовно досліджував тему сільського громадянського суспільства та його трансформації у контексті змін ритуальних інституцій громадянського суспільства і комерційних практик соціальний історик В. Нолл. Учений вважав, що селянство є частиною більшого, складнішого суспільства; такий суспільний устрій, зазвичай, і називають ци-

вілізацією. В. Нолл вживав поняття «громадянське суспільство» як означення об'ємного комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням і перебувають поза безпосереднім контролем держави [1]. Також цю тему досліджувала С. Маркова [2; 3], яка запропонувала концепт українського парагромадянського селянського суспільства. В. Лазуренко аналізував проблеми становлення, розвитку та особливостей структури селянських господарств фермерського типу в доколгоспний період у друкованих працях відомих учених 20-х рр. ХХ ст. [4]. В. Нечитайло досліджував особливості володіння землею та землекористування українських селян на початку ХХ ст. Учений розглянув селянство і землеробство як природно-історичні явища, обґрунтував об'єктивну зумовленість становлення вільного селянства, зародження фермерського укладу господарювання в Україні [5]. Комплексно досліджували українське селянство В. Лозовий [6], С. Калінкіна, С. Корно-венко, Н. Романець [7], В. Марочко [8].

Мета статті. На основі аналізу історичного та лінгвістичного матеріалу розкрити процес свідоміс-

ної та етимологічної зміни дискурсу щодо українського селянина-хлібороба, селянина-власника та маркерних характеристик у советський період.

Виклад основного матеріалу. Землеробська свідомість українців насамперед містила любов до землі, повагу до власності. Тих, хто працював на землі, з повагою називали «хазяями/хазяїнами», господарями. Землеробство – з давніх-давен найпоширеніший вид добування продуктів харчування, а українці – нація, яка мала тисячолітні знання та досвід обробітку ґрунту. Тісний зв'язок українців із землею вплинув на соціо-економічні аспекти їхнього життя, традиційну культуру, психологію, систему світоглядних цінностей, право тощо. Українці говорили: «Землі кланяйся низько, до хліба будеш близько»; «Зерно до зерна – та й мірка повна»; «Зійшов сніжок – берись за плужок»; «На добрій землі що не посієш, те й вродить»; «Не ори чужої межі, то й не будеш у грісі». Ми назбирали 46 прислів'їв і приказок про культ землі й хліборобства в українців. Багато є й загадок про ґрунт, землю, поле, ниву: «Весь світ годую, а сама нічого не їм. Хто я?», «Що буває взимку біле, навесні чорне, влітку зелене, восени стрижене?», «Жовта скатертина: хто її плекає, того вона годує і напуває» та ін. Аналіз українських народних вірувань, повір'їв, демонології, магічних обрядів та ритуалів підтверджує міжпоколінну передачу світоглядних цінностей, пов'язаних із землею, родючістю, (обряд «кущ»), врожаєм (обряд «спасова борода»), працею (живварський обряд – зажинки, закрутка, жнива, обжинки) від протослов'янських часів й дотепер.

Історично склалося так, що центром громадського життя України було село. Українці працювали на землі, забезпечували хлібом не тільки себе, а й багато країн Європи. Йоган-Георг (Йоганн-Георг) Коль – німецький географ, основоположник антропогеографії – писав про українців так: «Українці живуть у гарних хатах, що аж сміються до вас. Вони не задовольняються миттям своїх хат, як у Голландії, але ще й білять їх вапном що два тижні. Тому їхні хати виглядають, як свіже випране льяне полотно» [9, 212]. Блазіус Йоган Генріх – німецький географ, етнограф, професор Брауншвайзького коледжу, – відвідавши Україну, написав: «Хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій фруктовий садок з численними яблунями, грушками, сливками та черешнями. Наочний доказ, що ці села в більшості належать вільним людям» [10, 211]. Також варто наголосити, що українським селам надавали привілеї на магдебурзьке право. У 1436 р. польський король Владислав Варненчик залишив Сатанів у руках Одровонжів та надав Сатанову та низці інших, належних шляхтичеві, подільських сіл магдебурзьке право. Так, привілеї 1436 р. передбачав для Сатанова «звільнення всіх селян з-під юрисдикції царських воєвод, управителів замків, старост та ін.» [11, 46].

На початку ХХ ст. українці переважно мешкали в селах або невеликих хуторах. Українське селянство прагнуло економічної свободи та тяжіло до самоврядних форм управління. Н. Мірза-Авакянц зауважувала, що в революційний період часто кожне село «првадило справу цілком самостійно»

(незалежно) від інших сусідніх сіл, особливо на Лівобережжі та Південній Україні [12, 19; 46–48].

Слово «село» має давню етимологію і спорідненість зі слов'янськими мовами, воно не має негативного значення. Зокрема, в «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що воно походить від праслов'янського *sedlo*, пов'язане із **sěděti* «сидіти»; у старослов'янській мові слово *село* означало «населене місце, двори, будівлі»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янського *selo* «рілля», спорідненою з литовським *salà*, що означає «острів», східно-латиським *solā*, латинським *solum* «ґрунт», давньовірхньонімецьким *sal*, що означає «будинок, житло», лангобардським *sala* «двір, будинок» (Прим. авт.: варто зауважити, що класифікація «місто», «містечко», «село» у середні віки була досить розмитою. Аналізуючи документи, написані латинською мовою, потрібно звертати увагу на те, що міста латиною писали як «*urbs*», містечка – «*oppidum*», села – «*villa*», але могли і не класифікуватися).

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подано таке визначення слів «село, селянин»: «Селó, а, сер. 1. Населений пункт (звичайно великий) неміського типу, жителі якого займаються переважно обробітком землі. 2. Сільська місцевість узагалі. 3. збірн. Жителі села, сільської місцевості»; «Селяні́н, а, чол. (мн. селяни, -лян). Житель села, основним заняттям якого є обробіток землі» [13, 1305].

Слово «село» є в багатьох мовах і також без негативного значення, наприклад білоруській – *сяло*; давньоруській – *село*; чеській – *selo* «село; рілля», *sidlo* «місцеперебування», *sedlák* «заможний селянин»; словацькій – *sedliak* «заможний селянин»; нижньолужицькій – *sedlo* «житло», болгарській – *село*, македонській – *село*, сербохорватській – *село*, словенській – *sélo* [14, 209–210]. Тобто слово «село» у різних мовах має у своєму значенні й місце поселення людей, і житло, і рілля, і позначає заможного селянина.

Для порівняння розглянемо етимологію слова «деревня». Загалом єдиного погляду на походження цього слова серед російських учених немає. Л. Успенський зазначає, що одні науковці схиляються до думки, що слово «деревня» пов'язане з дієсловом «*дерти*», на їхню думку, воно означало «місце, на якому був видраний, викорчований ліс», «розчищений під рілля». Інші вважають, що воно ближче до слова «*дерево*» [15]. М. Шанський зазначає, що слово «деревня» – російське за походженням, суфікально похідне від тієї ж основи, що й литовське *drivà* «рілля, нива» та латвійське *druva*. Первісне значення – «місце, очищене від лісу» (для землеробства), потім – «двір з ділянкою землі», «селище», а початковим є дієслово – «*дерти*» [16]. У ХVІ ст. в Росії «деревней» називали ділянку землі з одним двором (говорили жити на «деревне», а не в «деревне»), а також незначну групу дворів із певною кількістю ріллі, сінокосу і лісу. У підсумку вийшло сучасне значення слова «деревня» – невелике селянське поселення без церкви [17]. Отже, слово «село» порівняно із словом «деревня» має давнішу етимологію і чітке визначення.

На жаль, значна частина України після включення до складу Росії «перебувала у сфері панівного впливу російської православної (євразійської) цивілізації із відповідними впливами та наслідками» [18, 31]. Як слушно зауважує В. Лозовий, включення Наддніпрянської України до згаданої цивілізаційної системи негативно позначилося на її історичній долі, оскільки в результаті уніфікаторської політики імперських органів влади вона втратила автономне, історично сформоване управління, а населення, більшість якого складало селянство, зазнало визиску, денационалізації та асиміляції [19, 17]. На початку ХХ ст. в Російській імперії слово «український» часто вживалось як синонім слова «селянин» [20, 40]. Через домінування селянства серед українців московити їх зневажливо називали «мужицьким народом», «мужицькою нацією», «уїзними» [21, 33; 22, 394], «хохлами».

Легітимізація комуністичного режиму в Україні, вивіщення люмпен-пролетаріату, творення «нової людини», «советського народу» апіорі не передбачали поваги до землероба, приватної власності, традиційної культури. Селян більшовицькі лідери розглядали крізь призму меншовартості. В. Ленін заявляв, що вони є «безсоромними індивідуалістами», «архаїчними», «забитими»; Л. Троцький називав їх «ворожою селянщиною», «найменш свідомими елементами». Більшовицька парадигма пауперизації та загальної кризи в селянському соціумі відповідала марксистському погляду на соціально-економічний розвиток суспільства, але суперечила реальній ситуації в українському селі, як-от: активна купівля, оренда землі, позитивне ставлення до індивідуально-приватної власності, діяльність громад, сходів, віче-сходів, толок, «сімейних спілок» тощо.

Заступник Наркомзему УСРР В. Качинський (член КП(б)У, 1937 р. заарештований за належність до «антирадянської право-троцькістської організації на Україні»). 14 жовтня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила В. Качинського до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього майна) в радянську добу, характеризуючи непівські селянські господарства, ввів до наукового та публіцистичного обігу терміни «український фермер», «фермерське господарство», яке ототожнював із великим селянським господарством [23, 131]. У СРСР домінувало політичне маркування українських селян: «куркуль», «петлюрівець», «бандит», «бувші люди», «приватник» тощо. Їх мали або «перевиховати», або знищити.

На початку 1920 р. чекісти декларували необхідність створення «нових чекістів-селян» [24], що знову підтверджує незнання прийшлими комуністами, їхніми терористичними угрупованнями української традиційної культури, права, рис національного характеру, традицій землекористування та землеволодіння, самоврядування тощо.

На початку ХХ ст. за заможними російськими селянами закріпилося кліше «кулак». Заможного хutorянина після сталинської аграрної реформи називали не фермером, а «кулаком» і «мироїдом»,

котрий усе прибирав до свого «кулака», забираючи в «мира», тобто общини [25, 74].

Наукового тлумачення категорії «куркуль» у 1920-х рр. офіційно визначено не було, тому під час переписів населення таку категорію окремо не ідентифікували, проте використовували в політичних цілях. Слово «куркуль» стало активним у вжитку «при підготовці кампанії суцільної колективізації села» [26, 8]. В українській мові це слово мало зовсім інше значення, без негативного відтінку, адже в «Словарі української мови», який упорядкував Б. Грінченко, «куркуль» означає: «Пришлий, захожий із другої мѣстности человекъ, поселившійся на постоянное жительство; прозвище, даваемое въ насмѣшку мѣщанами казакамъ черноморцамъ» [27, 330]. Комуністичний режим спотворив значення слова «куркуль» і використав його як тавро на позначення українців-хліборобів.

Марія Гавриш розповідала про свого тата-хазяїна: «Мій тато були хазяїном, у нього було дванадцять десятин землі. Прийшли, забрали геть все чисто: коні, воли, землю, всі садки і ліс забрали, дві клуні забрали – в радгосп поставили. Якісь сорочки, шмаття, чоботи, забрали всі крупы, пашню, навіть де що стояло на печі, на полках в гладушиках, якесь пшоно мама насипали, – геть все чисто вимели» [28, 78]. Її тата назвали «бандітом» і заарештували на два роки тюрми, а членів сім'ї М. Гавриш назвали «куркульською рожею». Павло Балац у своїх спогадах також зазначив, що його тата обзивали «куркульською мордою» [29, 67]. Микита Чернявський засвідчив, що заможних селян ще зневажливо називали «індивідуалами» [30, 130]. Також є багато свідчень про моральне знущання «активістів» і «уповноважених» над людьми, які під час обшуків всіляко обзивали своїх жертв і били, а часто ув'язнювали й катували. Так, згадує Костянтин Зорко: «Уранці представники влади із сільської ради під'їхали підводою, зайшли в хату, шукали скрізь їстівне. Забрали з горища випрані замерзлі сорочки, а потім продавали їх біля сільської ради і пиячили. Один із них заглянув за піч, там у горщику стояло сире просо. «Хлопці, от знайшов», – каже. А батько просить: «У мене дитя мале, то хай жінка куліш зварить». А вони відповіли, що нехай куркульський виродок подихає» [31, 9]. Ганна Кузьмова так згадувала своє дитинство і беззаконня, яке чинили «активісти», які вбили її батька: «... у другому класі мене взяли за комір і вигнали зі школи, мотивуючи тим, що я дочка куркуля, ... Уже тоді, після похорону (тата – авт.), прийшли активісти і залізним шупом обмацали все, що можна було. На мені порвали полотняне платтячко, кинули через поріг на спориш: «Іди, мала сучко! Куркульський прихвостень! Ми вбили твого батька і вб'єм тебе!»» [32, 109–110].

Володимир Верхівський розповів про те, як заможні господарі не хотіли йти в колгоспи: «... міліція стояла в дверях, при свічках і кірасинових лампах. Ну, питання було таке: «Давайте організуємо колгоспи, назвемо їх іменами, то було так назвали Петровського і Калініна», то ось, значить голосувати

давай, то заможні люди, їх називали тоді куркулями, стукали палицями об землю, піднімали палиці вверх і кричали: «Не треба нам цих колгоспів! Усю голоту кормити, голодранців? Я должен здати свого коня, борону, сівалку, не піду я в колгосп!» [33, 94]. Індивідуалізм українського селянина було названо «приватновласницьким егоїзмом» і поставлено завдання зламати хлібороба фізично, морально, психологічно. Комуністичний режим знищив елітарну верству українських землеробів (селян-власників), основу українського парагромадянського селянського суспільства, зруйнував сільськогосподарську, хліборобську культуру. Ментально властивий українцям індивідуалізм («індивідуалізм сімейної спілки») не сприймав колективістського світогляду, притаманного росіянам, сформованого протягом багатьох століть в умовах сільської общини.

Іван Невідомський (учитель) розповів, як у селі Устянівка Шепетівського району на Хмельниччині проводив облаву каральний загін, яким командував один із районних керівників. Загін оточив село, щоб забрати нібито підкуркульників, які підмовили жінок на «бунт». І один чоловік із цього загону вбив карабіном селянина, який перебігав від однієї хати до іншої. Іван Антонович констатує: «Вбили чоловіка, як собаку. І ніхто за нього не відповідав, бо він «дрібний буржуа», «приватник». Так було. А зараз? В період перебудови? Та й зараз не всі очистились від іржі сталінщини і чіпляють селянину різні ярлики. Я вже не кажу про тих міщан-обивателів, які, не помирившись у черзі, вигукують: «Ти, селюк! Деревня!»» [34, 128].

Простежимо, як змінювалося значення слова «куркуль» в українській мові в радянський період і в незалежній Україні. Для цього порівняємо три тлумачні словники української мови. В одинадцятитомному «Словнику української мови» (перший тлумачний словник, що був виданий протягом 1970–1980-х рр.) слово «куркуль» має таке значення: «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники» [35]. Поряд із цим словом є такі спільнокореневі: «куркуленко» (син куркуля), «куркуленчиха» (дружина куркуленка), «куркулик» (має зневажливе забарвлення, зменшене до слова куркуль), «куркулити» (те саме, що розкуркулювати), «куркулиха» (дружина куркуля), «куркулице» (має зневажливе забарвлення, збільшене до слова куркуль), «куркулівна» (дочка куркуля), «куркуляка» (має зневажливе забарвлення, збільшене до слова куркуль), «куркулька» (жіноче до слова куркуль), «куркульня» (збірне до слова куркуль), «куркульство» (клас куркулів; куркулі), «куркульський» (прикметник до слова куркуль; належний куркулеві; який складається з куркулів; властивий куркулеві; такий, як у куркуля). Так, бачимо, що советська влада маркувала, ставила тавро на всій родині «куркуля», не жалюючи ні дорослих, ні дітей.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2007) маємо змінене визначення і з'являється додаткове значення: «Куркуль, -я, ч. 1. іст. Багатий селянин-власник; 2. рози.

Жадібна людина» [36, 599]. Також наведено менше спільнокореневих слів: куркуленко, куркулик, куркулиха, куркулівна, куркулька, куркульство, куркульський, куркуляка. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2009) маємо лише одне трохи змінене визначення слова «куркуль». Отже, «куркуль – багатий селянин-власник, який використовував найману робочу силу» [37, 486], а спільнокореневих слів залишилося ще менше: куркуляка, куркулька, куркульство, куркульня, куркульський. Це свідчить про втрату актуальності цього слова в сучасній українській мові, використання його при написанні наукових праць.

На нинішньому етапі становлення та розвитку демократичної України, формування громадянського суспільства потрібно повернути споконвічний високий статус українського селянина-хлібороба, селянина-фермера, бо це – основа нації, основа збереження і відродження народної культури, виховання тощо. Українська сільська громада була і залишається ключовим багатофункціональним соціальним інститутом українського суспільства, важливою одиницею взаємодії та складовим елементом успішної держави Україна.

Висновки. Українці є представниками аграрної цивілізації з тисячолітньою історією та культурою. Слово «село» має давню етимологію і спорідненість зі слов'янськими мовами. Воно походить із праслов'янської мови. Українське селянство традиційно прагнуло економічної свободи й тяжіло до самоврядних форм управління та господарювання. Історично українців називали орачами, хліборобами, землеробами, оберігачами власної землі тощо.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії українців зневажливо називали «мужицьким народом», «мужицькою нацією», «уїзними», «хохлами». Легітимація комуністичного режиму в Україні, вивищення люмпен-пролетаріату, творення «нової людини», «советського народу» апріорі не передбачали поваги до землероба, існування приватної власності, традиційної української культури. І якщо в Українській Народній Республіці до селян-власників ставилися як до «господарів», «хазяїв», «індивідуалів», «приватників», «фермерів», то більшовицькі лідери розглядали їх крізь призму меншовартості. Успішних (заможних) українських селян-власників після окупації УНР більшовиками совети маркували «куркулями», «глитаями», «бандитами», «петлюрівцями», «бувшими людьми», «дрібними буржуа», «селюками», «мужиками»; дітей «куркулів» совети називали «куркульськими вирождками», «куркульськими мордами», «куркульськими прихвоснями». Советська влада маркувала, ставила тавро на всій родині «куркуля». До села й українських селян ставилися як до чогось другорядного, обслуговуючого, відсталого, «мужичого»; зневажливо називали «селюками», «быками», «деревней» «колхозниками».

Список використаної літератури та джерел:

1. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Родовід, 1999. 560 с.
2. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
3. Маркова С., Шугальова І. Коли той світанок настане? Проекти «світлого майбутнього» і «щасливого дитинства» від комуністичних творців Голодомору. Львів: Література та мистецтво, 2021. 156 с.: іл.
4. Лазуренко В. Висвітлення структури селянського господарства фермерського типу та його ролі в аграрному виробництві у науковій літературі 1920-х рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 21–24.
5. Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
6. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.
7. Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). Черкаси, 2017. 300 с.
8. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич: «Коло», 2018. 576 с.
9. Україна і українці очима світу / упоряд.: О. І. Білик, К. М. Науменко. Київ, 2018. 248 с.
10. Україна і українці очима світу / упоряд.: О. І. Білик, К. М. Науменко. Київ, 2018. 248 с.
11. Маркова С. Сатанів: історія, міфи та легенди (історико-культурологічні нариси, путівник з історичного квестування). Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак А.А., 2018. 96 с.
12. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Харків: Держвидав України, 1925. 71 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1332 с.
14. Етимологічний словник української мови у семи томах / гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 5. 704 с.
15. Успенский Л. Этимологический словарь школьника. URL: lexicography.online/etymology/uspensky/d/derevnya (дата звернення: 15.03.2021).
16. Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского Н. М. URL: <https://lexicography.online/etymology/shansk/y/%D0%B4/%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D1%8F>
17. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. URL: <https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/43089-%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D1%8F>
18. Реєнт О. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. Історичні зошити. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 38 с.
19. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.
20. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 423 с.
21. Грушевський М. Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві. 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р. Твори: у 50 томах / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 4. Кн. I. Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. 432 с.
22. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград: Тип. т-ва «Общественная польза», 1916. Т. II. 707 с.
23. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
24. Галузевий державний архів Служби безпеки України Ф. 16. Спр. 514. Арк. 11–12.
25. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
26. Дніпроенко М. Куркулі. Спогади, свідчення, роздуми. Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. 348 с.
27. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 2. 573 с.
28. Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: ВД «Стилос», 2007. 288 с.
29. Дорош М. Зламаний колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця: Велес, 2003. 128 с.
30. Бледнов С. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. 304 с.
31. Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл. В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. 163 с.
32. Дорош М. Зламаний колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця: Велес, 2003. 128 с.
33. Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: ВД «Стилос», 2007. 288 с.
34. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
35. Словник української мови: в 11 томах / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. Т. 4. Київ: Наукова думка. 840 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови / П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. Київ: Видавництво «Дніпро», 2009. 1329 с.

References:

1. Noll, W. (1999) *Transformatsiya hromadyans'koho suspil'stva: Usna istoriya ukrayins'koyi selyans'koyi kultury 1920–30 rokiu*. [Transformation of Civil Society: Oral History of Ukrainian Peasant Culture in the 1920s–1930s]. Kyiv: Rodovid [in Ukrainian].
2. Markova, S. (2015) *Suspil'no-politychni zminy v ukrayins'komu seli u konteksti formuvannya komunistychnoyi systemy (1917–1933)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. Doctor's thesis. Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ohienko [in Ukrainian].

3. Markova, S., & Shugaleva I. (2021) *Koly toy svitanok nastane? Proyekty «svitloho maybutn'oho» i «shchaslyvoho dytynstva» vid komunistychnykh tvorstiv Holodomoru* [When will that dawn come? Projects of «bright future» and «happy childhood» from communist creators of the Holodomor] Lviv: Literatura ta mystetstvo [in Ukrainian].
4. Lazurenko, V. (2014) *Vysvitlennya struktury selyans'koho hospodarstva fermers'koho typu ta yoho roli v ahranomu vyrobnytstvi u naukoviy literaturi 1920-kh rr.* [Elucidation of the structure of peasant farming and its role in agricultural production in the scientific literature of the 1920s]. *Ukrayins'kyi selyanyn - Ukrainian Peasant*, 14. [in Ukrainian].
5. Nechitaylo, V. *Selyans'ke hospodarstvo fermers'koho typu v Ukrayini: istoriya i suchasnist'* [Peasant farming in Ukraine: history and modernity]. Kamyanets-Podilsky: Axioma [in Ukrainian].
6. Lozovyi, V. (2008). *Ahrarna revolyutsiya v Naddnipyrians'kii Ukrayini: stavlennya selyanstva do vlady v dobu Tsentral'noyi Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918)* [Agrarian revolution in the Dnieper Ukraine: the peasantry attitude to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)]. Kamyanets-Podilsky: PP «Moshak M.I.» [in Ukrainian].
7. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S., & Romanets, N. (2017) «Velykyi perelom» na seli. Final selyans'koyi revolyutsiyi (1929– 1933 rr.) [«Big break» in the countryside. The finale of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy: Cherkas'kyi natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho [in Ukrainian].
8. Marochko, V. (2018). *Entsyklopediya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine] Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
9. Bilyk, O., & Naumenko, K. (Ed.). (2018) *Ukrayina i ukrayintsi ochyma svitu* [Ukraine and Ukrainians in the eyes of the world]. Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho [in Ukrainian].
10. Bilyk, O., & Naumenko K. (Ed.). (2018) *Ukrayina i ukrayintsi ochyma svitu* [Ukraine and Ukrainians in the eyes of the world]. Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho [in Ukrainian].
11. Markova, S. (2018) *Sataniv: istoriya, mify ta lehendy* [Sataniv: history, myths and legends]. Khmelnytsky: Vydavets' FOP Tsyupak A.A. [in Ukrainian].
12. Mirza-Avakyants, N. (1925) *Selyans'ki rozrukhly na Ukrayini 1905–1907 roku* [Peasant devastation in Ukraine in 1905–1907]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrayiny [in Ukrainian].
13. Busel, V. T. (Ed.) (2009). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
14. Melnychuk, O. (Ed.) (2006) *Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy u semy tomakh* [Etymological dictionary of the Ukrainian language in seven volumes]. (Vol.5) Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
15. Uspensky, L. (Ed.) *Etimologicheskii slovar' shkol'nika* [Etymological dictionary of a schoolchild]. Retrieved from lexicography.online/etymology/uspensky/д/деревня [in Russian].
16. Shansky, N. (Ed.) *Etimologicheskii onlayn-slovar' russkogo yazyka* [Etymological online dictionary of the Russian language]. Retrieved from <https://lexicography.online/etymology/shansky/%D0%B4%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D1%8F> [in Russian].
17. Brockhaus, F. & Efron, I. (Ed.) *Entsiklopedicheskii slovar' F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona.* [Encyclopedic Dictionary of F.A.Brockhaus and I.A.Efron]. Retrieved from <https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/43089-%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D1%8F> [in Russian].
18. Reyent, O. (1994). *Bil'shovyzm i ukrayins'ka revolyutsiya 1917–1920 rr. Sproba vyznachennya kharakteru i dynamika sotsial'nykh protsesiv. Istorychni zoshyty.* [Bolshevism and the Ukrainian Revolution of 1917–1920. An attempt to determine the nature and dynamics of social processes. Historical notebooks]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
19. Lozovyi, V. (2008). *Ahrarna revolyutsiya v Naddnipyrians'kii Ukrayini: stavlennya selyanstva do vlady v dobu Tsentral'noyi Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918)* [Agrarian revolution in the Dnieper Ukraine: the peasantry attitude to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)]. Kamyanets-Podilsky: PP «Moshak M.I.» [in Ukrainian].
20. Kravchenko, B. (1997). *Sotsial'ni zminy i natsional'na svidomist' v Ukrayini XX st.* [Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
21. Sokhan, P. (Ed.) (2007) *Promovy na I Vseukrayins'komu selyans'komu z'yizdi u Kyevi. 28 travnya (10 chervnya), 2 (15) chervnya 1917 r.* [Speeches at the First All-Ukrainian Peasant Congress in Kyiv. May 28 (June 10), June 2 (15), 1917]. (Vol. 4. Book. I.). «*Suspil'no-politychni tvory (doba Ukayins'koyi Tsentral'noyi Rady berezen' 1917 – kviten' 1918)*» [Socio-political works (era of the Ukrainian Central Rada March 1917 - April 1918)]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
22. Rusov, A. (Ed) (1916) *Statistika ukrainskogo naseleniya Yevropeyskoy Rossii. Ukrainskiy narod v yego proshlom i nastoyashchem* [Statistics of the Ukrainian population of European Russia. The Ukrainian people in its past and present]. (Vol.2). Petrograd: «Obshchestvennaya pol'za» [in Russian].
23. Markova, S. (2015) *Suspil'no-politychni zminy v ukayins'komu seli u konteksti formuvannya komunistychnoyi systemy (1917–1933)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. *Doctor's thesis.* Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ohienko [in Ukrainian].
24. Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Fund 16. File 514. [in Ukrainian].
25. Markova, S. (2015) *Suspil'no-politychni zminy v ukayins'komu seli u konteksti formuvannya komunistychnoyi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. *Doctor's thesis.* Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ohienko [in Ukrainian].
26. Dniprenko, M. (2009) Kurkuli. Spohady, svidchennya, rozdumy [Kurkuli. Memories, testimonies, reflections]. Dnipropetrovsk: Monolit [in Ukrainian].
27. Hrinchenko, B. (Ed.) (1958) *Slovar' ukayins'koyi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. (Vol.2). Kyiv: Vydavnytstvo Akademiyi nauk Ukayins'koyi RSR [in Ukrainian].
28. Borysenko, V. (2007) *Svicha pam'yati: usna istoriya pro henotsyd ukayintsiv u 1932–1933 rokakh* [Memory Candle: Oral History of the Genocide of Ukrainians in 1932–1933]. Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].
29. Dorosh, M. (2003) *Zlamani kolosky. Publitsystyka. Dokumenty.* [Broken spikelets. Journalism. Documents]. Vinnytsia: Veles [in Ukrainian].
30. Blednov, S. (2008). *Holodomor v Donbasi (1932–1933 rr.): avtors'kyi rozдум, svidchennya, dokumenty* [The Holodomor in Donbass (1932–1933): author's reflection, evidences, documents]. Donetsk: Donbass [in Ukrainian].
31. Shvets', V. (2008) *Ukayins'kyi holodomor: fakty, naslidky, doslidzhennya: Svidchennya ochevidtstiv Zibrani studentamy* [Ukrainian Holodomor: facts, consequences, research: eyewitness accounts collected by students. 4th type. ext. and processing]. Nizhyn: PP Lysenko. [in Ukrainian].
32. Dorosh, M. (2003) *Zlamani kolosky. Publitsystyka. Dokumenty.* [Broken spikelets. Journalism. Documents]. Vinnytsia: Veles [in Ukrainian].

33. Borysenko, V. (2007). Svicha pam'yati: usna istoriya pro henotsyd ukrayintsiv u 1932–1933. [Memory Candle: Oral History of the Genocide of Ukrainians in 1932–1933]. Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].
34. Kovalenko, L. & Manyak, V. (Eds.) (1991). 33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial [famine of 1933: People's Book-Memorial] Kyiv: Radianskyi pys'mennyk [in Ukrainian].
35. Bilodid, I., Buriachok, A., & Dotsenko, P. (Eds.) (1973). Slovnyk ukrayins'koyi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (Vol.4). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
36. Busel, V. (Ed.) (2009). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukraïnskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
37. Movchan, P., Nimchuk, V., & Klichak, V. (Eds.) (2009) Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukraïns'koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] Kyiv: Vydavnytstvo «Dnipro» [in Ukrainian].

Svitlana V. Markova

Doctor of History, associate professor, Director of the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>
e-mail: markova1914@ukr.net

Liliya O. Sheremeta

specialist at the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>
e-mail: lilyok3@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Markova, S. & Sheremeta, L. (2021). Ukrainian peasant-breadwinner: historical and etymological discourse. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 115-121. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Markova-Sheremeta

UKRAINIAN PEASANT-BREADWINNER: HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL DISCOURSE

Introduction. The article analyzes the changing attitude to the Ukrainian peasants-landowners in the Soviet society; compares the etymology of the Ukrainian word «selo» and Russian «derevnya»; traces the dynamics of definitions: «peasant», «master», «goodman» «owner», «individual», «privateer», «farmer», «kurkul» (in the Russian Empire; the Ukrainian People's Republic; the Soviet Union / the Ukrainian SSR) identified the most commonly used Soviet labels of Ukrainian peasants-proprietors: «kurkuls», «kulaks», «bandits», «petlyurovtsy», «former people» (both peasants and intellectuals were called so), «petty bourgeois», etc. The Soviets labeled the children of the «kulaks» as «kurkul's bastards», «kurkul snouts», «kurkul henchmen»; It is traced how the meaning of the word «kurkul» changed in the Ukrainian language during the Soviet period.

The aim is to analyze the etymology of the words «village» (“selo”) and “peasant” in the context of civilizational development of Ukraine; to trace the acquisition of the negative content of the phrases “Ukrainian peasant” (Ukrainian farmer), peasant-proprietor, tiller in the Russian Empire and the Soviet Union /the Ukrainian SSR.

The methodology of the research is based on the principles of historicism; civilizational, interdisciplinary approaches; and the concepts of W. Noll and E. Durkheim. The authors used the method of critical analysis of sources, typological, as well as analysis, synthesis, generalization.

Scientific novelty. For the first time the article made an attempt to synthesize linguistic and historical knowledge in order to trace the changes in the stylistic coloring of the words «village», «Ukrainian peasant» (Ukrainian farmer), peasant-proprietor (master) in the Soviet society.

Conclusions. Ukrainians were representatives of an agrarian civilization with thousands of years of history and culture. The word «village» has a long etymology and kinship with Slavic languages. It comes from the Proto-Slavic language. The Ukrainian peasantry has traditionally sought economic freedom and aspired to self-governing forms of government and economic management. Historically Ukrainians were called ploughmen, breadwinners, tillers, farmers, land guardians and so on.

From the end of the 19th to the beginning of the 20th centuries, Ukrainians in the Russian Empire were disparagingly called «muzhik nation», «hillbilly», «khokhly». The legitimization of the Communist regime in Ukraine, the rise of the lumpen proletariat, the creation of a «new man», the «Soviet people» a priori did not presuppose respect for the farmer, the existence of private property, or traditional Ukrainian culture. And while in the Ukrainian People's Republic the peasant proprietors were treated as «masters», «goodmen», «individuals», «privateers» and «farmers», the Bolshevik leaders viewed them through the prism of inferiority. The successful (wealthy) Ukrainian peasants-proprietors after the Bolshevik occupation of the UPR were labeled «kurkuls», «kulaks», «bandits», «petlyurovtsy», «former people», «petty bourgeois», «rednecks»; the children of «kurkuls» were called «kurkul bastards», «kulak snouts», «kulak henchmen». The Soviets labeled, branded the entire «kurkul's» family. The village and Ukrainian peasants were treated as something secondary, serviceable, backward, «muzhychy»; they were disparagingly called «redneck», «byky», «derevnya».

Key words: Ukraine, farmers, Ukrainian peasants, tillers, peasant-proprietors, goodman, owner.

Received 17.01.2021

Accepted 11.04.2021

УДК 39(477.4):058.244:Чикаленко
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Prysiazhniuk

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Півдня України в поглядах Є. Чикаленка: етнологічний вимір. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 122-127. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Prysiazhniuk

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОГЛЯДАХ Є. ЧИКАЛЕНКА: ЕТНОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Стаття є продовженням дослідження проблеми етнографічних поглядів Є. Чикаленка на українське селянство Півдня України. Принагідно автор розширює методологічний інструментарій наукового пошуку, зокрема залучив до своєї пізнавальної лабораторії низку категорій, які свого часу сформувалися внаслідок творення знань на межі багатьох галузей етнології та інших наук. Цього разу увагу звернено на етноконфесійні, етнолінгвістичні, етнологічні та деякі інші аспекти взаємодії етнокультурних (етноментальних) чинників життєдіяльності «південного» селянства. Проаналізовані в історичній ретроспективі, ці ракурси/властивості відбивають справді унікальний і водночас універсальний світ традиційної української людності на початкових етапах модернізації, що дає підстави для концептуально альтернативних інтерпретацій багатьох подій, явищ, процесів пізньоімперського періоду.

Ключові слова: історіографія, модернізація, політичне замовлення, етнічна самосвідомість, ментально-етичні чесноти, шляхетність.

Постановка проблеми. Пропоновано розвідкою автор прагне поглибити студії поглядів українського діяча кінця XIX – першої чверті XX ст. Євгена Чикаленка на українське селянство Півдня України*. Як з'ясувалося при докладнішому знайомстві зі щоденниковими записами цього відомого патріота України й мецената, які він репрезентував у своїй книзі «Спогади» та деяких інших публікаціях, його міркування й оціночні судження потребують значно ґрунтовнішого аналізу й, відповідно, більш комплексних узагальнень. Слушно нагадати, що в першій статті було зроблено висновок про те, що «цей самобутній селянський світ доцільно вивчати в контексті його ж культурного кола, відповідно тлумачити його дифузю, тобто межі та інтенсивність поширення на культурні кола інших етносів, зокрема німців, євреїв, росіян».

Для вирішення такого складного завдання корисним визнається потенціал етнології, позаяк пізнавальні можливості цієї науки дають змогу актуалізувати й простежити ті грані буття людей «від землі», які нерідко губляться з поля зору дослідника, коли мова заходить про використання традиційних для власне історичної науки сцієнтичних підходів. У дещо ширшому науково-пізнавальному контексті зроблено спробу подолати ту традицію, яка передбачає залежність не лише етнологів, істориків, а й представників інших гуманітарних наук не брати до уваги, точніше надто мало уваги при-

діляти «культурним колам» селянства, зазвичай обмежувати свої гіпотези та наративи вузько соціальними, економічними, політичними, правовими, адміністративними чи, приміром, релігійними аспектами життєдіяльності, де в епіцентрі пізнання перебувають не питання рефлексій селян, а їхні «усталені історичні ролі». До того ж побіжною вадю таких інтерпретацій зазвичай виступає залежність суб'єкта дослідження від власних «механізмів історичного мислення», тобто індивідуальних імперативів, стереотипів, звичок, манер [1, 5]. Апельція до чергових модних епістемологічних практик є тут поширеним явищем. Ба більше, у такому інтерпретаційному полі служителя Клію більше цікавить «не стільки саме... селянство, скільки відповідність (або навпаки) ідейних позицій героя дослідницьким уявленням про змістовне наповнення певного ідейного напрямку» [2, 36; 3, 6–7]. Увагу ж автора привертають алгоритми та загальна культура комунікації сільських людей із природним довкіллям, соціальним оточенням, політичним середовищем (як в обставинах власне традиційного суспільства, так і в умовах активізації на селі процесів модернізації), зміст і характер повсякденних стосунків, також ментально-світоглядні чинники рецептивних рішень і репродуктивних дій, манери повсякденних поведінкових практик, проблеми снобізму, «етнічного» сепаратизму, шляхетності, ідеології та ін. Кожне з цих понять потребує окремого й водночас синтезованого тлумачення. Приміром щодо ідеології, то її доречно розуміти не як науку «про ідеї», тим більше не «систему поглядів певної соціальної групи, класу...», а радше «форми мислення, мотивовані соціальними інтересами;

1 Я 5 5 / 5 0 66 I 5 5 5 3
978GB 5995 5BC C85

(самобутне. – Ю. П.) конструювання ідентичності; соціально необхідні помилки; набір переконань, які програмують соціальні дії...» [2, 37].

Вирішення таких складних завдань мотивує до перманентного вдосконалення методологічного інструментарію, насамперед щодо оптимізації залучення наукових категорій. Окрім уживаних у першій статті логічних понять «етнічний автостереотип», «етнокультурна дистанція», «етнічна ідентифікація», «етнічні експектації», «етногенез», «етнізація», «етносоціологія», «етнопсихологія», «етнічний екстремізм», «етноцентризм», які вочевидь не втрачають своєї продуктивної ролі й у цій розвідці, додатково звертаємо увагу на потенціал інших категорій, а саме: «етноконфесія» (українська селянська спільнота компактно проживала на території південних губерній, суттєво відрізнялася від решти місцевої сільської людності (росіян, німців, євреїв тощо) віросповіданням, системою ціннісних орієнтирів, соціокультурних норм тощо); «етнолінгвістика» (мова, як головний виразник і зберігач культурної інформації в часі, також колективна свідомість, народний менталітет («картина світу»), зрештою, уся культура, її види, форми, жанри – від вербальних (лексичних значень, фразеологізмів, паремій, фольклору) до акціональних (обрядів) і ментальних (звичаїв, вірувань)); «етноекологія» (тут як відображення екологічних чинників у різних елементах селянської культури, а також її вплив на довкілля, соціальне оточення, зокрема й екофільні та екофобні стратегії); «ендогамія» (продовження роду внаслідок шлюбів між генетично чи соціально близькими індивідами). Ці категорії не отримали свого застосування в першій статті, хоча, як переконуємося, видимо спонукають до затребуваного «розширення можливостей міждисциплінарного підходу» [див. : 4; 5, 6–8]. Водночас постає потреба відчутно примножити сферу персональних комунікацій Є. Чикаленка з, так би мовити, «південноукраїнським селянським середовищем». Поряд із А. Боровиком, П. Римарчуком, П. Оправхатою, Я. Псяревым, П. Малинкою та З. Литвиненком «суб'єктами історії» судилося стати селянам Андрієві Кравченку, Дмитрові Лужанському, Гнатіві Кучеренку, Павлові Щербатому, Федорові Кучерявому, Василеві Дехтяренку, Миколі Бурденюку та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знайомство з результатами останніх досліджень засвідчує, що потреба удосконалення методологічних засад та безпосередньо аналізу лишається актуальною (відповідні сюжети подано в першій частині публікації й стосуються вони теоретичних положень Ф. Гребнера, Ф. Боаса, К. Уіслера, П. Киргоффа, В. Шмідта, А. Аппадуря). Зазначене додатково підтверджуємо положеннями статті С. Берегового й О. Силки, які, крім багатьох корисних ідей і практичних порад, містять широкий спектр оцінок «тих чи інших подій життя, культури та людей із ними пов'язаними» [6, 102].

Коротко зупинимося на здобутках та особливостях розвідок, які тематично присвячені етноконфесійним, етнолінгвістичним, етнологічним та ендогамним аспектам запропонованої до аналізу проблематики.

До етноконфесійних студій належать праці М. Кирюшка. У кількох статтях він послідовно простежив негативний вплив на етноконфесійні гурти й спільноту загалом держави (аж до їх нищення), принагідно – на їхню релігійну та інші риси-властивості й окреслив потребу «повернення до природного стану речей» [7, 309]. Особливо конструктивною, на наш погляд, є гіпотеза М. Кирюшка про те, що «релігія не лише символ, а й один із структуроутворюючих елементів... соціальних одиниць». При цьому «ефективність етнозберігаючого впливу релігії визначається зовнішніми щодо релігійної системи чинниками – комплексом соціальних причин» [7, 318].

У публікаціях М. Толстого, які дещо раніше побачили світ, натрапляємо на трактування й використання поняття «етнолінгвістики» у, так би мовити, «широкому» значенні слова. Мова йде про вивчення традиційної духовної культури, психології, міфології та їхнього відображення в усній (діалектній) мові селян. Цінною також є думка про інтегральність культури, яка внаслідок своєї універсальності сутності єднає притаманні їй форми й жанри – власне «діалектне мовлення, вірування, мистецькі практики, ритуали» [8, 13 та ін.].

Підвищений інтерес привертають праці, присвячені комплексному міждисциплінарному вивченню локальних гуртів сільського населення. Навіть вибіркового підходу дає тут змогу простежувати різні сторони повсякдення як складові всієї системи життєзабезпечення селян, водночас – як своєрідні реакції на зміни природних і соціокультурних умов існування. До таких робіт належать студії С. Арутюнова [9]. Цьому досліднику вдалося показати взаємовідносини людини й природи крізь призму культури, у такий спосіб суттєво розширити потенціал соціокультурної парадигми інтерпретації складних суспільних явищ. Очевидно, що у випадку з селянством Півдня України мозаїка комунікативних зв'язків має виглядати напрочуд розмаїто.

Що стосується проблем ендогамії, то вважаємо за доцільне повернутися до окремих положень власних тематичних досліджень. Характерним якраз для сільської людності Катеринославщини, Херсонщини та Таврії (Таврійської губернії) є положення, що «шлюби з росіянками, польками, молдаванками, а тим більше німкенями, євреями, були явищем відносно рідкісним» [10, 351]. Щодо останніх досліджень у цій царині, то тут нашу увагу привертає дисертація Ю. Качан, у якій з'ясовано обставини збільшення чисельності шлюбів та, водночас, розлучень унаслідок, як наголошує авторка, «поширення капіталістичних відносин... зміни суспільних умов життя» [11, 209–210].

І все ж аналіз сучасної історіографії проблеми засвідчує, що дослідники вкрай рідко звертають свої погляди «на селянські візії відомого українського громадського діяча, благодійника, видавця Є. Чикаленка» [12, 151–152]. Однією з причин такого «нехтування» є очевидна відсутність досвіду поєднання переваг інтелектуальної та «масової» історії, творення на цій основі більш досконалих синтезів української спільноти пізньоімперського періоду.

Мета статті: поглибити дослідження різних аспектів життєдіяльності українського селянства Півдня України в спогадах/поглядах Є. Чекаленка, принагідно «оновивши» деякі засади використаного методологічного інструментарію.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо зі з'ясування проблеми ступеня довіри до тих «селянських» сюжетних ліній, що їх Є. Чикаленко запропонував у своїх «Спогадах». Якщо зважити, що він належав до плеяди провідних діячів тогочасної української інтелігенції, до якої входили В. Антонович, М. Лисенко, В. Леонтович, В. Науменко, Б. Грінченко, І. Стешенко, С. Єфремов, М. Старицький, М. Грушевський, Ф. Матушевський, О. Левицький, П. Косач, Є. Трегубов, О. Русов, В. Симиренко, М. Коцюбинський, М. Павловський, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Доманицький, Д. Дорошенко, А. Яковлів, В. Дурдуківський, Ф. Вовк, І. Франко, О. Барвінський, К. Ляхоцький, то передусім варто зважати на очевидну етнічну ідентифікацію себе (самоідентифікацію), тобто ототожнення цією людиною себе зі «свою» ж спільнотою. Повсюдне вживання слів «наша мова», «наш пан», «ми» («нас») засвідчує таку тотожність (щоправда, у «Спогадах» ідентифікація селян поняттям «ми» фігурує і в російсько-імперському контексті – «чи нас поб'ють чи ми поб'ємо (японців у війні, яку протягом 1904–1905 рр. Микола II вів проти Японії. – Ю. П.)») [13, 286]. Вона формувалася на основі «захоплення громадською справою», яка сама по собі спонукала «пана й мецената» (Є. Чикаленка) цікавитися селянським світом, також через збереження найтісніших особистих і родинних контактів діяча з селами Наддніпрянщини, насамперед Херсонщини, а ще з тим «джерелом», із котрого доводилося частенько «черпати гроші для підтримання української справи» [13, 391]. Це означало підтримання майже постійних персональних контактів із «мужиками». Зазвичай спілкування відбувалося на дуже різну тематику – від традиційних господарських турбот, до труднощів, пов'язаних із запровадженням технічно-технологічних інновацій у сільське господарство. Траплялося, хоча й набагато рідше, що «говорили про українську справу» [13, 290 та ін.].

Окремо наголосимо, що ототожнення з сільським простолюдом аж ніяк не означало повної згоди в поглядах на життям загребувані питання: довільні дискусії, а то й гострі суперечки виникали чи не під час кожного спілкування, і така манера поведінки була притаманна обом сторонам – і пред-

ставнику інтелігенції («свідомому українцю»), і селянському загалу [13, 312]. Тут важко дорікнути Є. Чикаленку в надмірній ідеологічній заангажованості та суб'єктивності. Як людина ліберальних і водночас проукраїнських національних поглядів, він досить толерантно й неупереджено осмислював та згодом виписував усі мікросцени, де йшлося про селян, звертав увагу на рівень їхньої освіти, практичні навички, порядність, власне все, що так чи так торкалося характерів знайомих йому «осіб із народу» [14, 172]. Принагідно дякував «добрим господарникам», захоплювався сільськими «самоучками» та «інтелектуалами», не шкодував критичних слів на адресу місцевих «ледарів», «брехунів», «шахраїв» [13, 290].

Належить визнати, що у своїй візії селянства Півдня України (також почасти Полтавщини) Є. Чикаленко виявився залежним від тих світоглядних пріоритетів, які були притаманні інтелігенції його часу. До імперативу «схожості» маємо підстави зарахувати домінацію соціальних аспектів образного мислення сільської людності та, відповідно, уявлень про неї. І хоча мотиви такого збігу вочевидь були дещо різними, ці погляди лишалися досить стійкими. На відміну від поширених тоді марксистських інтерпретацій «виробничих відносин» на селі, Є. Чикаленко не виявляв симпатій до класового підходу (і не лише для нього), надто щодо пояснення очевидних процесів «диференціації села» [13, 275]. Виокремлюючи невеличку кучку «дукарів-кулаків» із загальної маси, він вів мову про селян «середніх по заможності» та незаможних («голоту»), які «зоставалися лише з одними ґрунтами» [13, 275]. Але робив це напрочуд гнучко, прагнув максимально наблизити свої міркування до складних реалій, які могли набути ознак «класової непримиренності» лише в уявленнях ідеологічно заангажованих інтелектуалів. З-поміж іншого вказував, що «між цими шарами селян не можна провести виразних границь, вони не різко відокремлювалися одні від одних. Ретельно описуючи ворожнечу між селянами на соціальному ґрунті («страшенні бійки, навіть душогубства»), вказував, що вони «нікого не дивують, не обурюють, на них дивляться навіть з гумором» [13, 276]. Усе це дає достатньо підстав для того, аби переконатися в «немарксистському» характері міркувань Є. Чикаленка. Ба більше: цитуючи промову одного селянина щодо шляхів вирішення болючого аграрного питання, він наголошував на зворотному: «... Треба такий закон (прийняти в державі. – Ю. П.), щоб в оренду брав землю тільки той, хто сам коло неї робить» [13, 280]. Ці слова засвідчують якщо не спорідненість мислення інтелектуала й селянського загалу, то, принаймні, його велику людську симпатію до пересічних хліборобів, у якій поєднувалося усвідомлено підкреслене розуміння ролі «народу» у вирішенні назрілих на той час і соціальних, і, що важливо, національних завдань.

Як не дивно може здатися тепер, але етнологічний, етноконфесійний, етнолінгвістичний

та інші «синтетичні» підходи до розуміння українського («південноукраїнського») селянства переконливо засвідчують факт його приналежності до традиційного суспільства. Сільська людина як продукт епохи модерності («недавній винахід») тоді ще не сформувалася, а це означає, що приписувати їй риси «знайомої нам людини модерної не варто» [15, 115]. Особливо ризикованими, а десь і шкідливими тут є антропоцентричні гуманістичні тенденції історіописання, більше характерні для наукової репрезентації людей модерного суспільства, тоді як дійсність тогочасного селянського середовища вони видимо викривляють.

Ця властивість виявляла себе в складних життєвих обставинах, які нерідко траплялися (чи розвивалися) всупереч загальним тенденціям історичного поступу. Серед численних фактів із повсякденного життя «південних українців» Є. Чикаленко навів приклад «оселяння» єврея Мошка, якому випало здолати багато життєвих труднощів, аби, зрештою, «поповнити ряди хліборобів» [13, 174–175]. Протягом життя йому судилося бути кантоністом, міщанином, кравцем, фактором, шинкарем, власником невеликої садиби. Маєтність він отримав у подарунок від Є. Чекаленка, проте цілеспрямованістю, працелюбністю, компетентністю, енергійністю, старанністю в господарській справі так і не виявив себе. Серед односельців більше був відомий як персонаж анекдотичних переказів і смішинок. А ось діти його вже «повиростали справжніми хліборобами, що їх не можна було відрізнити від селян: у полі робили як селяни і говорили чистою українською мовою, без усякого акценту» [13, 175]. Справа дійшла навіть до компромісу в релігійному питанні: «один Мошків син... кумував у свого сусіда, Дмитра Мазуренка» [13, 175]. Такі випадки траплялися рідко, але вони свідчили про стійкість і живучість селянського способу життєдіяльності, який, як засвідчить перебіг подій, можна буде зруйнувати лише шляхом радикальної (насилницької) модернізації.

Загалом же у реаліях традиційного суспільства селянська спільнота була спроможною генерувати лише «половинчасті» рішення. Є. Чикаленко це добре розумів. Презентуючи свої думки в «Спогадах», навіть вдався до неординарного порівняння: з одного боку, творчості Т. Шевченка та К. Карого, з іншого – Гете, Байрона. Він назвав українських літераторів «тільки самородними діамантами...» без шліфовки творів, «яка побільшує вартість удесятеро» [13, 184]. Далі пояснив це «відставання» самою долею «мужицької нації», що не мала своєї ні державності, ні навіть школи. На наш погляд, така інтерпретація потребує щонайменше одного принципового уточнення. Справа в тому, що використання терміну «мужицька нація» в такому значенні певною мірою умовне, позаяк у XIX ст. модерної української нації ще не існувало взагалі, тоді як у XX ст. творчу спадщину Шевченка, само-

го Великого Кобзаря почнуть розуміти вже як символи цієї самої нації. Міркуючи все ще в площині літератури, Є. Чикаленко так пояснював свою думку: «Якби Шевченко та Карий одержали російську університетську освіту, то чи не вийшли б вони такими ж російськими письменниками, як Гоголь або Короленко» [13, 184]?

Особливої гостроти набула «етнолінгвістична» проблема, пов'язана з тим, що «російський уряд відверто боявся українського слова, як міг переслідував його» [13, 189]. Своєю чергою це позначалося чи не на всіх заявлених нами аспектах: мова як головний виразник і зберігач культурної інформації в часі; мова як колективна свідомість, народний менталітет («картина світу»); мова як уся культура, її види, форми, жанри. Вкотре Є. Чикаленко зустрівся з цим викликом, коли заходився готувати до друку брошуру про чорний пар (як технологію боротьби з наслідками посухи). На змагання з імперськими чиновниками йому довелося витратити понад п'ять років. Оскільки цього землевласника, мецената й громадського діяча турбував стан справ не лише в його рідних Перешорах, а й на всьому «Півдні Росії» (Півдні України), то він прагнув будь-що видати її українською мовою. Мотивував це практичною стороною справи: «...Російської мови «південні» селяни не розуміють» [13, 190].

Висновки. Етнографічні особливості українського селянства Півдня України кінця XIX – перших десятиліть XX ст., як вони знайшли своє відображення в «Спогадах» Є. Чекаленка, усе ще маловивчена наукова проблема. Для її всебічного дослідження звичайного цитування окремих фраз чи навіть абзаців мемуарів громадського діяча не достатньо. На наш погляд, це питання заслуговує на власне комплексне студіювання, яке, як видається, зумовлене потребою творити новий синтез-наратив десь на межі (за межею) антропологічного (ширше – соціокультурного) підходу. Дві частини розвідки, яку автор присвятив цим завданням, лише почасти дають відповіді на таку затребуваність.

Загалом же виконана в площині переваг етнологічних методологічних практик розвідка додатково обґрунтовує зроблений раніше висновок про історичну унікальність українського селянства, вияв і вагомість якої насамперед очевидні в контексті вирішення завдань актуального модерного націотворення. Цим визначається значення отриманих нами результатів, які в перспективі претендують на творення альтернативної концепції тій, що «збудована» на надмірній залежності істориків, яку вони демонструють стосовно політично замовного чи зумовленого тлумачення минувшини українського селянства.

Фінансування. Автор не отримав жодної фінансової підтримки для проведення досліджень та написання статті.

Список використаної літератури та джерел:

1. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення: моногр. / пер. з польськ. В. Сагана та ін.; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
2. Литвинова Т. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: ЛПРА, 2011. 737 с.
3. Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2019. 80 с.
4. Етнічний довідник. 12.12.2019. URL: <http://ethnography.national.org.ua/glossary/e.html>
5. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галіатовського. Київ: Лаурус; Критика, 2017. 704 с.
6. Береговий С., Силка О. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1917 – 1929 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2020. №1. С. 102–109.
7. Киришко М. Етноконфесійні спільноти України у системі факторів відтворення історичної пам'яті (теоретико-методологічні аспекти дослідження). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2012. Вип. 2. С. 308–319.
8. Толстой Н. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 1995. 509 с.
9. Арутюнов С. Силуэты этничности на цивилизационном фоне: моногр. Москва: НИЦ Инфра-М, 2012. 416 с.
10. Присяжнюк Ю. Історична свідомість та ментальність українських селян на зламі XIX – XX ст. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaszkiłniaka. Rzeszów: Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego*, 2008. S. 348–355.
11. Качан Ю. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України». Запоріжжя, 2018. 298 с.
12. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 151–163.
13. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. 504 с.
14. Бабак М., Найден О., Присяжнюк Ю. Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – XX ст. Київ: ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. 718 с.
15. Вісліч Т. Дослідження домодерну у перспективі постгуманістики. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2016/2017. Вип. 9. С. 113–128.

References:

1. Vzhosek, V. (2012). Istoriiia – Kultura – Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafi. [History – Culture – Metaphor. Non-classical historiography; About historical thinking]. Kyiv: Nika-Center. (in Ukrainian).
2. Lytvynova, T. (2011). «Pomishchyt'ska pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichnyi aspekt). [«Landlord's Truth». The nobility of the Left Bank of Ukraine and the peasants question in the late eighteenth – in the first half of the nineteenth century (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk: Lira. (in Ukrainian).
3. Oryshchenko, R. (2019). Relihiinyi svit ukrainskykh selian druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. [The religious world of Ukrainian peasants the second half of the nineteenth – first third of the twentieth century]. Cherkasy: «Vertikal». (in Ukrainian).
4. *Etnichnyi dovidnyk [Ethnic handbook]*. 12.12.2019. Retrieved from: <http://ethnography.national.org.ua/glossary/e.html>
5. Yakovenko, N. (2017). U poshukakh Novoho neba. Zhyttia i teksty Yoanikiia Galiatovskoho. [In search of the New Heaven. Life and lyrics by Yoanikiia Galiatkovsky]. Kyiv: Laurus; Krytyka. (in Ukrainian).
6. Berehovyi, S. & Sylka, O. (2020). Borys Lazarevskiy pro povsiakdenne zhyttia emihratsii v Paryzhi (za materialamy shhodennyka «Ma Vie»: 1917 – 1929). [Borys Lazarevskiy on the daily life of emigration in Paris (according to the diary «Ma Vie»: 1917 – 1929)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky (Visnyk of Cherkasy University. Series: Historical Sciences)*, №1, 102–109. (in Ukrainian).
7. Kyriushko, M. (2021). Etnokonfesiini spilnoty Ukrainy u systemi faktoriv vidtvorennia istorychnoi pamiaty (teoretyko-metodolohichni aspekty doslidzhennia). [Ethno-confessional communities of Ukraine in the system of factors of reproduction of historical memory (theoretical and methodological aspects of research)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy (Scientific notes of the Institute of Political and Ethno-National Studies named after I. F. Kurasa NAS of Ukraine)*, 2, 308–319. (in Ukrainian).
8. Tolstoy, N. (1885). Yazyk i narodnaya kultura: ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistike [Language and folk culture: essays on Slavic mythology and ethnolinguistics]. Moscow: Indrik, 509. (in Russian).
9. Arutyunov, S. (2012). Siluetyi etnichnosti na tsivilizatsionnom fone: monogr [Silhouettes of ethnicity on a civilizational background]. Moscow: NIC Infra-M, 416. (in Russian).
10. Prysiazhniuk, Yu. (2008). Istorychna svidomist ta mentalnist ukrainskykh selian na zlami XIX – XX st. [Historical consciousness and the mentality of the Ukrainian peasants at the turn of the nineteenth and twentieth centuries]. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku (History – mentality – identity. The place and role of history and historians in the life of the Polish and Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries)*, 348–355. (in Ukrainian).
11. Kachan, Yu. (2018). Evoliutsiia selianskoi simi pivdenoukrainskoho rehionu v konteksti modernizatsiinykh protsesiv kintsia XIX – pershoi chverti XX st. [Evolution of the peasant family of the southern Ukrainian region in the context of modernization processes of the end of the nineteenth – first quarter of the twentieth century]. *Candidate's thesis*. (in Ukrainian).
12. Starovoitenko, I. (2008). Yevhen Chykalenko ta yoho spadshchyna v ukrainskii istoriohrafi [Eugene Chykalenko and his legacy in Ukrainian historiography]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini (Historiographical research in Ukraine)*, 18, 151–163. (in Ukrainian).

13. Chykalenko, E. (1955). Spohady (1861 – 1907) [Memories (1861 – 1907)]. New-York: Ukrainian Free Academy of Sciences in USA. (In USA).

14. Babak, M., Naiden, O. & Prysiazhniuk, Yu. (2014). Silska fotohrafia Serednoi Naddniproianshchyny kintsia XIX – XX st. [Rural photography of the Middle Naddniproianschyna at the end of the nineteenth – twentieth centuries]. Kyiv: Intertechnology-Cherkasy. 718. (in Ukrainian).

15. Vislich, T. (2016 – 2017). Doslidzhennia domodernu u perspektyvi posthumanistyky. [Pre-modern research in the perspective of posthumanism]. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii iistorychnoi nauky (Eidos. Almanakh of theory and history of historical science)*, 9, 113–128. (in Ukrainian).

Yriy P. Prysiazhniuk

Doctor of history, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiazhniuk, Yu. (2021). Ukrainian peasants of the South of Ukraine in the views of E. Chykalenko: ethnological dimension. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 122–127. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Prysiazhniuk

UKRAINIAN PEASANTS OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE VIEWS OF E. CHYKALENKO: ETHNOLOGICAL DIMENSION

Introduction. In this article the author seeks to deepen the study of the views of the Ukrainian figure of the last nineteenth – first quarter of the twentieth century E. Chykalenko to the peasantry of the South of Ukraine.

In essence, this investigation is a continuation of the analysis of a broad scientific problem, which was recently covered in the pages of «Ukrainian Peasant» (Cherkasy, 2019, №22). If in the mentioned article it was concluded that it is expedient to study the original peasant world in the context of its own cultural circle, to interpret its diffusion, namely, the limits and intensity of spread to cultural circles of other ethnic groups (Russians, Germans, Jews, etc.), here the author's attention is drawn to something else, namely – algorithms and the general culture of communication of rural people with the natural environment, social environment, political environment. We are also talking about the content and nature of everyday relations of peasants, mental and ideological factors of their decisions and reproductive actions, manners of everyday behavioral practices, the problem of snobbery, «ethnic» separatism, nobility, ideology.

Purpose. To deepen the research of various aspects of everyday life and activity of the Ukrainian peasantry of the South of Ukraine in the memoirs / views of E. Chykalenko, occasionally «updating» some principles of the used methodological tools.

Methods. The methodological peculiarity of exploration is a set of original categories of ethnological science, which make it possible to discover the everyday life of Ukrainian peasantry, to distinguish and analyze its various aspects – interaction with the natural and social environment, problems of identity, self-esteem, interethnic conflicts, modern transformation, etc.

Results. In his vision of the peasantry of southern Ukraine (also Poltava region), E. Chykalenko proved to be quite dependent on those ideological priorities that were inherent in the Ukrainian intelligentsia of his time. Such problems include grounds for the dominance of social aspects of ideas. These views were quite stable. At the same time, in contrast to the then widespread Marxist interpretations of «production relations» in the countryside, Chykalenko did not sympathize with the class approach to explaining the obvious processes of social stratification of the village.

Originality. The novelty of the study lies in the marked increase in scientific knowledge about the ethnographic features of the Ukrainian (southern Ukrainian) peasantry in the late nineteenth – early decades of the twentieth century, as they are reflected in the «Memoirs» of Eugene Chykalenko. Analyzed in historical retrospect, these features reflect a truly unique and at the same time universal world of the traditional Ukrainian population, which gives grounds for conceptually alternative interpretations of many events, phenomena, processes of the late imperial period.

Conclusion. The study confirmed and enriched the author's earlier conclusion that the Ukrainian peasantry of the late nineteenth and early twentieth centuries, and in this case its so-called «southern» phenomenon, should be imagined and interpreted as a unique historical phenomenon. This uniqueness stems from the truly original cultural and communicative nature, both environmental and social (socio-cultural). All this strengthens the belief in the need to look for an alternative to the still excessive dependence of historians on politically ordered or politically conditioned interpretation of the past of the Ukrainian peasantry.

Key words: historiography, modernization, political order, ethnic identity, mental and ethnic virtues, nobility.

Received 20.12.2020

Accepted 12.05.2021

Аграрна історія в іменах Agrarian history in names

УДК 59(091)(038)(477)«1873/1943»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Onyshchenko

А. О. Онищенко

аспірантка, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук
України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3515-5777>

e-mail: nnsqb@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Онищенко А. О. Внесок професора Іринарха Щоголева (1873–1943) у розроблення української наукової природничої термінології. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 128–133. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Onyshchenko

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ІРИНАРХА ЩОГОЛЕВА (1873–1943) У РОЗРОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Історичну розвідку присвячено дослідженню творчої спадщини видатного українського вченого-ентомолога, професора І. Щоголева. Вперше висвітлено його доробок у природничо-термінотворенні. Джерельна база дослідження охоплює широке коло опублікованих і неопублікованих матеріалів. Її основу складають архівні документи та наукові праці вченого. Поглиблено й доповнено відомості про різні етапи науково-дослідної діяльності І. Щоголева упродовж 1909–1929 рр. у «Гуртку натуралістів» Київського політехнічного інституту, Українському науковому товаристві, Інституті української наукової мови Всеукраїнської академії наук. Доведено його пріоритет у розробленні зоологічної номенклатури. Закладені ним підвалини для розвитку галузі й сьогодні становлять важливе науково-практичне значення.

Ключові слова: Іринарх Михайлович Щоголів, природничо-термінологія, «Гурток натуралістів», термінологічна комісія, Українське наукове товариство, Інститут української наукової мови, зоологічна номенклатура.

Постановка проблеми. На шляху до європейської інтеграції питання української наукової термінології залишаються важливими й актуальними. Від її чіткості та однозначності залежить ствердження нових інноваційних розробок, вироблення освітніх концепцій, популяризація досягнень вітчизняної науки. Дослідження історичного поступу збагачення української наукової мови як засобу розбудови національної науки й освіти становить наукову зацікавленість у контексті вивчення спадщини видатних учених-аграріїв.

Автор ставить за мету дослідити внесок професора Іринарха Михайловича Щоголева (1873–1943) у розроблення української наукової природничої термінології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маємо визнати факт відсутності традиційно широкого кола наукових праць, присвячених заявленій темі дослідження. Ім'я видатного вченого майже на півстоліття зникло з наукового обігу. Лише останнім часом по крихтам зібрана наукова біографія дозволяє реконструювати життєвий шлях професора І. Щоголева. Актуальність здійсненої історичної розвідки не викликає сумнівів.

Виклад основного матеріалу. На українських землях самобутнім шляхом відбувався розвиток природничого термінотворення. Дослідник історії вітчизняної термінологічної справи Г. Холодний зазначав, що на її становлення значний вплив мали «... відмінні обставини політичного й національ-

ного життя... на Великій Україні...» [1, 10]. Перші спроби розроблення української наукової природничої термінології сягають 60-х рр. XIX ст., коли в 1861 р. в часописі «Основа» з'явилася «Заметка о русинской терминологии» М. Левченка [1, 9]. Його підхід базувався на запозиченні іноземного досвіду при формуванні термінології. У 1864–1879 рр. світ побачили шість випусків основоположника української термінологічної справи І. Верхратського «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної». Авторський доробок вирізнявся залученням великої кількості джерел живої народної творчості. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються наукові праці В. Яблоновського «Матеріали до Сільсько-Господарської термінології» та В. Василенка «Опыт толкового словаря народной технической терминологии в Полтавской губ.».

Перші організаційні спроби систематизувати термінологічну працю на українських землях відбулися після політичної відлиги 1905 р. Здійсненими архівними пошуками встановлено, що під час навчання І. Щоголева на сільськогосподарському відділі Київського політехнічного інституту в 1906–1910 рр. наукові гуртки відігравали важливу роль щодо залучення студентства до громадської роботи й поглиблення здобутих знань. У 1906 р. студент І. Щоголів обраний секретарем (писарем) «Гуртка натуралістів» під головуванням О. Янати. Завдяки наполегливій праці членів спільноти вдалося

сформувати розгалужену структуру, що складалася з кількох секцій і комісій. З-поміж них найбільшу наукову зацікавленість становить діяльність Української термінологічної комісії, створеної у 1910 р. за участі С. Веселовського, І. Щоголева та О. Янати. Її основним завданням було «... зібрати якомога повний матеріал з української флори і фауни, життя їх у зв'язку з метеорологічними і ґрунтовими умовами; матеріал з сумісного життя людини, тварин і рослин...», адже «... не знаючи термінології, не можна ні науку вперед просувати, ні передати її здобутки народам» [2, 7].

З'ясовано, що І. Щоголів брав участь в експедиціях із пошуку потрібних матеріалів, що полягала, по-перше, у відборі та систематизації термінологічного матеріалу з друкованих джерел; по-друге, у збиранні народних назв, які лишалися незанотованими. З останнього наукову зацікавленість становили терміни з сільського господарства (ґрунт, сільськогосподарські роботи, машини, знаряддя та їх частини; шкідники і боротьба з ними) та інших галузей природознавства. Вагомим було значення цієї теоретико-практичної роботи. Сільським господарством на той час займалося понад 70 % населення. Однак велося воно нераціонально, а селяни не володіли спеціальними знаннями для підвищення рівня свого господарювання [3, 94]. «Гурток натуралістів» наголошував: «Великоруський хлібороб, опріч порад агронома рідною, зрозумілою мовою, має величезну популярну літературу по хліборобству (агрікультурі), український хлібороб мусить мати діло в більшості з такими агрономами, що або вони його, або він їх до пуття не розуміє» [4, 12]. Фахової літератури було обмаль. Головним недоліком лишалася незрозуміла мова викладення. Суттєвої плутанини завдавали відмінні назви тих чи інших речей у різних куточках України. Для написання книжок зрозумілою простому люду мовою потрібно було зібрати всі ті назви, які були у вжитку. І. Щоголів був залучений до розроблення відповідної схеми дослідження, що в остаточному варіанті складалася з дев'яти пунктів:

1. фіксувати кожну назву на 1/16 великого аркушу звичайного паперу на одній стороні;
2. за можливості доповнювати перекладом російською, німецькою чи латиною;
3. щоразу зазначати від кого почуто;
4. час, коли почуто;
5. місце (губернія, повіт тощо);
6. скільки верст до міста, заводу, колонії;
7. вказувати, як питають, коли купують;
8. додавати, при нагоді, фото, малюнок, модель;
9. ПШ дописувача.

Термінологічна справа була тісно пов'язана зі шкільною освітою: «Хто б не звернувся до справ народної освіти..., він ніяк не може уникнути тієї прозаїчної термінології... Ця потреба буде сама нагадувати про себе, вона буде шукати старих і прокладати нові стежки від наукових скарбів загальнолюдського знання до темного і убогого українського народу крізь ті штучні прірви, що їх намножили всякі шкоди і заборони, поки не збуде над ними постійного мосту одностайної української терміно-

логії та номенклатури, опертої на незламних підвалинах народної освіти» [3, 95]. Таким чином, було визначено засади творення термінологічної справи на українських землях: «... народна основа, примножена надбаннями європейської цивілізації...», та функціональне призначення – «... інтелектуалізація нації» [3, 95].

На додаток, постало ще одне першорядне питання, до розв'язання якого долучився «Гурток натуралістів». Тогочасна природа краю була недостатньо вивченою. З'ясовано, що І. Щоголів був залучений до проекту з вивчення природи України у складі спеціальної Комісії регіональних досліджень «Гуртку натуралістів», до якої також увійшли: В. Богатирев, М. Добровольський, В. Заленський, Ф. Левченко, К. Слефогт, С. Шнесе та О. Яната. Крім того, він виконував обов'язки секретаря під керівництвом професора Г. Арнольда [5]. Природничі розвідки охопили, передусім, Київщину, Полтавщину і Чернігівщину. Здійснювалися географічні, ботанічні, метеорологічні, зоологічні та інші дослідження. Значну увагу приділяли фіксуванню народних оповідань і легенд про різних звірів, мурашок, рослин тощо. До цієї справи залучали якнайширші верстви населення. Так сформувалася Комісія сільської інтелігенції: вчителів, земських діячів тощо. Результати досліджень систематизували і висвітлювали в окремих відбитках і фахових виданнях [6, 235], а на сторінках спеціалізованого журналу «Гуртка натуралістів» – «Природа України» (1910–1911) науково комунікували [7]. Отже, перший досвід майбутнього вченого щодо розроблення природничої номенклатури сповнений наукових пошуків і подорожей, нових знань та накопичення термінологічних матеріалів.

Лише у роки Української революції системно повернулися до розвитку термінологічної справи. Його винесли на розгляд Першого з'їзду природодослідників України (1918), який мав на меті об'єднати у всеукраїнську асоціацію природознавців та установи природничого спрямування. Проте з'їзд не був скликаний спочатку через складні політичні умови влітку 1918 р., а потім внаслідок змін у науково-освітньому середовищі: засновані Вчений комітет Міністерства земельних справ та Українська академія наук стали координаторами в галузі природознавства та інших наук. Однак попередня нарада природодослідників України все-таки відбулася 2–3 серпня 1918 р. в Університеті святого Володимира за програмою запланованого фахового заходу. Працювала спеціальна термінологічна комісія. Встановлено, що в її роботі брав участь І. Щоголів разом із М. Безбородьком, С. Веселовським, Г. Висоцьким, С. Зіхманом, С. Івановим, С. Корнієнком, Б. Лічковим, В. Лучицьким, Є. Маликом, В. Ніколаєвим, К. Осьмаком, В. Різниченком, В. Талієвим, П. Тутковським, О. Фоміним, М. Шарлеманем та О. Янатою [8, 7]. Напрацювання в цій царині знань стали підґрунтям для заснування аналогічного за назвою структурного підрозділу в Українському науковому товаристві (далі – УНТ). Відповідне рішення було прийнято 11 серпня 1918 р. Отже, офіційно сформувався провідний осередок, що мав не лише розробляти наукову природничу термінологію, а й

координувати її здійснення по всій території України.

У жовтні 1918 р. була укладена угода між Міністерством народної освіти Української Держави і термінологічною комісією природничої секції УНТ. Відповідно до документу, комісія отримала замовлення на підготовку словників фізичних термінів, назв рослин і комах в межах шкільних програм. Словники мали бути накладом не менше 5 тис. екземплярів [9]. Паралельно Міністерство народної освіти зареєструвало в Раді Міністрів законопроект про асигнування більших коштів на термінологічну працю.

Термінологічна комісія почала працювати над розробленням української термінології, розділившись на вісім спеціалізованих підкомісій: ботанічну, геологічну, етнографічну, зоологічну, математичну, метеорологічну, фізичну, хімічну і сільськогосподарську [9]. Діяльність термінологічної комісії вирізнялася продуманим науковим підґрунтям. На початку 1919 р. були завершені роботи зі створення методики збирання літературних і термінологічних матеріалів та їх систематизації. Розроблені відповідні інструкції накладом 10 тис. екземплярів як для підкомісій, так і окремих дослідників. Перш за все були опрацьовані відомості, отримані комісією у спадок від різних дореволюційних установ й організацій України й Росії, чия діяльність так чи інакше була пов'язана зі збиранням спеціалізованої термінології. Члени природничої секції І. Щоголів разом з С. Крашенинником працювали над систематизацією матеріалів до словника зоологічної термінології [10]. Зауважимо, що всі картки з літературними та народними відомостями записувалися до інвентарної книги, де окремо подавалося джерело, з якого виписано картку. Це дозволило провадити точний облік використаних джерел і зібраного матеріалу.

У травні 1919 р. у складі природничої секції утворилася літературна комісія, що займалася організацією видавничої частини. Деякий час працювала бібліографічна комісія [11, 40], яка розробляла питання бібліографії природничої літератури на українських землях.

Крім науково-організаційної роботи, увага термінологічної комісії зосереджувалася на обговоренні величезної кількості наукових доповідей з різних галузей природознавства. Лише в 1919 р. відбулося 71 засідання: 21 – президії, 15 – хімічної підкомісії, 4 – зоологічної, 20 – ботанічної, 1 – математичної, 4 – сільськогосподарської і 6 – загальних зборів [12, 98]. З'ясовано, що одним із доповідачів був її член І. Щоголів з повідомленням «Про українську ентомологічну номенклатуру». Він же обіймав посади голови і спеціаліста зоологічної підкомісії, за що отримував щомісячну платню [10]. 13 квітня 1919 р. було засновано агрономічну секцію УНТ. Уже в 1920 р. в її лавах перебувало біля 40 членів і 10 кандидатів. Одним із її членів був І. Щоголів [13].

Напрацювання друкували в «Матеріалах до української природничої термінології та номенклатури». На жаль, світ побачили лише 19 аркушів першого тому вищезгаданого видання [14]. Пощастило видати лише дві окремі відбитки з першого тому: «Словник української фізичної термінології» (1918)

та «Словник української ентомологічної номенклатури» І. Щоголева (1919–1920) [15].

Рис. 1. Титульний аркуш «Словника української ентомологічної номенклатури» І. Щоголева (1918)

Джерело: Щоголів Ір. Словник української ентомологічної номенклатури. Проект/Матеріали до української природничої термінології. Київ: Українське Наукове Товариство, 1918. Т. 1, вип. 2. 78 с.

«Словник української ентомологічної номенклатури», за визначенням його укладача, є «... першою спробою зібрати докупи існуючий матеріал, вибрати з нього найвлучніший...» та «... задовольнити потребу в ентомологічній номенклатурі для наукового й шкільного вжитку на Україні». У виданні використано назви, наведені галицьким дослідником І. Верхратським, який (як уже зазначалося раніше) упродовж тривалого часу вивчав зазначене питання. «... Вражають своєю простотою, художністю і надзвичайною влучністю...», ці назви є витвором генія народного чи художнього пензля шановного вченого» [15, 4]. Також до словника увійшли матеріали термінологічної комісії природничої секції УНТ, що отримала їх у спадок від термінологічних комісій «Гуртка натуралістів» КПІ, членом якого був І. Щоголів, та Агрономічного гуртка Московського сільськогосподарського інституту. Зокрема, знайдено листа термінологічної комісії «Гуртка натуралістів» при КПІ про передачу термінологічних матеріалів УНТ від 4 липня 1918 р. Згідно з ним, Рада термінологічної комісії при КПІ ухвалила

«... передати всі термінологічні матеріали, що досі тільки переходили в Українському Науковому Товаристві в його повне розпорядження, а zarazом передати й той фонд на видання цих матеріалів...» обсягом 400 крб. [16].

Редагування словника виконала зоологічна підкомісія термінологічної комісії УНТ у складі І. Щоголева та зоологів Є. Малика і М. Шарлеманя. Літературні корективи зробила філологиня О. Курило. Це видання мало стати підґрунтям до укладання повного словника української наукової ентомологічної номенклатури.

З 1 червня 1921 р. УНТ об'єдналося з УАН. Праця термінологічної комісії перейшла до Природничого відділу Інституту української наукової мови УАН шляхом злиття академічних і товариських термінологічних установ [11]: «... аксіомою стає формула, що добра наукова термінологія є ознака культурної дотягlosti народу, то для нас не меншу очевидність має формула обернена: розвиткові науки та її засвоєнню у великій мірі повинна сприяти наукова мова й наукова термінологія» [17]. Здійснені архівні пошуки засвідчили про подальшу діяльність професора І. Щоголева у складі термінологічної комісії [18] як голови її зоологічної підкомісії [19]. Історичною розвідкою також відкрито той факт, що він був дійсним членом зоологічної секції [20] та її головою з часу організації й до реорганізації установи в 1929 р. Встановлено, що І. Щоголів працював спочатку секретарем президії природничого відділу Інституту української наукової мови з 11 серпня 1918 р. по 21 березня 1919 р., а з 21 березня 1919 р. до 25 січня 1925 р. – заступником голови професора О. Яната [21, 26]. Останні два з половиною роки (1927–1929 рр.) природничий відділ, крім президії і ради, обирав ще ревізійну комісію, до складу якої входив також професор І. Щоголів [21, 27].

Встановлено, що в 1922 р. І. Щоголів виступив із плановою доповіддю на засіданні II відділу УАН щодо справи боротьби зі шкідниками сільського господарства [22]. Зоологічна підкомісія під проводом І. Щоголева зосереджувалася над опрацюванням матеріалів для словника зоологічної номенклатури. Серед напрацьованих наприкінці 1923 р. – завершення першої частини «Словника номенклатури хребетних» й опрацювання номенклатури української фауни хребетних. За сприяння вченого, який наприкінці 1918 р. заснував й до 1925 р. очолював зоологічну секцію Сільськогосподарського наукового комітету України (1918–1927), при при-

родничому відділі інституту було створено окремий сільськогосподарський відділ. Його координуванням безпосередньо опікувався вищезазначений комітет.

У середині 1924 р. справа з українською науковою мовою і термінологією набула загальнодержавного характеру. У Харкові заснували Комітет допомоги українській науковій мові. До розроблення його статуту долучили й професора І. Щоголева. На організаційних зборах 15 червня 1924 р. у залі засідань Раднаркому під головуванням В. Чубаря основним доповідачем виступив представник Інституту української наукової мови при ВУАН, голова природничого відділу професор О. Яната. Новостворений комітет мав стати широким «Товариством допомоги розвитку та поширенню української наукової мови» з центром у Харкові та філіями в інших містах України [23, 248].

Увага І. Щоголева в 1925 р. зосереджувалася навколо «Словника природничої термінології». Його підрозділу належало відпрацювати зоологічний складник. Робота виконувалася вправно, однак нестача фінансування гальмувала видавничий процес. Вищезазначений словник був надрукований лише в 1928 р. [24].

У 1927 р. світ побачили дві частини «Словника зоологічної номенклатури», відредаговані зоологічною секцією природничого відділу Інституту української наукової мови ВУАН, а в наступному 1928 р. – третя частина – «Назви безхребетних тварин» за авторством І. Щоголева та С. Паночіні [25]. Крім словників, І. Щоголів редагував рукописи різних наукових праць та підручників в частині термінології і наукової мови.

Висновки. Вивчення життєвого шляху видатного вченого-ентомолога, педагога, професора І. Щоголева дозволило відкрити нову віху його творчості: участь у розробленні української наукової природничої термінології. Ще за студентських років він долучився до термінологічної справи, зумів зорганізувати однодумців й упорядкувати здобуті знання в термінологічних і номенклатурних словниках, які не втратили свого значення до сьогодні. Доробок ученого у формуванні повноцінної фахової номенклатури становить цінне джерело вивчення історичного поступу вітчизняної природничої науки. Досліджування надбань попередників в галузі термінотворення є на часі, адже в світлі нового закону про мову всі галузі науки й техніки потребують систематичної термінологічної праці задля того, аби посісти належне місце на світовій арені.

Список використаної літератури та джерел:

1. Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник Інституту Української Наукової Мови*. 1928. Вип. 1 С. 9–20.
2. От «Комісіїи Областного Изследования» «Кружка натуралистов» при Киевском политехническом институте. *Природа Украины*. 1911. Вып. 1. С. 7–10.
3. Гамалія В. О. А. Яната та його діяльність в галузі української природничо-наукової термінології: монографія. Київ: АН ВШ України, 2006. 222 с.: іл.
4. Від Термінологічної комісії. *Природа України*. 1911. Вып. 1. С. 11–13.
5. Товариство дослідників природи України. *Рада*. 1910. № 70. С. 2.

6. Лебедєв А. Зоологічна лабораторія за 25 років існування. *Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інституту XXV років: 1898–1923: ювілейний збірник*. Київ: Держ. трест «Київ-Друк», 1924. С. 234–238.
7. Журнал «Природа України». Рада. 1910. № 69. С. 2.
8. Термінологічна Комісія Народи (Винятка з протоколів). *Вісти природничої секції Українського Наукового Товариства*. Київ: Друкарня УНТ, 1918–1919. Т. 1. С. 7–16.
9. Осьмак К. Сільсько-господарська українська термінологія. *Вістник громадської агрономії*. 1918. № 1. С. 23–24.
10. Звіт про діяльність Термінологічної комісії Природничої секції Українського наукового товариства в 1919 році. *Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. X. Спр. 31902. Арк. 10–11 зв.
11. Різниченко В. Природнича течія в Українському Науковому Товаристві в Києві. *Україна*. 1929. Кн. 32. С. 38–41.
12. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. Київ, 1998. 242 с.
13. Справоздання про діяльність Агрономічної секції Українського наукового товариства 24 березня 1921 р. *Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. X. Спр. 31933. Арк. 1–1 зв.
14. Яната О., Полонський Х. Від Природничого Відділу. *Курйло О. Словник хемічної термінології (проект) / Матеріали до української природничої термінології та номенклатури*. Т. III. Київ: Держвидав України, 1923. С. 3.
15. Щоголів Ір. Словник української ентомологічної номенклатури. Проект / Матеріали до української природничої термінології. Київ: Українське Наукове Товариство, 1918. Т. 1, вип. 2. 78 с.
16. Лист Термінологічної комісії «Кружка натуралістів» при Київському політехнічному інституті про передачу термінологічних матеріалів Українському Науковому Товариству в Києві від 4.VII. 1918. *Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. X. Спр. 31899. Арк. 4–4 зв.
17. Холодний Гр. Стан та перспективи наукової роботи Інституту наук. мови (Доповідь керівника ІУНМ Гр. Холодного Раді Академії 5-го листоп. 1928 р.). Київ, 1928. С. 11.
18. Інститут української наукової мови. *Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві 1923 р.* (3 нагоди п'ятирічного існування Академії наук, 1918–1924). Київ, 1924. С. 387–389.
19. Склад Термінологічної комісії Відділу природничих наук Українського наукового товариства. *Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. X. Спр. 31902. Арк. 10–11 зв.
20. Список членів Зоологічної секції колишнього Українського наукового товариства на 1 червня 1921 р. *Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. X. Спр. 32017. Арк. 1.
21. Калинович Ф. Природничий відділ ІУНМ. Вісник Інституту Української Наукової Мови. 1928. Вип. II, Додаток (окрема пагінація). С. 1–27.
22. Перелік доповідей співробітників установ Академії наук України. *Історія Академії наук України (1918–1923): документи і матеріали*. Київ: Наук. думка, 1993. С. 559.
23. Т-во допомоги розвитку та поширення української наукової мови. *Червоний Шлях: громадсько-політичний і літературно-науковий місячник*. 1924. № 6. С. 248–249.
24. Полонський Х. Словник природничої термінології (проект) / *Матеріали до української термінології та номенклатури*. Харків: Держвидав. України, 1928. Т. XI. 262 с.
25. Щоголів І., Паночіні С. Словник Зоологічної Номенклатури. Ч. III. Назви безхребетних тварин (Проект) / *Матеріали до української природничої термінології та номенклатури*. Т. VI, Вип. 3. Київ: Держвидав. України, 1928, 186 с.

References:

1. Holodnyi, H. (1928). *Do istoriyi organizatsiyi terminologichnoyi spravy na Ukrayini*. [To the history of the organization of terminological work in Ukraine]. *Visnyk Instytutu Ukrayinskoyi Naukovoyi Movy* [Bulletin of the Institute of Ukrainian Scientific Language]. 1, 9–20. [in Ukrainian].
2. (1911). *От «Komissii Oblastnogo Izsledovaniya» «Kruzhka naturalistov» pri Kievskom politehnicheskome institute* [From the «Commission for Regional Research» «Circle of Naturalists» at the Kiev Polytechnic Institute]. *Priroda Ukrainy* [The Nature of Ukraine]. 1, 7–10. [in Russian].
3. Hamaliya, V. (2006). *O.A. Yanata ta yoho diyal'nist' v haluzi ukrayins'koyi pryrodnycho-naukovoyi terminolohiyi*. [O.A. Yanata and his activity in the field of Ukrainian natural science terminology]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. (1911). *Vid Terminolohichnoyi komisiyi*. [From the Terminology Commission]. *Pryroda Ukrainy*. [The Nature of Ukraine]. 1, 11–13. [in Ukrainian].
5. (1910). *Tovarystvo doslidnykiv pryrody Ukrayiny*. [Society of Nature Researchers of Ukraine]. *Rada*. [Council]. 70. [in Ukrainian].
6. Lebedyev, A. (1924). *Zoolohychna laboratoriya za 25 rokiv isnuvannya*. [Zoological laboratory for 25 years of existence]. *Kyivskiy kyy politekhnychnyy i Kyivskiy kyy sil's'ko-hospodars'kyy instytutu XXV rokiv: 1898–1923*. [Kyiv Polytechnic and Kyiv Agricultural Institutes of the XXV years: 1898–1923: anniversary collection]. Kyiv. 234–238. [in Ukrainian].
7. (1910). *Zhurnal «Priroda Ukrainy»*. [The journal «Nature of Ukraine»]. *Rada*. [Council]. 69, 2. [in Russian].
8. (1918–1919). *Terminolohichna Komisiya Narady (Vynyatkaz protokoliv)*. [Terminological Commission of the Meeting (Exceptions to the minutes)]. *Visty pryrodnychoyi sektiyyi Ukrayins'koho Naukovoho Tovarystva*. [News of the natural section of the Ukrainian Scientific Society]. Kyiv. 1, 7–16. [in Ukrainian].
9. Osmak, K. (1918). *Silskohospodars'ka ukrayinska terminolohiya*. [Agricultural Ukrainian terminology]. *Visnyk hromadskoyi ahronomiyi*. [Bulletin of Public Agronomy]. 1, 23–24. [in Ukrainian].
10. Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine nd a V.I. Vernadsky]. F. X. Spr. 31902. Arc. 10–11 [in Ukrainian].
11. Riznychenko, V. (1929). *Pryrodnycha techiya v Ukrayins'komu Naukovomu Tovarystvi v Kyyivi*. [Natural flow in the Ukrainian Scientific Society in Kiev]. *Ukrayina* [Ukraine]. 32, 38–41. [in Ukrainian].
12. Onopriyenko, V., Rejent, O. & Shcherban, T. (1998). *Ukrayinske naukove tovarystvo: 1907–1921 roky*. [Ukrainian Scientific Society: 1907–1921]. Kyiv, 242. [in Ukrainian].
13. Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine nd a V.I. Vernadsky]. F. X. Spr. 31933. Arc. 1 [in Ukrainian].
14. Yanata, O., Polonsky, H. (1923). *Vid Pryrodnychoho Viddilu. Kurylo O. Slovnyk khemichnoyi terminolohiyi (proyekt)*. [From the Department of Natural Sciences. Kurylo O. Dictionary of chemical terminology (project)]. Kyiv. III. 3. [in Ukrainian].
15. Shchogoliv, Ir. (1918). *Slovnyk ukrayins'koyi entomolohychnoyi nomenklyatury. Proyekt*. [Dictionary of Ukrainian Entomological Nomenclature. Project]. Kyiv: Ukrainian Scientific Society. 1918. 1. 2, 78. [in Ukrainian].
16. Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine nd a V.I. Vernadsky]. F. X. Spr. 31899. Arc. 4 [in Ukrainian].
17. Holodnyi, H. (1928). *Stan ta perspektyvy naukovoyi roboty Instytutu nauk. Movy (Dopovid kerivnyka IUNM Hr. Kholodnoho Radi Akademiyi 5-ho lystop. 1928 r.)*. [Status and prospects of scientific work of the Institute of Sciences. languages (Report of the head of IUNM Gr. Kholodny to the Academy Council on November 5, 1928)]. Kyiv. 11. [in Ukrainian].
18. (1924). *Instytut ukrayins'koyi naukovoyi moyi. Zvidomlennya Vseukrayinskoyi Akademiyi nauk u Kyyevi 1923 r. (Z nahody pyatyrichnoho isnuvannya Akademiyi nauk, 1918–1924)*. [Institute of Ukrainian Scientific Language. Report of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv in 1923 (On the occasion of the five-year existence of the Academy of Sciences, 1918–1924)]. Kyiv. 387–389. [in Ukrainian].
19. Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine nd a V.I. Vernadsky]. F. X. Spr. 31902. Arc. 10–11. [in Ukrainian].

20. Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine nd a V.I. Vernadsky]. F. X. Spr. 32017. Arc. 1. [in Ukrainian].
21. Kalinovich, F. (1928). *Pryrodnychyy viddil IUNM*. [Natural Department of IUNM]. *Visnyk Instytutu Ukrayins'koyi Naukovoyi Movy* [Bulletin of the Institute of Ukrainian Scientific Language]. II, Appendix (separate pagination). 1–27. [in Ukrainian].
22. (1993). Perelik dopovidey spivrobitnykiv ustanov Akademiyi nauk Ukrayiny. [List of reports of employees of institutions of the Academy of Sciences of Ukraine]. *Istoriya Akademiyi nauk Ukrayiny (1918–1923): dokumenty i materialy* [History of the Academy of Sciences of Ukraine (1918–1923): documents and materials]. Kyiv. 559. [in Ukrainian].
23. (1924). *T-vo dopomohy rozvytku ta poshyrennya ukrayins'koyi naukovoyi movy*. [Society for Assistance in the Development and Dissemination of the Ukrainian Scientific Language]. *Chervonyy Shlyakh* [Red Way]. 6, 248–249. [in Ukrainian].
24. Polonsky, H. (1928). *Slovnnyk pryrodnychoyi terminolohiyi (proyekt)*. [Dictionary of natural terminology (project)]. Kharkiv. XI. 262. [in Ukrainian].
25. Shchogoliv, I., Panochini, S. (1928). *Slovnnyk zoolohychnoyi Nomenklatury* [Dictionary of Zoological Nomenclature. Part III. Names of Invertebrates (Project)]. VI. 3, 186. [in Ukrainian].

Anastasia O. Onyshchenko

post-graduate student, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3515-5777>

e-mail: nnsbg@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Onyshchenko, A. (2021). The contribution of professor Irynrakh Shchogoliv (1873–1943) in the development of Ukrainian scientific natural terminology. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 128–133. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Onyshchenko

THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR IRYNARKH SHCHOGOLIV (1873–1943) IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC NATURAL TERMINOLOGY

Introduction. *On the way to European integration, issues of Ukrainian scientific terminology remain important and relevant. The approval of new innovative developments, the development of educational concepts and the popularization of the achievements of domestic science depend on its clarity and unambiguity. Scientific interest is to study the historical progress of the enrichment of the Ukrainian scientific language as a means of developing national science and education in the context of studying the heritage of outstanding agricultural scientists.*

Purpose of the article is to investigate the contribution of Professor Irynrakh M. Shchogoliv (1873–1943) to the development of Ukrainian scientific natural terminology.

Methods. *The methodology is based on the general scientific principles of historical knowledge: historicism, objectivity, systematization, complexity, scientificity, multifactoriality and comprehensiveness. In addition, important importance is attached to the use of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), interdisciplinary (statistical, bibliographic) and historical (problem-chronological, descriptive, historical-systemic, comparative-historical, periodization, personalization). Methods of source and archival analysis are also involved in the research process.*

Results. *The first organizational attempts to systematize terminological work in the Ukrainian lands took place after the political thaw of 1905. Archival research has shown that during I. Shchogoliv's studies at the agricultural department of the Kyiv Polytechnic Institute in 1906–1910, scientific circles played an important role in attracting students to the community work and deepening of the acquired knowledge. In 1906, student I. Shchogoliv became a secretary (clerk) of the «Circle of Naturalists» under the leadership of O. Yanata. The greatest scientific interest is the activity of the Ukrainian Terminological Commission, established in 1910 with the participation of S. Veselovsky, I. Shchogoliv and O. Yanata. We have found out that I. Shchogoliv took part in expeditions to select and systematize the terminological material from printed sources and collect folk names that remained unnoticed. I. Shchogoliv was involved in a project to study the nature of Ukraine as part of a special Commission for Regional Studies of «Circle of Naturalists». In addition, he served as its secretary.*

During the Ukrainian revolution, Professor I. Shchogoliv worked in the Ukrainian Scientific Society as a member of the natural and agronomic sections. He systematized the materials for the dictionary of zoological terminology. In 1918, I. Shchogoliv's «Dictionary of Ukrainian Entomological Nomenclature» was published.

In 1927, two parts of the «Dictionary of Zoological Nomenclature» were edited by the zoological section of the Natural Sciences Department of the Institute of Ukrainian Scientific Language of the Ukrainian Academy of Sciences, and in 1928 – the third part – «Names of Invertebrates» by Professor I. Shchogoliv and S. Panochini. In addition, Professor I. Shchogoliv edited manuscripts of various scientific works and textbooks in terms of terminology and scientific language.

Originality. *We have investigated Shchogoliv's heritage in natural terminology for the first time in historical science. The source base of the study covers a wide range of published and unpublished materials, archival documents and scientists' scientific works. His research activity in this field was during 1909–1929 in the «Circle of Naturalists» of the Kyiv Polytechnic Institute; the Ukrainian Scientific Society; the Institute of the Ukrainian Scientific Language of the All-Ukrainian Academy of Sciences. We have proved his priority in the development of zoological nomenclature.*

Conclusions. *The study of scientific heritage of the outstanding scientist-entomologist, teacher, professor I. Shchogoliv allowed to open a new milestone of his work: participation in the development of Ukrainian scientific natural terminology. While still a student, he joined the terminology deed, managed to organize like-minded people and organize the acquired knowledge in terminological and nomenclature dictionaries, which have not lost their significance to this day. The achievements of the scientist in the formation of a full-fledged professional nomenclature is a valuable source for studying the historical progress of domestic natural science. Research on the achievements of predecessors in the field of term formation is timely, because in the light of the new law on language, all branches of science and technology need systematic terminological work in order to take its rightful place on the world stage.*

Key words: *Irynrakh Mykhailovych Shchogoliv, natural terminology, Circle of Naturalists, Terminology Commission, Ukrainian Scientific Society, Institute of Ukrainian Scientific Language, Zoological Nomenclature.*

Received 25.02.2021

Accepted 05.04.2021

І. В. Пятницькова

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Пятницькова І. В. Спогади М. П. Балліна, М. В. Левитського, В. С. Нагірного про кооперативний рух України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 134-138. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Piatnytskova

СПОГАДИ М. П. БАЛЛІНА, М. В. ЛЕВИТСЬКОГО, В. С. НАГІРНОГО ПРО КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Автором проаналізовано спогади кооператорів України другої половини XIX – початку XX ст. М.П. Балліна, М.В. Левитського, В.С. Нагірного. У них розкрито заснування перших кооперативних товариств, описано труднощі та перепони на шляху розвитку кооперативного руху. Висвітлено біографічні дані кооператорів, їх захоплення та власне бачення кооперації. Автором визначено, що інформаційний потенціал аналізованих джерел виходить за межі проблематики кооперативного руху і дозволяє вивчити загальний розвиток подій в історії України другої половини XIX – початку XX ст., поступ українського національного відродження, культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції.

Ключові слова: М. П. Баллін, М. В. Левитський, В. С. Нагірний, спомини, кооперація, історія України другої половини XIX – початку XX ст.

Постановка проблеми. В умовах соціально-економічних трансформацій другої половини XIX – початку XX ст. кооперативний рух набув широкого розвитку на українських землях. Його важливість та значущість як однієї із адаптивних форм економіки сучасності. Вивчаючи різні аспекти кооперативного руху дослідники здебільшого спиралися на законодавчі акти, документи органів місцевої влади, статистичні дані, діловодну документацію кооперативних установ, періодичні видання. Разом із тим, найменш представленими у наукових дослідженнях із історії кооперативного руху є джерела особистого походження, зокрема спогади кооператорів. Вони мають винятково важливе значення у відтворенні цілісної картини зародження та розвитку кооперативного руху в Україні, адже містять цінний фактографічний матеріал, оціночні судження авторів щодо розвитку кооперації та дають можливість сформулювати уявлення про теоретичні погляди їх авторів.

У пропонованій науковій розвідці вивчено спогади одних із перших теоретиків та практиків українського кооперативного руху М.П. Балліна, М.В. Левитського, В.С. Нагірного.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Означена проблема не була комплексно досліджена в історіографії. У межах дисертаційного праці особові джерела В.М. Левитського вивчав В.Б. Вовченко [1]. В.М. Ковальчук проаналізував бібліотечну, книговидавничу та культурно-просвітницьку діяльність М.П. Балліна [2]. До споминів В.М. Левитського та М.П. Балліна звертався І.А. Фареній, досліджуючи їх життєвий шлях та внесок у розвиток кооперативного руху [3, 4]. Життєвий шлях В.С. Нагірного із залученням його споминів був проаналізований у публікації Г. Бобош [5].

Мета дослідження полягає в аналізі спогадів М.П. Балліна, М.В. Левитського, В.С. Нагірного про розвиток кооперативного руху в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Важливим джерелом до вивчення історії кооперативного руху в Україні є спогади одного із перших кооператорів Наддніпрянської України Миколи Петровича Балліна «П'ятдесят років мого життя. Розвиток моїх соціальних стремлень», написаних у 1890–1902 рр. Як і більшість його творів, вони залишаються неопублікованими та зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі Інститут рукописів НБУВ) [6]. Винятковість джерела полягає у тому, що його автор детально описав обставини заснування першого в Україні споживчого товариства та відтворив еволюцію власного бачення кооперативного руху.

Беручи до уваги зміст спогадів, М. П. Баллін прийшов до кооперативних поглядів поступово. Вже з часом вони стали сенсом його життя. Переїхавши до Харкова, він активно долучився до громадського життя міста, ввійшов до складу різних культурно-просвітницьких товариств. До ідеї відкриття першого в Наддніпрянській Україні споживчого товариства М. П. Баллін поставився з певною обережністю. У «П'ятдесят років мого життя. Розвиток моїх соціальних стремлень» він зазначив, що ініціатором створення першого споживчого товариства в Харкові був студент математичного факультету Харківського університету Олександр Андрійович Брілліантов. На захоплення кооперативними ідеями молодого хлопця вплинула подорож за кордон та знайомство з ідеями Ш. Фур'є [6, 138-140].

За споминами М. П. Балліна, повернувшись до Харкова, О. А. Брілліантов полишив навчання та почав вдаватися до різних фінансових ініціатив.

Першою із них була фотостудія. Згодом, за порадою відомого промисловця, а на той час лише власника чайного магазину, О.К. Алчевського, О.А. Бріліантов відкрив товариство взаємного кредиту. М. П. Баллін та його дружина стали його членами, зробивши суттєвий для того часу грошовий внесок [6, 140].

Вже після заснування цього товариства О. А. Бріліантов вирішив створити споживчий кооператив. У його організації йому допомагали місцевий громадський діяч Е. С. Гордієнко, товариші по університету Д. С. Лесевицький, Л. І. Пшенецький. Більше п'ятдесяти осіб підписали статут Харківського споживчого товариства. М. П. Баллін теж був присутнім на установчих зборах, але документи не підписував. «Я не підписував, тому, що не бував на зборах, розраховував підписати тоді, коли товариство буде затверджене» [6, 141]. Разом із тим, певною мірою виправдовуючись, М. П. Баллін пояснив своє зволікання контролем за його діяльністю з боку владних структур: «Оскільки керівництво на мене дивилося косо, я не хотів своїм підписом турбувати керівництво» [6, 141].

У 1866 р. статут Харківського споживчого товариства був затверджений. М. П. Баллін брав активну участь у його роботі. Його обрали членом комітету спостерігачів товариства, він подавав рекомендації щодо вдосконалення роботи об'єднання. «У цей час почалася моя свідомо кооперативна робота. Ця робота стала метою мого життя», – зазначив Микола Петрович [6, 173].

М. П. Баллін намагався більше дізнатися про кооперацію, її теоретичні основи та практику реалізації. З цією метою він відвідав Санкт-Петербург, Москву, познайомився із російськими кооператором М.В. Верещагінін. У 1869 р. відвідав Берлін, Гамбург, міста Англії з метою вивчення кооперації, що знайшло відображення у його споминах [6, 175-181].

Результатом тривалого вивчення стало формування власних поглядів на кооперацію. Концепція М. П. Балліна щодо кооперації доволі ідеалістична, певною мірою навіть утопічна. Їй властиві соціалістичні ідеали справедливості та рівності, заперечення насильства, мирний шлях реформ та просвітництва. У ній він вбачав не лише ефективний спосіб адаптації до розвитку товарно-грошових відносин, а й шлях до майбутньої, побудованої на ідейно-моральних принципах загальної кооперації.

За Миколою Васильовичем Левитським в історіографії закріпилося прізвище «артільного батька». Проте його діяльність не обмежувалася заснуванням землеробських та ремісничих артільей. Він активно займався громадською, культурно-просвітницькою, літературно-публіцистичною діяльністю. Водночас залишався послідовним прибічником ідей українського національного відродження. Свій життєвий шлях, захоплення ідеями кооперації М. В. Левитський виклав у «Спогадах з минулого. Автобіографічний начерк», які також зберігаються в Інституті рукописів НБУВ.

У творі Микола Васильович детально описав свою юність, навчання у жіночому пансіоні Фортенглера у Єлизаветграді, Золотопольській прогімназії, Більській гімназії на Холмщині, до якої вступив у 1879 р. У ній Микола Васильович почав захоплюватися творами М. О. Добролюбова, М. Г. Черншевського, М. П. Драгоманова, Ф. Лассаля [7, 23-26]. Соціалістичний зміст творів сформував підґрунтя до захоплення кооперативними ідеалами. «...Під впливом прочитаних книг та власних роздумів я поступово приходив до думки, що основою народного благополуччя є народна самодіяльність, самопоміч», – писав М. В. Левитський [7, 26].

До цього часу належать перші спроби на практиці реалізувати кооперативні принципи. У вересні 1878 р. М. В. Левитський разом зі своїми товаришами по навчанню організував спільну ідальні та гуртову оренду помешкання. «Купили, що треба і кооператив був готовий. Дуже добре і головне дешево нам жилося» [7, 28]. Разом із тим М. В. Левитський акцентував увагу, що вже на тому етапі поліція стежила за ним та за спільною ідальнею, називаючи її «гніздом соціалізму».

У 1879 р. Микола Васильович вступив на медичний факультет Московського університету. Проте навчання не було тривалим. У 1880 р. його виключили з університету за участь в антиурядових виступах і примусово відправили додому у с. Федвар на Херсонщині. Він був позбавлений права продовжувати навчання у будь-якому навчальному закладі. Але все ж у 1881 р. М. В. Левитський вступив на юридичний факультет Харківського університету, після закінчення якого повернувся на Херсонщину, працював секретарем Олександрійського повітового земства, займався адвокатською практикою, літературно-публіцистичною діяльністю [8, 31-32].

Микола Васильович був переконаний, що практична реалізація кооперативних принципів здатна вирішити цілий ряд проблем тогочасного селянського господарства. Зокрема, малоземелля, отримання кредитів, низький рівень впровадження нових технологій обробки землі. За його організаційної підтримки у вересні 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено першу артіль зі спільного обробітку землі [9, 3]. До 1899 р. М. В. Левитським у Херсонській губернії було відкрито 125 землеробських артільей [8, 32].

Незважаючи на позитивні зрушення у господарствах артільників, на початку ХХ ст. більшість об'єднань припинили своє існування. До цього призвів цілий ряд причин. Головною з них було те, що артільники не були настільки захоплені ідеями кооперації, самопомічі самопомічі як М. В. Левитський. Індивідуалістичні, приватновласницькі риси домінували над колективними. Більшість селян розглядали свою участь в артілі як тимчасову, як можливість, насамперед, вирішити свої фінансові проблеми шляхом отримання кредиту.

Проте припинення діяльності артільей не призвело до зневіри М. В. Левитського в кооперації.

Для нього вона залишалася не лише способом подолання економічних труднощів та засобом налагодження господарської діяльності. Він розглядав її як шлях до побудови нового суспільства, що знайшло відображення у його споминах. «Завдання кооперації – поправляти помилки сучасного і готувати ґрунт для кращого майбутнього. І дивлюся на кооперацію як на практичний соціалізм, як воно і є в дійсності в протилежність сухому догматизму і докринарству» [7, 28].

М.В. Левитський наділяв кооперацію винятково важливим виховним значенням: «Кооперація це і є та велика і дорожочінна підготовча школа, яка допоможе виховати людину в бажаному напрямі і підготувати ґрунт для великої соціальної реформи» [7, 28]. Він вважав, що лише шляхом самоорганізації та самопомогі суспільство здатне подолати економічні труднощі та задовольнити свої потреби. Кооперація у його поглядах постає як ефективна форма організації економічних відносин, що побудована на вказаних принципах.

Василь Степанович Нагірний був архітектором, громадським діячем, провідним кооператором Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Саме за його ініціативи у 1883 р. було організовано у Львові товариство «Народна торгівля», яке покляло початок кооперативного руху на західноукраїнських землях. Спомини В. С. Нагірного під назвою «З моїх споминів» були опубліковані у 1935 р., після його смерті у Львові. Автор велику увагу приділив опису своїх дитячих років та юності. Він акцентував увагу на тому, що через ранню смерть матері та створення його батьком нової родини він виховувався бабусею. Вона розповідала про тяжке життя селян за панщини, виховуючи повагу та співчуття до селянства [10, 9-10].

Попри матеріальні труднощі, В.С. Нагірний зміг здобути фах інженера-архітектора у технічній академії у Цюріху [10, 28]. У Швейцарії він долучався до культурно-громадських товариств «Руський кружок», «Славія», до яких окрім українців, входили поляки, чехи, болгари, серби. Останнє об'єднання Василь Степанович очолював.

Досягненням діяльності «Славії» він вважав популяризацію інформації про Україну та українців: «Треба додати, що швейцарці, не виключаючи навіть професорів університету й політехніки, не мали поняття про те, що існують на світі Божім якісь русини. Мої відчити були для них великою новиною». В. С. Нагірний проводив лекції про звичаї та традиції українців, організовував заходи із вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка. Тут же, у Швейцарії, він познайомився із М. П. Драгомановим. І дуже тепло відзивався про нього [10, 31-32].

Очевидно, що у Швейцарії він мав можливість познайомитися не лише із соціалістичними поглядами, а й з ідеями кооперативного руху, хоча мова про це в щоденнику не йде. Водночас, Василь Степанович із захопленням описував життя швейцарців, їх виборчу систему, активну громадську позицію, приналежність до різних товариств. Окрему

увагу в його споминах присвячено опису пожежних товариств. Він вважав їх діяльність дуже важливою і після повернення в Україну створив подібне товариство. До Львова він повернувся у 1882 р., де окрім архітектури активно займався громадською діяльністю. Василь Степанович познайомився із В. Г. Барвінським, І. М. Белеєм, І. Я. Франко, з яким певний час вони мешкали разом [10, 35].

В.Г. Барвінський був редактором часопису «Діло», в якому В. С. Нагірний опублікував статтю «Як люди собі у нужді допомагають» про досвід кооперативної співпраці. Після цього його запросили до участі в нарадах крамничного чи торговельного комітету при товаристві ім. Михайла Качковського та попросили написати статут для окремого товариства, яке було названо «Народна торгівля». З цього почалася його практична кооперативна діяльність.

У споминах Василь Степанович описав той скепсис, з яким він зустрічався на початку заснування товариства. Попри всі перестороги, товариство почало свою діяльність у 1883 р. і досить швидко та успішно розвивалося. Більш детально опис діяльності товариства його засновник виклав в брошурі «Порадник для крамниць», що вийшла у 1886 р. Торіч його було обрано до ради «Общеріального кредитового заведенія», або як його ще називали Крилошанського банку у Львові.

За ініціативи та цілковитої підтримки В. С. Нагірного у 1884 р. було створено товариство ремісників «Зоря». У споминах він зазначив, що у 1909 р. товариство святкувало своє 25 річчя та продовжувало успішно працювати. А він продовжував виконувати обов'язки голови цього об'єднання [10, 39]. Василь Нагірний також описав всі складнощі створення товариства «Дністер» у 1884 р., «Народі гостиниці» у 1899 р.

У «З моїх споминів» автор детально відтворив свою громадську та видавничу діяльність, роботу в редакції газети «Батьківщина», участь в організації гімнастичного товариства «Сокіл», що підтверджує активну громадську позицію Василя Степановича. Сам автор вважав себе народовцем, і протягом всього викладу споминів відмежовував себе від інших суспільно-політичних течій. З огляду на це, його спогади є також цінним джерелом для вивчення діяльності народоців на західноукраїнських землях.

На окрему увагу заслуговує виклад Василем Степановичем подій Першої світової війни. Він детально описав політику російської влади після окупації Галичини у 1914 р. Автор розповів про арешти, заборони від яких потерпала місцева інтелігенція.

Висновки. Таким чином, аналізовані спогади М. П. Балліна, М. В. Левитського, В. С. Нагірного є цінним історичним джерелом для вивчення кооперативного руху. У них з позиції першоучасників розкрито процеси створення перших кооперативних товариств на теренах України, описано труднощі, з якими зустрічалися їх засновники, перепони з

боку влади, відсутність підтримки з боку громади. Разом із тим вони демонструють наполегливість та послідовність їх засновників у реалізації кооперативних ідей на практиці.

Зміст аналізованих спогадів виходить далеко за межі суто кооперативного досвіду роботи. Вони є важливим джерелом для вивчення історії

України другої половини XIX – початку XX ст., оскільки відтворюють загальний контекст епохи, світ тогочасної української інтелігенції, яка, попри всі обмеження з боку влади продовжувала генерувати та втілювати в життя нові ідеї суспільно-політичного, економічного, культурного характеру.

Список використаної літератури та джерел:

1. Вовченко В. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.10 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. Київ, 2007. 16 с.
2. Ковальчук В. Бібліотечна, книговидавнича та культурно-просвітницька діяльність М. П. Балліна (1829 - 1904): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.08. Київ, 2005. 18 с.
3. Фареній І. З історія діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип.9. С. 193 – 201.
4. Фареній І. Микола Петрович Баллін – ідеолог кооперативного руху пореформеної доби (1860-ті – 1890-ті рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. ім. М. Коцюбинського. Серія історія.* 2006. Вип. 11. С. 74 – 77.
5. Бобош Г. Стежками життя та творчості Василя Нагірного (1848 – 1821). *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. № 2. С. 347 – 355.
6. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 326. М. П. Баллін. Спр. 3. Баллін Н.П. Пятьдесят лет моей жизни. Развитие моих социалистических стремлений. Арк. 230.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф.327. Левицький М.В. Спр.540. Левитський Микола Васильович. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк.Арк.31.
8. Пятницькова І. Землеробські артілі М.В. Левитського: антропологічний вимір. *Історичні та політологічні дослідження.* Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. № 1(60). С. 29 – 39
9. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф.290. Всеукраїнський центральний кооперативний музей (1923 – 1935). Спр. 3577. О сельскохозяйственных агрономических артелях в Херсонской губернии. Стаття, кінець XIX в. Арк. 3.
10. Нагірний В. З моїх споминів. Львів, 1935. 76 с.

References:

1. Vovchenko, V. (2007). Arkhivna spadshchyna kooperatora, derzhavnogo i hromadskoho diiacha M.V. Levytskoho (1859–1936): istoriia, rekonstruktsiia, zmist [Archival heritage of the cooperator, statesman and public figure M.V. Levitsky (1859–1936): history, reconstruction, content]. *Candidate's thesis.* [in Ukrainian].
2. Kovalchuk, V. (2005). Bibliotечna, knyhovydavnycha ta kulturno-prosvitnytska diialnist M.P.Ballina (1829 - 1904) [Library, book publishing and cultural-educational activity of MP Ballin (1829 - 1904)]. *Candidate's thesis.* Kyiv: NAN Ukrainy. Nats. b-ka Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. [in Ukrainian].
3. Farenii, I.(2005). Z istoriia diialnosti «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho u period stanovlennia kooperatyvnoho rukhu (kinets XIX – pochatok XIX st.) [From the history of the «gang father» Mykola Levitsky during the formation of the cooperative movement (late nineteenth - early twentieth century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the history of Ukraine in the XIX - early XX centuries)*, 9, 193 – 201. [in Ukrainian].
4. Farenii, I.A. (2006). Mykola Petrovych Ballin – ideoloh kooperatyvnoho rukhu poreformenoї doby (1860-ti – 1890-ti rr.) [Mykola Petrovich Ballin - ideologue of the cooperative movement of the post-reform era (1860s – 1890s)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. im. M. Kotsiubynskoho (Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University. them. M. Kotsiubynsky. History series)*, 11, 74 – 77. [in Ukrainian].
5. Bobosh, H. (2000). Stezhkamy zhyttia ta tvorchosti Vasylia Nahirnoho (1848 – 1821) [Paths of Vasyl Nagirny's life and work (1848 - 1821)]. *Narodoznavchi zoshyty.* Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2. [in Ukrainian].
6. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 326. Spr. 3. 230 ark. [in Russian].
7. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 327. Spr. 540. 31 ark. [in Ukrainian].
8. Piatnytskova, I. (2017). Zemlerobski artili M.V. Levytskoho: antropohichnyi vymir [Agricultural cooperatives M.V. Levitsky: anthropological dimension]. *Istorychni ta politohichni doslidzhennia (Historical and political science research).* Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa,1(60). [in Ukrainian].
9. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 290. Spr. 3577. 3 ark. [in Russian].
10. Nahirnyi, V. (1935). Z moikh spomyniv [From my memories]. Lviv. [in Ukrainian].

Iryna V. Piatnytskova

Candidate of Historical Sciences lecturer at the Department of History of Ukraine and Special Branches of History,

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Piatnytskova, I. (2021). Memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho about the cooperative movement of Ukraine in the second half of the 19th - the beginning of the 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 134–138. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Piatnytskova

MEMORIES OF M. P. BALLINA, M. V. LEVYTSKOHO, V. S. NAHIRNOHO ABOUT THE COOPERATIVE MOVEMENT OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Introduction. *The study of the experience of the cooperative movement is one of the promising areas of scientific research in the conditions of economic reforms.*

For a complete reconstruction of the history of the cooperative movement, studying its benefits and problems on the way of implementation, it is important to use the whole complex of sources, including a special approach. Despite their subjective nature, including it in the scientific study contributes to the factual, emotional and value content of the issue, which contributes to a deeper understanding of it.

Purpose. *The purpose of the study is to analyze the memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho of the development of the cooperative movement in Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century.*

Methods. *The principles of scientificity, historicism, and objectivity were observed in the study of this problem. It contains general scientific methods of logical analysis, synthesis, comparison, summarization, and description, as well as historical methods of scientific knowledge: problem-conceptual, problem-chronological, and historical-comparative.*

Results. *Based on the analysis of the memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho it was determined that they have a great source potential for studying the history of the cooperative movement in Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century. They revealed the biographical data of the first cooperators, the development of their cooperative views. The memoirs describe the process of opening the first cooperatives in Ukraine, the difficulties and obstacles in the way of their establishment. Memories also allow us to study a wide range of problems in the history of Ukraine of the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century, namely the development of social and political currents, cultural and educational activity of the Ukrainian intelligentsia, perception through the prism of the personality of the events and processes characteristic of the examined period.*

Originality. *The memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho has been comprehensively investigated. Analyzed their content and identified promising areas of their use as a historical source.*

Conclusion. *The memoirs of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho are not only an important source of the cooperative movement of Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century, but they also have a great necklore potential for the complex creation of the history of the period in question.*

Key words: *memories, cooperation, M. P. Ballin M. V. Levytskyi V. S. Nahirnyi.*

Received 21.02.2021

Accepted 14.04.2021

Рецензії

Reviews

УДК 94(477)»1917/1921»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lazurenko

В. М. Лазуренко

доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4907-9966>
e-mail: v.lazurenko76@gmail.com

АГРАРНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

(Рецензія на монографію: “Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.”)

Valentyn M. Lazurenko

Doctor of history, Professor; Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of History and Law, Cherkasy State
Technological University, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4907-9966>
e-mail: v.lazurenko76@gmail.com

AGRARIAN CHARACTER UKRAINIAN REVOLUTION 1917 - 1921

(Review of the monograph “Kornovenko, S. & Zemzyulina, N. & Kovaleva, N. & Malinovsky, B. & Masnenko, V. & Morozov, A. & Mikhailiuk, O. & Pasichna, Yu. Peasants, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 - 1921). Cherkasy, 2020”)

Українська революція 1917 – 1921 рр. – період відносно не тривалий у часі, проте насичений для України доленосними історичними подіями. Активним учасником Української революції 1917 – 1921 рр. стало селянство. Зумовлено було це тим, що українське суспільство на початку ХХ ст. носило аграрний за своїм змістом характер. Зважаючи на це, Українська революція, окрім іншого, носила виразний аграрний характер. Беручи до уваги акту-

альність аграрного питання в сучасній Україні, вважаємо появу рецензованої монографії своєчасною. У ній на підставі аналізу широкого кола джерел, історіографічних здобутків проаналізовано соціокультурні трансформації, що зазнало селянство, урядову аграрну політику різних суб'єктів тогочасного революційного соціокультурного простору.

Схвалення заслуговує обґрунтована позиція авторського колективу з приводу головного суб'єкту Української революції 1917 – 1921 рр. – селянина-ідеомана. Такий підхід, на нашу думку, дозволив авторам рецензованої монографії цілісно, незаангажовано проаналізувати зміст процесів, що мали в Україні в означений період. Ними вдало представлено складну діалектику суб'єктного, суб'єктивного, суспільно-політичного і соціально-економічного, нелінійних трансформацій.

Позитивно, що у монографії проаналізовано аграрну політику всіх тогочасних урядів. Предметно розкрито перетворення у сфері законодавства та землекористування в українському селі різними політичними силами періоду національно-демократичної революції.

Як виправдану новацію відзначимо, що важливою рисою монографії є те, що у ній вміщені відповідні документи до кожного підрозділу. Це сприяє не лише осмисленню написаного авторами, а дозволяє і читачеві сформуванню власну позицію.

Характерною рисою рецензованої монографії є фаховість і достатня обґрунтованість суджень і висновків, представлених у книзі. Автори на

практиці дотримались академічних традицій новітнього історіописання, врахувавши останні методологічні розробки.

Монографія має науково-практичне значення: по-перше, її зміст суттєво доповнив сучасні історичні знання із історії України загалом, періоду Української революції 1917 – 1921 рр. зокрема; по-друге, дослідження сприяло тому, щоб виявити не лише масову та індивідуальну поведінку людей за умов суспільно-політичних, духовно-культурних потрясінь початку ХХ ст., а і простежити трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей; по-третє, дослідження аграрної політики під час Української революції 1917–1921 рр. – цінний історичний дос-

від, окремі моменти якого можуть стати у нагоді й за новітніх непростих умов соціально-економічного і суспільно-політичного життя України.

Підбиваючи підсумки, стверджуємо, що автори зібрали та опрацювали різноплановий та обширний історіографічний матеріал. Запропоновані ними висновки носять якісно нове розуміння аграрних процесів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Тож, рецензована монографія «Селянство, земля і влада в Українську революцію» є важливим здобутком сучасної української аграрної історіографії.

Received 28.12.2020

Accepted 20.04.2021

УДК 94 (477) (08)

У – 45

ІІІІ 9A8: 4E8A9 /рсину0

ІІІІ 9DEE4B: CA/о нлнд0

с о ІІ 875 8CB80A8: 4E8A94979849B

Наукове видання **УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН**

ВИПУСК 25
(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси:
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2021. – Вип. 25. – 141 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 26.06.2021. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 14,8. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com